

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Redactie

Tjitske Akkerman, Bettina Brandt, Liesbeth Bervoets, Thea Campagne,
Roos de Haas, Sylvia Lammers, Alkeline van Lenning, Riet Paasman, Brita Rang,
Marjan Schwegman, Greetje Timmerman

Redactieraad

Titia Bos, Lenie Brouwer, Jeanne de Bruijn, Coosje Couprie, Freda Dröes,
Angela Grooten, Rina Van der Haegen, Ans Hobbelink, Jacintha Kannekens,
Jytte Kronig, Greet Kuipers, Nelly Oudshoorn, Dorien Pessers,
Janneke Plantenga, Mieke Verloo, Tienka Wiersma, Marianne van de Wijngaard

Redactiesecretariaat

TvV, p/a Nonnenstraat 45, 6511 VN Nijmegen

Kopij

Artikelen of voorstellen voor artikelen behoren in tweevoud – getikt op
regelafstand 2; 50 aanslagen per regel – opgestuurd te worden aan bovenstaand
redactieadres.

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (080) 22 17 00
(tussen 9.00 en 13.00 uur).

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per
jaargang bedraagt f 48,50. Voor studenten en anderen met een minimum-inkomen
geldt een gereduceerd tarief van f 38,50. Voor instellingen bedraagt de
abonnementsprijs f 58,50. Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen
zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als
telefonisch worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een
acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch verlengd,
tenzij men één maand vóór het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. De
prijs van een los nummer bedraagt f 16,50.

Ontwerp omslag: Leo de Bruin

Inhoud

Thema: Egodocumenten

- 123 Paspoort tot het vrouwelijk bestaan. Inleiding op het thema
Riet Paasman
- 129 De brief als bron voor vrouwengeschiedenis naar aanleiding van de
brieven van Mina Krüseman *Fia Dieteren*
- 141 Bespiegelingen over Rahel Varnhagen. Problemen rond de
burgerlijke identiteit en een romantische briefwisseling *Bettina
Brandt*
- 155 Ensclerering van de afwezigheid. Over zelfportretten van vrouwen
Miriam van Rijsingen
- 171 De problemen van de jonge intelligente vrouw *Marianne Beelaerts*
- 189 Feiten, fictie en narratie. Over autobiografieën als bron voor
historisch-pedagogisch onderzoek *Jeanette Bos*
- 203 Egodocumenten: bronnen van kennis en plezier *Mineke Bosch*

Recensies themagedeelte

- 221 'In verloren minuten, dagboeken en herinneringen van vrouwen
1896-1979' van Annette Mevis *Elsbeth Locher-Scholten*
- 222 'Lieve Dr. Jacobs. Brieven uit de Wereldbond voor
Vrouwenkiesrecht, 1902-1942' Mineke Bosch en Annemarie
Kloosterman *Myriam Everard*

Reactie

- 225 Over macht, consensus en handelingsruimte voor vrouwen
Geert ten Dam, Gien Tuender-de Haan, Margreet Wegelin

Recensies

- 230 Een lidmaatschap voor het leven. 'Heden verleden vrouwen. Het
vrouwelijke georganiseerd' van Mieke Aerts, Marijke Mossink,
Jolande Withuis (red.) *Suzanne van Norden*

- 232 't Is kwaad gerucht als zij niet binnenblijft. Vrouwen in oude culturen' van Fokkelien van Dijk-Hemmes (red.) *Josine Blok*
- 234 Aangejurkt. 'Adorned in dreams' van Elisabeth Wilson, 'Schoonheidsgeheimen' van Wendy Chapkis *Pauline Terreehorst*
- 236 'Een barst in het bolwerk. Vrouwen, natuurwetenschappen en techniek' van Joke 't Hart e.a. (red.) *Annemiek Richters*

Verslagen van bijeenkomsten

- 239 Symposium Vrouwenstudies gezondheidswetenschappen, 29 oktober 1986 *Christine Vogelaar*
- 241 Presentatiedag Werkgroep Onderzoekszwaartepunt Vrouwenstudies, Universiteit van Amsterdam, 6 februari 1987 *Alkeline van Lenning*
- 243 Emancipatie of disciplineren? Studiedag 'Vrouwen en verzorgingsstaat', Groningen, 6 februari 1987 *Geerte Binnema, Anja van Oostrom*
- 245 Vrouwen, reproductie en technologie. Conferentie over vrouwen, voortplanting en technologische interventie, Oxford, 14 en 15 februari 1987 *Juliette Zipper*

Mededeling

- 249 Tijdschrift voor Vrouwenstudies en de ZUV 1987
- 250 Kroniek
- 254 IAV-inventarisatie
- 259 Summaries
- 263 Gegevens over de auteurs

Oproep aan promovendae

Aan allen die binnenkort promoveren op een proefschrift in het kader van vrouwenstudies.

De redactie van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* biedt promovendae de gelegenheid om hun proefschrift onder de aandacht van onze lezeressen te brengen. Het is de bedoeling om door middel van een impressie nieuwsgierigheid voor de dissertatie te wekken. Het geheel dient te bestaan uit een korte omschrijving van het onderwerp van maximaal 1 kopij-pagina en één of meer fragmenten uit het proefschrift van maximaal 6 kopij-pagina's. Opsturen aan het redactiesecretariaat.

Riet Paasman

Paspoort tot het vrouwelijk bestaan

Inleiding op het thema 'egodocumenten'

Er zijn een aantal redenen te noemen voor de keuze van een themanummer over 'egodocumenten': het is een aantrekkelijk onderwerp, het leent zich voor een interdisciplinaire benadering en er bestaat veel belangstelling voor egodocumenten in onderzoek. Juist vrouwenstudies lijken zich gespecialiseerd te hebben in onderzoek naar documenten met een 'ego-karakter'. Laten we de mogelijke redenen daarvoor eens nader beschouwen.

Vanouds hebben vrouwenlevens zich in de privé-sfeer afgespeeld. Behoudens over het leven van vrouwen die de bekende uitzondering op de regel vormden, die zich losmaakten uit de voor hen bestemde positie en diensgevolge een meer publiek leven hadden, is er over het leven van vrouwen niet zoveel bekend: vrouwen hebben er zelf relatief weinig over geschreven, door mannen is er zo mogelijk nog minder aandacht aan besteed. Via de nieuwsgierige blikken van vrouwenstudies-onderzoeksters werd echter meer licht op die duistere privé-sfeer geworpen.

Voor feministische historici was het gebrek aan kennis over het leven van 'gewone' vrouwen aanvankelijk reden egodocumenten vooral te gebruiken om de harde 'waarheid' van het arbeidstersbestaan aan het licht te brengen; de afgelopen jaren heeft de aandacht zich verlegd naar egodocumenten van vrouwen uit 'de betere kringen'. Daarmee wordt automatisch een geheel ander vrouwenbestaan onthuld. Over dat vrouwenbestaan was door middel van literatuur van vrouwen al wat meer bekend: vrouwen uit de middenklasse hadden eerder de opleiding en ontwikkeling om hun ideeën, ervaringen en gevoelens op schrift te stellen. Het probleem met deze literatuur was echter dat ze vooral bemeten werd met de geldende esthetische criteria en minder gezien werd als waardevolle bron voor kennis over het leven van vrouwen.

Bij de bestudering van egodocumenten speelt dus het verlangen naar de 'onthulling' een belangrijke rol. Via de egodocumenten hoopt men zich een toegang te verschaffen tot het verborgen, intiem vrouwelijk bestaan.

Er vallen verschillende omschrijvingen van egodocumenten te geven. Gewoonlijk wordt gedacht aan teksten als brieven, dagboeken, autobiografieën, memoires, reisverslagen. In de historische wetenschap gelden ook mondeling geuite persoonlijke herinneringen als egodocumenten (oral history) en sommige wetenschappers rekenen biografieën eveneens tot de egodocumenten. Kunsthistorici zien schilderijen wel als interessante getuigenissen van het leven van hun ma(a)k(st)ers. In de literatuurwetenschap worden ik-romans wel beschouwd als egodocumenten. En ook Dora's verhaal aan Freud zou je een egodocument kunnen noemen.

Allerlei teksten kunnen, als men dat wil, 'onthullend' zijn. Het verlangen naar onthullingen richt zich volgens ons echter bij uitstek op egodocumenten omdat deze verondersteld worden de waarheid te zeggen over iemands leven; ze zouden de neerslag zijn van de bekentenis die de auteur heeft willen afleggen over haar/zijn leven en in het bijzonder over de meer onbekende en intieme details daarin. Deze bekentenis vormt het 'persoonlijke' element in egodocumenten; reden waarom ook wel gesproken wordt van persoonlijke documenten. Deze documenten worden bovendien geacht een soort kennis op te leveren die ook het 'openbare' in iemands leven in een ander, 'waarder' licht stelt. Het gaat erom dat de persoon zoals zij/hij (geweest) is uit de tekst naar voren komt, authentiek, dat wil zeggen oorspronkelijk, geloofwaardig en waarachtig.

In de vrouwenbeweging – in Nederland – van de jaren zeventig heeft het 'persoonlijke' in egodocumenten van vrouwen een bijzondere betekenis gekregen; daarin wordt het gelijkgesteld aan de 'de essentie' van het vrouwelijk bestaan. 'Het persoonlijke is politiek, wordt in de vrouwenbeweging gezegd. Inzage krijgen in het privé-leven van andere vrouwen kan inzicht geven in de alledaagse vormen van vrouwenonderdrukking.' Dit citaat komt uit de tekst op de achterflap van Anja Meulenbelts *De schaamte voorbij. Een persoonlijke geschiedenis*.¹ Het illustreert het, door de vrouwenbeweging gepostuleerde, politieke doel van de onthulling van het persoonlijke. Aan deze doelstelling ligt de veronderstelling ten grondslag dat alle (privé)vrouwenlevens in hun essentie iets gemeenschappelijks hebben; dit gemeenschappelijke zou juist duidelijk worden door naar de privé-levens te kijken. Het citaat wekt de indruk dat het leven van de auteur transparant, begrijpelijk is voor haarzelf, in zijn essentie te vatten is en daarmee begrijpelijk en herkenbaar te maken voor andere vrouwen. Het

1. Anja Meulenbelt, *De schaamte voorbij. Een persoonlijke geschiedenis*. Amsterdam (Van Gennep) 1976.

past volmaakt in die fase van de ontwikkeling van vrouwenstudies waarin aan de literatuur van vrouwen als eis gesteld werd dat het 'ware' vrouwbeeld erin tot uitdrukking zou komen, waarin vrouwen zich moesten kunnen herkennen. Het springt in het oog dat de vrouwelijke ervaring hier als een soort standaard wordt ingezet, als de grootste gemene deler van alle ervaringen van alle vrouwen. Aan de volstrekt verschillende reacties op het boek van Meulenbelt valt echter te zien dat gelijksoortige omstandigheden weinig soortgelijk ervaren en geïnterpreteerd kunnen worden.²

Het verschijnen van dit soort literatuur en de – bijbehorende? – claim op het ware vrouwbeeld erin deed zich overigens voor in weerwil van de gevestigde mening: in de literatuurwetenschap stond (in ieder geval toen) het etiket bekentenisliteratuur, dat in de vrouwenbeweging als een positief edjectief aan de literatuur van vrouwen werd gehecht, voor een verschijnsel dat onacceptabel, onfatsoenlijk was. Als literatuur van dit etiket werd voorzien betekende dat, dat het geen kunst genoemd kon worden omdat het, paradoxaal genoeg, als 'te persoonlijk' gold.

Historicae hadden in hun pogingen de 'objectieve' leefomstandigheden van vrouwen te reconstrueren persoonlijke getuigenissen als een belangrijke steun ontdekt. Ook zij gingen er, achteraf gezien, te klakkeloos vanuit dat er zoiets bestaat als 'de' vrouwelijke subjectiviteit. Met verschillen tussen sporen van de vrouwelijke subjectiviteit in het verleden en hedendaagse uitingen daarvan werd dan ook lang niet altijd zorgvuldig omgegaan.³

Zij hadden overigens wel wat te stellen met de meer gebruikelijke opvattingen in de geschiedwetenschap over de waarheid en de authenticiteit van het persoonlijke; daarin is het gebruik van persoonlijke documenten als bron niet onproblematisch. Veel historici gingen en gaan er van uit dat in 'persoonlijke' documenten minder 'waarheid' wordt verteld dan in andere, omdat het 'persoonlijke' document 'subjectiever' zou zijn dan een ander.

Een apart probleem vormt, naast de authenticiteit en de waarheid die de bron uitstraalt, in bepaalde gevallen ook nog de onzekerheid omtrent de identiteit van de auteur. Zo worden bijvoorbeeld de dagboeken van

2. Voor zover hier van 'vrouwelijk schrijven' sprake kan zijn, heeft deze term uitsluitend betrekking op de inhoud van de ervaringen.

3. Zie Selma Leydesdorff, 'Wij en de geschiedenis', in: *Te Elfder Ure* 39, jrg. 29, nr. 1, 1986, p. 141, en Marjan Schwegman, 'Gualberta Alaide Beccari en het lokkende perspectief van de morele wedergeboorte der mensheid (1868-1906)', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 28, jrg. 7, nr. 4, 1986, p. 484.

Anne Frank pas 'echt' genoemd en de gedrukte teksten authentiek, nu de twijfel aan de identiteit van de auteur is opgeheven.⁴

In dit verband past tussendoor een waar gebeurd verhaal. In de opzet van dit themanummer was ook gedacht aan een artikel over het dagboek van Betje Boerhave-Cramer, een Utrechtse kruideniersvrouw uit de vorige eeuw. Dit dagboek is in 1974 uitgegeven door de Stichting Museum voor het kruideniersbedrijf in Utrecht en, volgens de uitgever, verkocht in duizenden exemplaren. Degene die dit artikel wilde schrijven, na eerder onderzoek naar dit dagboek, bezocht de uitgever voor informatie over en een blik op het manuscript. 'Na onze kennismaking en mijn verdere toelichting op het doel van mijn komst maakte ik kenbaar dat ik heel graag het manuscript wilde zien, om vervolgens te vernemen wat de aanpassingen en wijzingen voor de gedrukte tekst behelsden. En toen kwam de ongehoorde ontknoping. Er bestaat geen door Betje Boerhave-Cramer geschreven dagboek! Mr. Jan Veenhoven is de auteur.'⁵ Het is veelzeggend dat, nu de persoon die de tekst heeft geschreven niet meer identiek is met de persoon waaraan in de tekst gerefereerd wordt, het artikel voor dit nummer niet meer is geschreven.

De laatste jaren is de aandacht van sommige historici bezig te verschuiven naar andere kwesties dan die van het vaststellen van 'de waarheid achter' bronnen in het algemeen en egodocumenten in het bijzonder. Het effect daarvan is dat egodocumenten niet meer uitsluitend gebruikt worden als bewijsmateriaal bij onderzoek dat gericht is op het bepalen van de historische werkelijkheid, maar gezien worden als 'teksten die hier en nu ingezet worden in een interpretatiestrategie'.⁶ In het bijzonder het verhalende aspect van de geschiedschrijving is hier van belang: het geschiedenisverhaal wordt als tekst geanalyseerd, met gebruikmaking van analysemethoden uit de literatuurwetenschap en de psychoanalyse. Daarbij wordt niet alleen gelet op *wat* er verteld wordt, maar ook op de *manier* van vertellen.

Met name op dit punt komen de benaderingen van historici en literatuurwetenschappers bij elkaar, zeker nu, onder invloed van het deconstructivisme, in de literatuurwetenschap de historiciteit van teksten steeds meer wordt benadrukt. Binnen het kader van de egodocumenten laat dit zich aflezen in de ontwikkeling van de studie naar de autobiografie. Ging

4. Zie Richter Roegholt, 'Aan Kitty en de hele wereld. De integrale uitgave van de Dagboeken van Anne Frank', in: *Vrij Nederland*, Boekenbijlage, 31 mei 1986, p. 11.

5. Brief van de onderzoekster, Marja van Kempen, aan de themaredactie, d.d. 21-10-1986.

6. Zie hiervoor het artikel van Mineke Bosch in dit nummer.

in eerdere onderzoeken de aandacht uit naar het leven (bios) dat beschreven werd en werd het zelf (autos) in die studies opgevat als een neutrale instantie, later wordt de schrijfinstantie een veel intrigerender figuur, die vragen oproept naar begrippen als indentiteit, zelf-definiëring, zelf-existentie of zelf-ontmaskering: vragen dus naar het begrip persoonlijkheid.⁷ Inmiddels heeft de vertooganalyse, waarin het schrijven centraal staat, laten zien dat noch het leven noch het zelf voorafgaan aan het schrijven: in het schrijven voltrekt zich juist de re- en deconstructie van het leven en het zelf.

Met het samenkomen van deze ontwikkelingslijnen in de beide genoemde disciplines is het punt bereikt waarop het 'persoonlijke' geproblematiseerd wordt. Een van de meest intrigerende vragen daarbij is, hoe de ervaring of het leven van een persoon in tekst wordt omgezet. Het begrip 'persoonlijke', dat tot dusverre als tegenovergestelde van het begrip 'publiek' tamelijk eenduidig geïnterpreteerd werd, valt niet meer zo eenvoudig te begrijpen. In het licht van de huidige opvattingen lijkt het niet zozeer praten en schrijven *over* intieme, geheime, alledaagse belevenissen te zijn, als wel een *manier* van praten en schrijven over iets (waarbij de aard van het onderwerp er minder toe doet); juist de blik op de vertelwijze maakt de meerduidigheid van het persoonlijke zichtbaar. Gebeurtenissen die ieder in haar of zijn leven gemeenschappelijk heeft, worden toch steeds weer anders verteld.

Feministische onderzoeksters hebben zich in hun behoefte aan een toegang tot de vrouwelijke ervaring voorhands gericht op teksten waarin als persoonlijk geldende onderwerpen werden beschreven: alledaagse belevenissen, huiselijke details, familie- en gezinsproblemen, de omgang met goede vrienden. Enigszins teleurgesteld hebben velen moeten constateren dat, bijvoorbeeld in autobiografieën van vrouwen, zaken als haat, liefde, angst, seksuele relaties, gedetailleerde pijnlijke psychische ervaringen aanmerkelijk minder vaak beschreven zijn dan werd vermoed. In de meeste gevallen heeft de schrijfster een zekere afstand in taal in acht genomen tot dit soort zaken. Overigens geldt dat evenzeer voor autobiografieën van mannen. In het licht van bovengeschetste ontwikkeling in de wijze waarop teksten als egodocumenten benaderd kunnen worden zijn deze 'persoonlijke' onderwerpen misschien een minder goed richtpunt als het erom gaat vast te stellen in welke mate een tekst als persoonlijk gekwalificeerd wordt. Hoog-

7. Deze accentverlegging maakte het ook mogelijk de autobiografie als literair object te beschouwen.

uit kunnen we eruit opmaken of vrouwen het (relatief) méér over persoonlijke zaken hebben dan mannen.

Zoals blijkt uit enkele artikelen in dit themanummer geven vrouwen, behalve dat zij schrijven over een aantal 'persoonlijke' onderwerpen, ook altijd op de een of andere wijze vorm aan hun ervaringen of herinneringen door, bewust of onbewust, een ordening of selectie aan te brengen in hun 'materiaal'. Zo beschouwd is niet alleen het materiaal, maar ook de vormgeving van persoonlijke aard: deze verandert wezenlijk iets aan het karakter van de geleefde ervaring. Welke vorm echter ook gekozen wordt, de onontkoombare fictie van de taal laat niet meer toe dan een illusie van 'de ware persoon'. De erkenning van dit effect van waar-achtigheid, het alsof-karakter van de waarheid over de persoon, relativeert ook de gangbare betekenis van 'persoonlijk' als tegengesteld aan 'publiek': om het geschrevene als persoonlijk te kunnen herkennen moet immers, paradoxaal genoeg, tegelijk 'publiek' zijn. Alleen zo valt te begrijpen hoe het mogelijk is dat veel meer lezers het 'persoonlijke' delen en zich erin kunnen herkennen.

Het is de vraag of wat wij nu persoonlijk noemen, ook in andere tijden zo is opgevat. Andere wijzen van leven en dus andere ervaringen zouden ook de aard van wat als persoonlijk wordt ervaren verschillend kunnen maken. Zo is het ook denkbaar dat er op grond van de verschillen tussen het leven van vrouwen en dat van mannen verschillen zijn in hun ervaringen. De vraag of zij daaraan op onderscheiden wijze uiting geven – deze vraag spitst zich tegenwoordig toe op het bestaan van de vrouwelijke stem in de literatuur van vrouwen – is daarmee nog niet beantwoord. Zolang begrippen als 'vrouwelijk' en 'mannelijk' slechts te beschrijven zijn als effect van specifiek historische krachtverhoudingen, valt noch over het 'vrouwelijk persoonlijke' als (her)kenbaar op zichzelf, noch over het 'vrouwelijk persoonlijke' als onderscheiden van wat 'mannelijk persoonlijk' is, in algemene termen iets te zeggen.

Deze inleiding is geschreven op basis van gesprekken met de beide andere leden van de themaredactie, Bettina Brandt en Marjan Schwegman, die ik wil danken voor hun waardevolle commentaar op een eerdere versie van de inleiding.

Fia Dieteren

De brief als bron voor vrouwengeschiedenis

Beschouwingen naar aanleiding van de brieven van
Mina Krüseman

Een tijdje geleden kocht ik *Herinneringen* en een uitgave van de brieven van de actrice Jacqueline Royaards-Sandberg (1876-1976),¹ niet zozeer uit een speciale interesse in haar persoon, maar uit een meer algemene belangstelling voor egodocumenten van vrouwen. Ik begon *Herinneringen* te lezen, niet als een soort studieboek of bron van informatie voor eigen onderzoek, maar voor mijn plezier, als amusement. Al gauw legde ik het boek terzijde en begon ik te bladeren in de brievenverzameling; binnen de kortste keren zat ik geboeid te lezen in haar correspondentie met de schrijver Lodewijk van Deyssel. Ik bladerde weer terug in haar *Herinneringen* om mezelf te controleren: had ik niet goed gelezen, of was er sprake van een totaal andere stijl in deze twee boeken? Het laatste is volgens mij het geval: de terugblik, die ze schreef op hoogbejaarde leeftijd, mist de spontaniteit van het moment van kennismaking met nieuwe personen, nieuwe boeken en ideeën, die zo kenmerkend is voor de brieven van de jonge Jacqueline. Het komt vaker voor dat men struikelt over het verschil in stijl, presentatie en dergelijke tussen de herinneringen en de brieven van een vrouw.

In haar 'Inleiding bij zes brieven van Aletta Jacobs' signaleerde Inge de Wilde: 'Maar niet alleen hierom (om de aanvullende informatie – *F.D.* is het de moeite waarde de brieven te lezen. De toon ervan is in het algemeen verrassend anders dan die van haar *Herinneringen* (hoewel Jacobs de brieven en herinneringen in dezelfde jaren schreef – *F.D.*). Emotioneler, onzekerder, vrouwelijker, zo men wil. En er komen behalve "zakelijke" ook persoonlijke onderwerpen aan de orde die men in de

1. Jacqueline Royaards-Sandberg, *Herinneringen*, Baarn, z.j., en idem, *Ik heb je zoveel te vertellen. Brieven van en aan Lodewijk van Deyssel, Emile en Frans Erens en Isaac Israëls*. Met een voorwoord en voorzien van aantekeningen, bezorgd door Harry G.M. Prick, Baarn, z.j.

Herinneringen tevergeefs zal zoeken.² Een pasklare verklaring voor dit verschijnsel heb ik niet, maar mij lijkt dat het volgende daarin een rol heeft gespeeld. Terwijl herinneringen vaak geschreven worden met het oog op publikatie, is die censurerende invloed van een toekomstig publiek er niet voor de brieven-schrijfster. Misschien verklaart dit ook waarom er maar weinig briefwisselingen tijdens het leven van een schrijver of schrijfster worden uitgegeven; laat staan dat men ze zelf uitgeeft.

Mina Krüseman (1839-1922) vormt een uitzondering op deze 'regel'. In 1877 gaf zij haar verzamelde correspondentie uit, waarin zij (vrijwel?) al haar brieven aan familieleden, vriendinnen, collega's en uitgevers opnam. Zij maakte daarvoor gebruik van haar copieënboek. Uit de gedrukte tekst wordt duidelijk dat zij uit veel brieven passages had geschraapt. Bovendien voegde zij in 1877 aan sommige brieven commentariërende noten toe en nam ze ook een toneelstuk en recensies op. Dat werk – zij noemde het *Mijn Leven* – omvatte 900 bladzijden en gaf een terugblik op haar leven in de jaren 1858-1877. Het is in feite een combinatie van brieven en herinneringen.³

Egodocumenten – een heterogene groep

Beide – brieven en herinneringen – behoren tot de grote, onduidelijk afgebakende groep van egodocumenten, die – bij mijn weten – niet duidelijker gedefinieerd zijn dan door H.W. von der Dunk als 'documenten waarin de auteur niet zijns ondanks en zeer indirect iets over zichzelf te kennen geeft, maar waarin hij iets kwijt moet, dat hem persoonlijk bezighoudt, raakt, opwindt. (Het scala reikt) van korte incidentele ontboezemingen tot pogingen aan heel het eigen leven en de eigen persoonlijkheid vorm te geven.'⁴

Het is volgens sommigen nog de vraag in hoeverre brieven tot de egodocumenten gerekend moeten worden 'wanneer zij geen directe informatie over de auteur zelf verschaffen. Zou men dat nl. menen, dan is welbeschouwd elk document een "ego-document", omdat er altijd wel een "ego" of een combinatie van ego's bij het tot stand komen ervan betrokken

2. Inge de Wilde, 'Inleiding bij zes brieven van Aletta Jacobs', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 17, 1984, nr. 1, p. 19.

3. Mina Krüseman, *Mijn Leven*. 3 delen, Dordrecht 1877.

4. H.W. von der Dunk, 'Over de betekenis van Egodocumenten. Een paar aantekeningen als in- en uitleiding', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jrg. 83, 1970, p. 156.

was'.⁵ Ik heb geen bezwaar tegen de clausule dat brieven alleen tot de egodocumenten gerekend dienen te worden wanneer zij directe informatie over de auteur verschaffen. In het geval van de brieven van Mina Krüseman hoeven we overigens geen vraagteken te zetten bij het ego-gehalte: Krüseman selecteerde haar brieven om een beeld te geven van haar leven.

Egodocumenten, waartoe Von der Dunk naast autobiografieën, memoires en dagboeken ook brieven en opgetekende gesprekken (interviews) rekent, zijn door de naoorlogse Nederlandse geschiedschrijving wat stiefmoederlijk behandeld. Het themanummer dat het *Tijdschrift voor Geschiedenis* in 1970 aan dit speciale bronnenmateriaal wijdde, bleef tot nu toe zonder vervolg.⁶

Nu nemen de geschriften die tot de egodocumenten gerekend worden velerlei vormen aan. Vaak worden die verschillende soorten tegen elkaar afgewogen: een dagboek is doorgaans intiemer dan een brief, daarentegen is de inhoud van een brief weer eerder controleerbaar.⁷ Vooral literatuurhistorici verwachten van echt 'grote dagboeken' dat zij 'weerspiegelingen (zijn) van het ik – en van de samenleving – op zoek naar de essentie van het bestaan' en handelen over 'leven en dood, vrijheid, geluk, liefde, de zin van het schrijven of de creatieve problematiek'.⁸ Ook bezorgers en lezers van vrouwen-dagboeken zijn vooral geïnteresseerd in 'the inner landscape' van de schrijfster.⁹ Van degenen die vrouwendagboeken willen publiceren, hebben velen ook een 'emancipatoire boodschap'; ze willen door middel van die dagboeken bijvoorbeeld begrijpen 'hoe sommige vrouwen erin slaagden een innerlijke vrijheid te verwerven'.¹⁰

De brief als egodocument heeft zijn eigen beperkingen en mogelijkheden. Ook al geven sommige vertrouwelijke briefwisselingen meer inzicht in de persoon van de schrijver/schrijfster dan menig dagboek, het kenmerk

5. I. Schöffers, 'Recente Nederlandse Memoires', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jrg. 83, 1970, p. 264 (noot).

6. Wel is er een project opgezet om een Nederlands Repertorium egodocumenten over de periode 1500-1813 samen te stellen. Zie: R.M. Dekker, R. Lindeman en Y. Scherf, 'Verstopte bronnen: egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de 16de tot 18de eeuw', in: *Nederlands Archiefblad*, jrg. 86, 1982, pp. 226-234.

7. H.W. von der Dunk, a.w., pp. 159-160, en H.C.J. Duiker, 'Communicatie en distantie. Enkele korte notities', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jrg. 83, 1970, pp. 168-169.

8. Simone Brolsma, 'Dagboeken, een verkenning', in: *Maatstaf*, 1982, nrs. 11 + 12b, themanummer Dagboeken, p. 17.

9. Penelope Franklin (red.) *Private papers. Diaries of American women, 1830s-1970s*. New York 1986, p. XV.

10. Mary Jane Moffat & Charlotte Painter (red.), *Revelations. Diaries of Women*. New York 1975, p. 3.

dat de brief als egodocument onderscheidt van andere, is dat het hier niet gaat om een innerlijke zoektocht, maar om communicatie, de mededeling van gebeurtenissen en meningen aan anderen. Het verdient volgens mij aanbeveling daar in de vraagstelling aan het materiaal rekening mee te houden. Uit brieven komt niet direct naar voren hoe de auteur zichzelf ziet; hij of zij probeert niet zichzelf te doorgronden, maar presenteert zichzelf – meestal een deel van zichzelf – aan een ander. Het opvallende van de brief is dat de geadresseerde de toon, de inhoud en de stijl van de brief (mede)bepaalt. Dat kan tot gevolg hebben dat de briefschrijfster (of -schrijver) in haar brieven steeds verschillende aspecten van haar persoon laat zien, al naar gelang de geadresseerde een ander is. Ik zie wat dit betreft geen fundamenteel verschil tussen de brieven van vrouwen en die van mannen.

Vrouwengeschiedenis

Wat mij opviel in het themanummer over egodocumenten van het *Tijdschrift voor Geschiedenis* is de beperkte visie op de bruikbaarheid van egodocumenten als bron van historisch onderzoek. Of de historicus bestudeert 'het egodocument (...) om het document zelve, om de stijl ervan, om het beeld dat de schrijver van zichzelf aanbiedt', of hij wil er 'feitelijke gegevens aan (...) ontlelen die hij elders niet kon vinden of controleren, (maar) dan wordt het een hachelijke zaak'.¹¹ In de jaren na 1970 is de visie op het gebruik en de bruikbaarheid van egodocumenten in historische kringen mijns inziens gewijzigd, en dan denk ik vooral aan nieuwe stromingen zoals de mentaliteitsgeschiedenis, waarin de vraag naar de ervaringswereld van (groepen) mensen een belangrijke plaats inneemt.¹² Onderwerpen die in 1970 over het algemeen nog als marginaal of 'petite histoire' werden betiteld, komen nu steeds meer centraal te staan in de onderwerpskeuze van deze historici.

In deze opzichten zijn er duidelijke overeenkomsten tussen nieuwe historische benaderingen als de mentaliteitsgeschiedenis en de vrouwenge-

11. M.C. Brands, H.W. von der Dunk en H.H. Zwager, 'Woord vooraf', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jrg. 83, 1970, p. 146.

12. Zie voor een overzicht en omschrijving van mentaliteitsgeschiedenis: Willem Frijhoff, 'Impasses en beloften van de mentaliteitsgeschiedenis', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, jrg. 10, 1984, pp. 406-437, en Llewellyn Bogaers, 'De verkenning van mentaliteiten. Methodologische raakvlakken tussen psychotherapie en mentaliteitsgeschiedenis', in: *Psychologie en Maatschappij* 35, jrg. 10, 1986, pp. 135-150.

schiedenis. Ook binnen vrouwengeschiedenis is er steeds meer aandacht voor de ervaringswereld van vrouwen. De steeds groter wordende belangstelling voor egodocumenten van vrouwen hangt samen met een accentverschuiving in de vraagstelling binnen vrouwengeschiedenis van het schrijven/denken over vrouwen naar het schrijven/denken (en handelen) van vrouwen. Daarbij neemt vrouwengeschiedenis – evenals de mentaliteitsgeschiedenis – bronnen en onderwerpen serieus die tot nu toe vaak hoogstens als illustratieve roddel en als marginaal beschouwd werden. Beide nieuwe historische ‘richtingen’ proberen, met andere ogen naar de bronnen te kijken.

Zo merkt bijvoorbeeld de mentaliteitshistoricus Willem Frijhoff, naar aanleiding van zijn beschouwing over een aantal brieven van koningin Sophie aan haar vriendin Lady Malet, op dat we ons niet moeten laten strikken door de suggestie ‘dat wat er niet *staat*, er ook niet *is*’ (cursivering van *W.F.*).¹³ Het is de verschuiving in de vraagstelling naar de ervarings- en leefwereld van vrouwen die een stimulans gegeven heeft aan speurtochten naar verborgen en vergeten egodocumenten van vrouwen, zoals het project egodocumenten van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging in Amsterdam.

Het verband tussen deze ontwikkeling in de vraagstelling en het brongebruik wordt nog het duidelijkst verwoord door Nancy Cott in haar boek *The Bonds of Womanhood*. Daarin concludeert zij dat er voor haar onderzoeksterrein – ‘de vrouwensfeer in New England tussen 1780 en 1835’ – drie soorten bronnen zijn, die elk weer een andere kijk geven op het leven van deze vrouwen. Volgens haar heeft het gebruik van gepubliceerde didactische literatuur over de plaats van vrouwen meestal geleid tot het beeld van vrouwen als slachtoffers, gevangen in de ideologie van de huiselijkheid; gepubliceerde geschriften van vrouwen (van raadgevingen tot romans en van pamfletten tot egodocumenten) geven echter het inzicht dat vrouwen die ideologie ook konden gebruiken voor eigen doeleinden; en ten derde heeft onderzoek van (ongepubliceerde) privé-documenten van onbekende vrouwen de grondslag gelegd voor het beeld van de traditionele vrouwensfeer als basis voor een subcultuur onder vrouwen.¹⁴

De ontdekking van steeds meer nieuwe bronnen van vrouwen en de waarde daarvan kan niet los gezien worden van bovengenoemde ver-

13. W. Frijhoff, ‘Prinses Sophies zelfbeklag en de groepskultuur van de aristokratie’, in: *Psychologie en Maatschappij* 35, jrg. 10, 1986, p. 193.

14. Nancy Cott, *The bonds of womanhood. ‘Woman’s sphere’ in New England, 1780-1835*. New Haven/Londen 1977, p. 197.

schuiving in de vraagstelling. Deze hangt op haar beurt weer samen met een perspectiefverschuiving binnen de vrouwengeschiedenis: het gaat niet meer zozeer om de onthulling van onderdrukking of verzet, maar om de ontdekking van het 'eigen bewustzijn van vrouwen in het verleden'.¹⁵ Dat heeft tot gevolg gehad dat er nieuwe bronnen gezocht werden – bronnen die meer geschiedenis van vrouwen vertellen, dan de geschiedenis over vrouwen – maar ook dat (oude) bronnen een andere plaats kregen in het verhaal. Uit de didactische geschriften bijvoorbeeld kan niet afgeleid worden hoe vrouwen leefden (zoals men het aanvankelijk deed voorkomen), maar wel met welke ideologische uitingen ze geconfronteerd werden.

Als die bronnen van onbekende vrouwen over zichzelf er niet zijn, dan kunnen ze – voor de recentere periode – ge(re)construeerd worden. Ook in Nederland hebben veel historica's zich erop toegelegd door van interviews als het ware nieuwe egodocumenten te maken. Dit werd gestimuleerd doordat in de Nederlandse vrouwengeschiedenis, vooral in de jaren zeventig, de 'gewone vrouw' als onderzoeksobject centraal stond. Dit was mijns inziens een gevolg van de invloed van enerzijds de sociale geschiedschrijving en anderzijds de socialistisch-feministische vrouwenbeweging.¹⁶

De keuze voor de 'gewone vrouw' als onderzoeksobject maakte dat van de bestaande gepubliceerde egodocumenten, waarvan *Mijn Leven* van Mina Krüseman een voorbeeld is, nauwelijks gebruik werd gemaakt. Deze waren namelijk meestal geschreven door vrouwen die als politica, toneelspeelster, beeldend kunstenaar, schrijfster of geleerde juist afweken van de norm. Als ik kijk naar de heruitgaven en studies in het buitenland, dan krijg ik de indruk dat de geschriften van die 'bijzondere vrouwen' daar minder stiefmoederlijk behandeld worden. Er is zelfs sprake van raakvlakken tussen de geschiedschrijving over de gewone vrouw en die over beroemde vrouwen. En misschien is het wel zo, dat de geschiedschrijving over bekende vrouwen veranderd is onder invloed van nieuwe vraagstellingen die ontwikkeld werden in onderzoek naar gewone vrouwen.

Ter illustratie van dit idee het volgende. Caroll Smith-Rosenberg

15. Ellen Carol Dubois e.a., *Feminist scholarship. Kindling in the groves of academe*. Urbana/Chicago 1985, p. 55.

16. Zie hierover o.a. Ine Megens, 'Zicht op een vrouwelijk verleden. Ontwikkelingen binnen vrouwengeschiedenis in Nederland', in: Werkgroep Vrouwengeschiedenis Groningen, *Met Andere Ogen. Vrouwengeschiedenis in Nederland 1975-1985*, vooral pp. 13 e.v., en Maria Grever, 'Het Verborgene Continent. Een historiografische verkenning van vrouwengeschiedenis in Nederland', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, jrg. 12, 1986, nr. 3, vooral pp. 239 e.v.

legde – ruim tien jaar geleden – in haar onderzoek naar de ‘vrouwenwereld van liefde en rituelen’ de basis voor het onderzoek naar – wat Nancy Cott noemt – de subcultuur onder vrouwen. Daarbij maakte zij veel gebruik van correspondentie tussen vrouwen en besteedde zij bijzondere aandacht aan de moeder-dochter relaties.¹⁷ Deze nadruk op contacten tussen vrouwen onderling werd daarna ook gelegd in onderzoek naar ‘bijzondere’ vrouwen in bijvoorbeeld politieke en culturele bewegingen. Bovendien verschenen er bloemlezingen van briefwisselingen van beroemde vrouwen, waarvoor nu eens niet de correspondentie met andere beroemdheden werd geselecteerd, maar de brieven aan moeder of dochter.¹⁸ Degenen die ze bijeenbrachten waren niet zozeer geïnteresseerd in de activiteiten die deze vrouwen zo bekend gemaakt hadden, maar meer in privé-kwesties: de rol die mannen, vrouwen en kinderen speelden in hun leven; kortom, dat wat zij gemeen hadden met andere vrouwen. En als de brieven al gingen over ‘Stepping out of Place’ dan waren toch meer hun dromen en het persoonlijke in hun leven van belang dan de realiteit en het politieke (in engere zin). Doel van de bezorgster van één van deze bloemlezingen was ‘te ontdekken op welke manieren vrouwen hun intieme relaties, hun waarden, hun verschillen in perspectief, hun werk en hun beslissingen trachten te bespreken – met hun moeders en dochters’ in de overtuiging dat de moeder-dochter relatie een speciale betekenis had (heeft) in het proces van vrouwenbevrijding.¹⁹

‘Mijn Leven’ van Mina Krüseman

Internationaal kan er dan wel sprake zijn van een intensief gebruik van gepubliceerd ego-materiaal van bekende vrouwen, in Nederland is er nog maar mondjesmaat gebruik gemaakt van zulke bronnen. Ze zijn er wel, ook al hebben ze niet allemaal de omvang van *Mijn Leven* van Mina Krüseman. Het ‘toeval’ wilde, dat ik de oorspronkelijke bron aan het lezen was op het moment dat de nieuwste bloemlezing uit *Mijn Leven*

17. Carroll Smith-Rosenberg, ‘The female world of love and ritual: relations between women in nineteenth-century America’, in: *Signs*, jrg. 1, 1975, nr. 1, pp. 1-29; Nederlandse vertaling in: *Tweede Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*. Nijmegen 1981, pp. 80-109.

18. Karen Payne (red.), *Between ourselves. Letters between mothers and daughters, 1750-1982*. Londen 1983; Jutta Radel (red.), *Liebe Mutter, Liebe Tochter. Frauenbriefe aus drei Jahrhunderten*. München 1980. Monika Sperr (red.), *Liebe Mutter, Liebe Tochter. Frauenbriefe von heute*. München, 1981.

19. Karen Payne (red.), a.w., p. XIII.

verscheen.²⁰ Reden genoeg om mijn indrukken te vergelijken met de selectie van Margot de Waal.

Tot nu toe hebben vooral geïnteresseerden in de negentiende-eeuwse Nederlandse literatuurgeschiedenis gebruik gemaakt van Krüsemans brieven. Haar connecties met vermaarde schrijvers als Multatuli en Carel Vosmaer maakten haar tot een interessante randfiguur in de negentiende-eeuwse Nederlandse literatuur. Het zou mij dan ook niet verwonderd hebben, wanneer Margot de Waal alleen de briefwisseling met die meer of minder vermaarde schrijvers geselecteerd had voor een bloemlezing. Dat zou ook hebben aangesloten bij een traditie: in bloemlezingen van de correspondenties van mannen wordt meestal ook gekozen voor hun brieven van en aan bekende tijdgenoten – vaak collega's. En van de eerder genoemde Jacqueline Royaards-Sandberg is door Harry Prick ook alleen de correspondentie met een aantal schrijvers uitgegeven. Zulke selecties bevestigen mijn idee over wat als functie wordt gezien van zulke egodocumenten: het geven van aanvullende informatie over het leven van in dit geval bekende schrijvers. Gelukkig heeft Margot de Waal niet zo'n selectiecriteria gehanteerd. Gelukkig, omdat zo'n keuze geen recht gedaan zou hebben aan het gevarieerde karakter van het origineel noch aan de bedoeling die Mina Krüseman met dit mammoetproject had.

Zoals bij veel autobiografieën en herinneringen, die niet op het einde van een leven geschreven werden (en dat zijn er meer dan vaak wordt gesuggereerd), was er een speciale aanleiding voor de publikatie van *Mijn Leven*: Mina Krüseman nam afscheid van haar publiek, ze vertrok naar Nederlands-Indië, het land van haar jeugd. Margot de Waal heeft zich bij haar selectie laten leiden door Krüsemans 'verantwoording' bij haar eigen uitgave: 'omdat men eruit kan zien hoe mijn leven geweest is'.²¹ Nu weet iedereen wel, dat de wijze waarop de schrijfster haar leven presenteert nog niet overeen hoeft te komen met zoals het werkelijk geweest is. En Margot de Waal had gewaarschuwd moeten zijn, want twee regels boven het hierboven aangehaalde had Krüseman cursief laten afdrukken: 'Dit boek is geen aanval, ook geen bluf, zelfs geen reclame. Het is een *verdediging* (tegen haar vijanden, vooral de toneelcritici, uitgevers en schrijvers). Margot de Waal noemt deze passage niet en heeft zich dus

20. Mina Krüseman. *Alles bevalt mij behalve rust. Brieven*. Samenstelling en inleiding: Margot de Waal, Amsterdam 1986. Margot de Waal verzorgde enige jaren geleden ook al een bloemlezing van (vooral) brieven: *Mina Krüseman (1839-1922). Portret van een militante feministe en pacifiste*. Amsterdam 1978.

21. M. Krüseman, *Mijn Leven*, a.w., deel 1, p. 1 en *Alles bevalt mij behalve rust*, a.w., p. 7.

blijkbaar ook niet afgevraagd in hoeverre deze bedoeling het beeld dat Krüseman van haar leven geeft, gekleurd kan hebben.

Bloemlezing – het probleem van de selectie

Op het eerste gezicht was ik aangenaam verrast door de gemaakte keuze; niet alleen de brieven aan bekende schrijvers, maar ook die aan haar vader, haar zuster, haar tante, vriendinnen, uitgevers en onbekenden zijn opgenomen. Ik kreeg dan ook na een eerste lezing de indruk dat Margot de Waal een representatief beeld gaf van het oorspronkelijke werk.²² Daar ben ik het na een wat grondigere vergelijking met het origineel niet meer mee eens. Onbewust, of in ieder geval zonder dat als een bewuste keuze mee te delen, heeft Margot de Waal toch zó geselecteerd, dat de correspondentie met de belangrijke schrijver Multatuli centraal staat.

Brieven die Krüseman in dezelfde jaren (1873-1875) schreef aan haar uitgevers en vriendinnen zijn zwaar ondervertegenwoordigd. Uit de correspondentie die dateert van ná de breuk met Multatuli in 1875 en die vooral gericht was aan haar vriendinnen, zijn veel minder brieven opgenomen dan uit die aan Multatuli. Jammer, want in dit derde deel van *Mijn Leven* komt een tot nu toe minder bekend aspect van de feministe Mina Krüseman – namelijk haar activiteiten als mentrix van een groepje jonge schrijfsters zoals Elise en Lucie Baart en Cornélie Huygens – juist zo duidelijk naar voren. Haar conflict met Multatuli kunnen we nauwkeurig volgen, maar de ontwikkeling van haar relaties met deze vrouwen komen veel minder uit de verf. Zo zijn de brieven waaruit blijkt dat enkele van hen bij haar woonden in de zomer na de breuk met Multatuli, niet opgenomen, evenmin als haar waarschuwende brieven aan Elise Baart, als deze zich gaat verloven. De internationale tendens in vrouwengeschiedenis om bij de selectie van egodocumenten van vrouwen de contacten met andere vrouwen bijzondere aandacht te geven, klinkt in deze bloemlezing dus beslist niet door.

Hoe komt het dat de selectie zo is uitgevallen? Is hier sprake van een (onbewuste) neiging de grote namen meer ruimte te geven en aan de discussie van vrouwen over de invulling van hun leven toch minder waarde hechten? Of heeft Margot de Waal bepaalde brieven niet opgenomen

22. Fia Dieteren, 'De imponerende Mina Krüseman' (een bespreking van *Alles bevalt mij behalve rust*), in: *De Groene Amsterdammer*, 30 juli 1986, p. 18.

omdat daarin de autoritaire persoonlijkheid van Mina Krüseman – vooral ten opzichte van andere vrouwen – zo duidelijk naar voren komt?

Volgens mij is vooral het eerste het geval. Ik concludeer dit uit de introductie die Margot de Waal schreef bij deel IV van haar boek; dit valt grofweg samen met deel 3 van het origineel, dat grotendeels bestaat uit correspondentie met vriendinnen, die tevens haar leerlingen waren, en familieleden. Toch schrijft Margot de Waal: ‘Deze periode ((1875-1877) – *F.D.*) staat in het teken van de breuk met Multatuli.’²³ Gezien de brieven – alleen in het begin van deze periode zijn er enkele brieven aan Multatuli – en haar activiteiten zou ik het wat anders willen stellen: Mina Krüseman sloeg na de breuk met Multatuli een nieuwe weg in. Zij keerde de wereld van toneeldirecteuren en schrijvers, met wie ze in de voorgaande jaren had samengewerkt, de rug toe en trok het land door, alleen of met haar gezelschap van ‘alleenlopende dames’, totdat zij in september 1877 (alleen) naar Indië vertrok.

Indentificatie

Nu kan natuurlijk iedereen weer iets anders uit zo’n bron naar voren halen. Niet in de laatste plaats omdat een egodocument bij uitstek uitnodigt tot indentificatie. En bij een veelzijdige persoonlijkheid als Mina Krüseman zijn er dan veel verschillende mogelijkheden. Deze kwestie van indentificatie met het onderzoeksobject is het centrale thema van de bundel *Between Women*, waarin een aantal voornamelijk Amerikaanse onderzoeksters uit verschillende disciplines vertellen over hun ervaringen met biografisch onderzoek naar vrouwen.²⁴ Tussen de regels door vond ik een aantal opmerkingen over het doen van onderzoek op basis van egodocumenten – het belangrijkste deel van hun materiaal – die mij bekend voorkwamen. Zij probeerden hun bronnen te lezen ‘on two levels’ of ‘for what was not there’; ze raakten in verwarring omdat de bestudeerde vrouw ‘a far more complex person’ bleek te zijn dan zij verwacht hadden; soms deden zij ontdekkingen over ‘hun’ vrouw die ze niet konden plaatsen en die ze dan maar probeerden te omzeilen.

Op zich lijken dit bijna open deuren. Al deze aspecten spelen echter een rol bij het maken van een selectie uit je materiaal. Het lezen op twee

23. *Alles bevalt mij behalve rust*, a.w., p. 235.

24. Carol Ascher, Louise DeSalvo, Sara Ruddick (red.), *Between women. Biographers, novelists, critics, teachers and artists write about their work on women*. Boston 1984.

niveaus bijvoorbeeld: al lezend verwerf je informatie over de activiteiten en ideeën van een persoon en tegelijk begin je je een beeld te vormen van die persoon. Vaak reikt de schrijfster van het document zelf al zo'n beeld aan. Moet je dat dan maar overnemen? Welke andere mogelijkheid heb je? Met de publikatie van *Mijn Leven* wilde Mina Krüseman zich verdedigen, zoals ze zelf zei. Ze gaf een beeld van haar carrière tegenover al degenen die haar gekritiseerd hadden. Doordat ze haar verdediging niet verpakte in een redevoering of pamflet, maar presenteerde in de vorm van een briefwisseling, blijft de boodschap enigszins verborgen. Gezien Krüsemans eigen inleiding is de meest voor de hand liggende vraagstelling aan de bron die naar haar carrière, en dat is mijns inziens ook de vraag waardoor Margot de Waal zich heeft laten leiden. De vorm van het materiaal biedt echter meer mogelijkheden. Uit de brieven van Krüseman aan familie, vriendinnen en bekenden wordt duidelijk dat die contacten een functie hadden in de verschillende fasen van haar carrière. Door alle contacten eromheen geeft *Mijn Leven* een vollediger beeld van Krüsemans carrière dan feitelijke informatie alleen had kunnen doen.

In Margot de Waals selectie is de ontwikkeling van de loopbaan van zangeres naar schrijfster en toneelspeelster als basis genomen voor de periodisering van Krüsemans leven. Het is mijns inziens mogelijk die periodes expliciet te verbinden met – achtereenvolgens – haar banden met thuis (ze zorgde voor haar vader die weduwnaar was), haar contacten met mannelijke collega-schrijvers en uitgevers en haar mentoraat voor jonge schrijfters. Verschuivingen in haar carrière blijken samen te gaan met verandering van (de belangrijkste) correspondentie-partner. In het begin – tijdens haar zangcarrière – was zij ook financieel nog sterk aan huis gebonden en schreef ze veel aan haar vader. Vanaf 1873 is Multatuli haar belangrijkste correspondent – zij is dan juist een carrière als schrijfster en voordrachtskunstenares begonnen. Na hun breuk in 1875 nam ze haar oude beroepsactiviteiten – declameren en voorlezen – weer op en schreef ze van overal in het land brieven aan haar leerlingen. Van de ontwikkeling van haar loopbaan was Mina Krüseman zich bewust, maar realiseerde zij zich ook dat zij – zoals haar correspondentie ons toont – steeds bij andere personen steun zocht?

Slotopmerkingen

Het is duidelijk wat Mina Krüseman 'kwijt moet', maar is dat ook het meest interessante? Is datgene wat ze haars ondanks of indirect over

zichzelf prijsgeeft, niet veel interessanter? Ik heb niet gezocht naar ‘wat er niet staat’, zoals Frijhoff het uitdrukt, maar heb gelet op wat in eerder onderzoek – in casu de bloemlezing en het commentaar van Margot de Waal – vergeten is of over het hoofd werd gezien: de relatie tussen een aantal vrouwen onderling, een stukje vrouwenwereld. Ik ben er echter niet vóór deze contacten aan een aparte, geïsoleerde beschouwing te onderwerpen. Niet omdat ze niet interessant zijn – dat zijn ze wel, vooral omdat ze tonen hoe deze vrouwen elkaar steunden in problemen die met hun leven als (ongehuwde) vrouwen te maken hadden – maar omdat er door een meer geïntegreerde aanpak een verband gelegd kan worden tussen enerzijds de ontwikkeling van deze contacten en anderzijds het verloop van Krüsemans carrière van de opvallende actrice, die zich verheugde in/over het gezelschap van vooraanstaande mannelijke auteurs, naar de toneelschrijfster/speelster die met een eigen vrouwengezelschap ten strijde trok tegen de Nederlandse toneelwereld. Deze keuze voor een geïntegreerde aanpak wordt niet zozeer ingegeven door een streven naar volledigheid, maar door de overtuiging dat de contacten die tot de ‘subcultuur van vrouwen’ gerekend worden, in een groter verband geplaatst kunnen worden en dat die subcultuur kan veranderen onder invloed van factoren van buiten. Het is deze wisselwerking die door vrouwenhistorisch onderzoek opgespoord kan (en moet) worden.²⁵

25. Ik heb dit idee verder uitgewerkt in het artikel ‘Women’s networks: a connection between culture and politics in women’s history’, in: Maaïke Meijer & Jetty Schaap (red.), *Historiography of women’s cultural traditions*. Dordrecht (Foris) 1987, pp. 53-64.

Bettina Brandt

Bespiegelingen over Rahel Varnhagen

Problemen rond burgerlijke identiteit in een romantische briefwisseling.

‘Preisen tut die Welt gern die, die sie ohne weiteren Schaden und Inkommodität loben kann; die nichts verlangen von ihr, nichts sind, und in ihrer Sprache loben und tadeln, und worauf sie doch bequem, wenn auch ohne Ueberzeugung, ihre Faulenzer-Hoffnungen schieben kann.’

Rahel aan Marwitz, 3-12-1811.

In dit artikel staat de briefwisseling tussen de Berlijnse Bildungsbürgerin Rahel Varnhagen en Alexander von der Marwitz centraal. Om deze te kunnen begrijpen is het noodzakelijk de tijd waarin Rahel leefde kort te schetsen.

Rahel werd in 1773 in Berlijn als oudste dochter van de familie Levin geboren. Haar ouders waren joods; haar vader, Markus Levin, was juwelier, over haar moeder Chaie is ‘toevallig’ minder bekend.¹ Rahels leven valt in de door de literatuurgeschiedenis vaak zo aangeduide ‘Goethezeit’ (1773-1833). Norbert Elias zegt over dit soort benamingen: ‘De gewoonte, in regeringstijden van afzonderlijke grote vorsten (of schrijvers) te denken (...) is tot op heden als overtuigende structurering van de historische toedracht in stand gebleven (...). In de algemene visie van historici behield het door macht of prestatie uitblinkende individu zijn “waarde” als primair referentiekader voor de interpretatie van de historische gebeurtenissen, tegelijkertijd gaf dit individu zijn naam voor de uniciteit en de onmogelijkheid van de herhaling van de gebeurtenis; op deze manier wordt er een individu verondersteld, dat uiteindelijk zonder enige relatie schijnt te zijn.’²

1. Welke specifieke problemen Rahel had omdat zij joodse was in die tijd, is weliswaar een niet te verwaarlozen onderdeel van haar identiteit maar kan in het kader van dit artikel niet aan de orde komen.

2. N. Elias, *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie*. Darmstadt 1975, p. 229.

De tijd waarin Rahel leefde, de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw, was in Duitsland voor de burgers een problematische tijd. Naast Elias hebben ook andere grootheden op sociologisch en filosofisch gebied zich indringend met dit tijdperk beziggehouden. Mijn interesse gaat daarbij met name uit naar Jürgen Habermas en de in Nederland ten onrechte minder bekende Wolf Lepenies. In respectievelijk *Strukturwandel der Öffentlichkeit*³ en in *Melancholie und Gesellschaft*⁴ wordt door de beide heren aan deze overgangstijd van de traditionele naar de moderne tijd het kenmerk 'Zerrissenheit' (verscheurdheid) toegekend. Voor de burgers, een groep die als derde stand toen pas in Duitsland zijn intrede deed, was het niet langer mogelijk zich met de traditionele waarden en normen, gebaseerd op een *religieus* wereldbeeld, te indentificeren. Zij moesten nu onafhankelijk van traditionele wereldbeelden proberen een eigen identiteit op te bouwen.⁵ 'Ik-identiteit wordt altijd tot stand gebracht door collectieve identiteit; deze laatste realiseert zich binnen een heersende historisch-maatschappelijke context, een uit symbolen geconstrueerde en normatief begrijpelijke 'Lebenswelt'. Belangrijk hierbij is dat de leden van de maatschappij elkaar herkennen en accepteren. Slechts binnen een dergelijk collectief betekenisstelsel kan de Ik-identiteit zich ontplooiën, met betrekking tot respectievelijk in uiteenzetting hiermee.'⁶ Deze burgers ontbrak het echter, vanwege politieke en sociale redenen, aan een collectieve identiteit. Aan het eind van de achttiende eeuw zijn de Duitse burgers nauwelijks bij de politiek betrokken; volgens sommige historici kunnen deze burgers het best als 'a-politiek' gekarakteriseerd worden.⁷

Het is uiteraard de vraag hoe hier de term 'a-politiek' gedefinieerd moet worden. In Duitsland bestond er toen reeds een duidelijke splitsing tussen 'Ausserlichkeit' en 'Innerlichkeit'. 'Innerlichkeit' werd gelijkgeschakeld met vlucht voor de wereld. Arnold Labrie stelt in zijn dissertatie dat de Bildungsfilosofie, die tot de 'Innerlichkeit' gerekend kan worden, zich duidelijk tegen de heersende politieke praktijk richtte.⁸ Door Bildung,

3. J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit, Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Darmstadt 1984.

4. W. Lepenies, *Melancholie und Gesellschaft*. Frankfurt 1981.

5. Vgl. bijv. M. Sussman, *Frauen der Romantik*. Keulen 1960, pp. 162 e.v.

6. J. Habermas, 'Können komplexe Gesellschaften eine vernünftige Identität ausbilden?', in: *Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus*, Frankfurt 1976, p. 93.

7. Zie bijv. J. Droz, *Allemagne et la révolution française*. Parijs 1940, p.10.

8. A. Labrie, *Bildung en Politiek 1770-1830. De 'bildungsphilosophie von Wilhelm von Humboldt' gezien in haar politieke en sociale context*. Amsterdam 1986.

een typisch Duits fenomeen,⁹ werd het mogelijk de staat van binnen uit tot een recht- en cultuurstaat te hervormen. 'Innerlichtkeit' zou volgens Labrie's definitie zo uiteindelijk ook een positieve beslissing ten opzichte van de politiek zijn. De burgers zetten zich op een weinig revolutionaire manier af tegen de adel, die niet zozeer in zijn adellijke privileges als wel in zijn adellijke hoogmoed gekritiseerd werd, en traptten naar beneden tegen de met de term 'Kleinbürger' als minderwaardig gedefinieerde 'vierde stand'. Het resultaat van dit gedrag was voor de burgers zelf, dat zij zich 'freischwebend' voelden; zij hadden het nog te druk met het afgrenzen van het eigen 'gebied'. Voor de overige maatschappelijke groepen hadden de burgers inmiddels wel degelijk een vast omschreven plaats in de maatschappij. Als collectief hadden zij echter nog geen duidelijke gemeenschappelijke normen en waarden (in tegenstelling tot de Franse 'tiers état' uit die tijd en ook tot de groepshouding van de Franse adel ten tijde van de 'fronde'), waardoor het ook de individuen in deze groep onmogelijk gemaakt werd, een eigen identiteit te ontwikkelen.

Opmerkelijk is dat vrouwen in Duitsland in die tijd een eigen 'ruimte' gecreëerd hebben, waar zij hun identiteit konden ontwikkelen. De fenomenen waar ik op doel zijn de literaire salons en de briefcultus.

Romantische Geselligkeit

Literaire salons vinden hun ontstaan in de Franse cultuur; al in de zeventiende eeuw waren de salons van de 'précieuses' heel beroemd. Ook andere landen kenden gedurende een bepaalde tijd een saloncultuur, bijvoorbeeld Italië, met de salons van onder meer de gravin van Albanië en de Venetiaanse salons van de gravinnen Albrizzi en Bentoni; Engeland met de dames van de 'blue stocking cirkel'; en in mindere mate Nederland en ook Duitsland. Pas 150 jaar na het ontstaan van de Franse literaire salon vinden wij dit fenomeen in enkele grote Duitse steden terug. Berlijn, Heidelberg en Jena waren in die tijd belangrijke culturele centra. Zo had Rahel Levin vanaf haar negentiende in 1792 een salon in de 'Dachstube' van haar ouderlijk huis, Jägerstraße 54 te Berlijn.¹⁰

Aangezien de literaire salons ook egodocumenten voortbrachten in

9. Labrie stelt dat 'Bildung' wel aan het Franse begrip 'culture générale' doet denken. In beide begrippen speelt echter de universaliteit een rol. Het Duitse begrip heeft echter een innerlijk karakter, het Franse begrip doelt op een 'algemene ontwikkeling' waar bijv. Humboldt weer tegen was.

10. In 1819 opende Rahel samen met haar man, waar zij in 1814 mee getrouwd was, haar tweede salon.

de vorm van uitvoerige discussies en gesprekken over bijvoorbeeld literatuur, theater, vriendschap, politiek (dit laatste onderwerp was in Duitsland minder aan de orde dan in Frankrijk), zou een verder onderzoek naar deze culturele verschijningsvorm hier in de lijn der verwachtingen liggen. Problematisch is echter dat ons van deze saloncultuur weinig anders overgeleverd is dan enkele sfeertekeningen en gegevens over de samenstelling van het publiek. Het getuigt mijns inziens van een zeker simplisme om de 'conversatietoon' in de salon uit de brieven van deze dames en heren te willen destilleren, zoals Herbert Neumaier heeft gedaan.¹¹ Uit praktische overwegingen beperk ik me tot de brieven, zonder verder het interessante terrein van de salons hier uitvoerig te bespreken.

Brieven schrijven was in de romantiek net zo gebruikelijk als tegenwoordig het telefoneren. Rahel Varnhagen bijvoorbeeld heeft in haar hele leven zo'n 10.000 brieven geschreven aan 134 verschillende geadresseerden! Zelfs mensen die in dezelfde stad woonden, schreven elkaar soms dagelijks. Ook in de brieven zelf speelde het briefschrijven een grote rol. Aan de geadresseerde wordt kritiek op en/of bewondering voor de gebruikte stijl gevraagd. Er wordt uitgebreid ingegaan op de traagwerkende posterijen, op de veer waarmee men schreef, op de lengte van de brieven, op het aantal keren dat men tijdens het schrijven gestoord werd, door wie en waarom.¹² Brieven werden in die tijd kennelijk minder als 'persoonlijk' beschouwd dan vandaag de dag. Graag liet men, met of zonder goedkeuring van de briefschrijver zelf, de 'intiemste' brieven aan derden lezen, vroeg daarbij om commentaar aan deze tweede lezer enzovoort.

De relatie tussen brief en gesprek wordt juist in die tijd opnieuw benadrukt. Zo stelt Gellert: 'Het eerste wat ons bij een brief te binnen schiet, is dat de brief de plaats van een gesprek inneemt. Deze definitie is misschien de betrouwbaarste; er zal in een brief niet alles geoorloofd zijn, wat in gezelschap geoorloofd is. Maar toch neemt de brief de plaats van de mondelinge uiting in en daarom moet hij meer de manier van denken en spreken die in de mondelinge uiting heerst, benaderen, dan de

11. H. Neumaier, *Der Konversationston in der frühen Biedermeierzeit 1815-1830*. (Dissertatie) München 1974.

12. Opmerkelijk is ook dat deze mensen, die zo dringend op zoek waren naar identificatiemogelijkheden, zich door reëel aanwezige personen gestoord voelden. De briefpartner werd zelf erg geïdealiseerd, wat blijkt uit het feit dat de bijeenkomsten van deze briefpartners ook weer vaak in ruzies uitmondden.

zorgvuldige en versierde manier van schrijven. De brief is een vrije imitatie van een goed gesprek.¹³

Al deze omstandigheden droegen ertoe bij dat de brief uit vrouwenveer, de 'vrouwenbrief', aan het eind van de achttiende eeuw in aanzien stijgt. In tegenstelling tot de zeventiende-eeuwse Franse *epistolaires*, schreven de Duitse briefschrijfsters 'natuurlijke' brieven.¹⁴ Deze 'natuurlijke' stijl kon pas geprezen worden, toen de inmiddels sterk geritualiseerde mannelijke brieven negatief beoordeeld werden. De 'Kanzleistil' en het overvloedige gebruik van buitenlandse woorden (met name Franse) werden als niet passend ervaren.

De eeuwenlange uitsluiting van vrouwen uit het schrijfproces wordt hier paradoxaal genoeg tot een esthetische innovatie. Je kunt van een innovatie spreken, aangezien nu de burgerlijke ervaringswereld en de burgerlijke communicatievormen tegen de gewilde voorbeelden uit de hooftliteratuur en tegen de gewilde conventies ingezet werden.¹⁵ Brieven schrijven die op een gesprek lijken, brieven schrijven zoals je spreekt, hadden vrouwen al kunnen leren in de, door Bovenschen zo genoemde, 'vorästhetische Räume weiblicher Kreativität'.¹⁶ Zo hebben vrouwen bijvoorbeeld in de dagboeken, maar hoofdzakelijk in de literaire salons, de kunst van de dialoog uitvoerig kunnen oefenen.

Rahel schreef zoals gezegd zo'n 10.000 brieven. Reeds vroeg dacht zij aan publikatiemogelijkheden voor haar werk. 'En sterf ik, probeer dan al mijn brieven door sluwheid mogelijkerwijze van al mijn vrienden en kennissen te krijgen en zeg Finck'n (haar tweede verloofde – B.B.) ik beveel het hem als een dode en gedode, niet alleen door hem – dat hij ze geeft, en rangschik de brieven met Brinckmann. Het wordt een oorspronkelijk verhaal en poëtisch.'¹⁷ Nog tijdens haar leven werden fragmenten uit haar briefwisselingen gepubliceerd. Veel van deze brieven hadden

13. Ch.F. Gellert, geciteerd door Steinhausen, *Die Geschichte des Deutschen Briefes*. Deel 1 en 2 van *Zur Kulturgeschichte des deutschen Volkes*. Zürich 1968,² p. 251.

14. Rahels brieven zijn in dit opzicht geen 'natuurlijke' brieven aangezien er veel Franse woorden, soms zelf hele Franse passages in te vinden zijn. Sommige wetenschappers zoeken de verklaring voor Rahels taalmengelmoeien in haar jiddische achtergrond. Ook wordt vaak naar haar autodidactische scholing verwezen.

15. Frederik de Grote beschrijft in zijn *De la littérature allemande* (sic!) hoe de Duitse literaire smaak er uit moest zien. Maatstaf voor de Duitse literatuur was voor hem de Franse.

16. S. Bovenschen, *Die imaginierte Weiblichkeit, Exemplarische Untersuchungen zu kulturgeschichtlichen und literarischen Präsentationsformen des Weiblichen*. Frankfurt 1979, p. 205.

17. Rahel aan haar vriendin Boye, juli 1800, in: *Rahel- Bibliothek*. Rahel Varnhagen, *Gesammelte Werke*. 10 Delen, München 1983; hier deel 9, p.37.

Goethe tot onderwerp, aangezien Rahel evenals bijvoorbeeld Bettina von Arnim een levenslange bewondering voor deze schrijver had. Natuurlijk was de toenmalige literaire markt ook juist in deze op Goethe betrekking hebbende brieven geïnteresseerd, aangezien deze stukken in de, later zo genoemde, Goethetijd als ‘Allgemeingültig’ bestempeld konden worden. Deze publikaties verschenen bijvoorbeeld in het *Morgenblatt für gebildete Stände* of de *Berlinische Blätter für deutsche Frauen*, alle echter anoniem of gecodeerd (bijvoorbeeld G. voor Rahel).

Een jaar na haar dood, in 1834, geeft Karl August Varnhagen een gedeelte van haar brieven uit onder de titel *Rahel. Ein Buch des Andenkens für Freunde*. Varnhagen wilde graag zijn beeld van Rahel in deze brieven terugvinden. Hij heeft daardoor bijna uitsluitend brieven van Rahel afgedrukt en geen brieven van haar briefpartners. Nog storender is het feit dat hij in haar brieven ‘verbeteringen’ aanbracht, gedeelten wegschrapte, namen veranderde, enzovoort. Dit bleef destijds al niet geheel onopgemerkt. Pauline Wiesel, Rahels ‘Seelenschwester’ en beste vriendin, schreef hieromtrent aan Varnhagen: ‘Nu moet ik U ook vragen waarom U met uw geest en mensenkennis – ik weet niet hoe ik me moet uitdrukken – een ‘fout’ begaan heeft misschien (...) Ik heb gezien dat U talloze keren in verschillende brieven alles wat betrekking op mij had, doorgestreept heeft. Ik ben niet de enige die dit kan beoordelen, en die dit weet, maar uit Parijs en zelfs uit Berlijn stelt men mij hierover vragen.’¹⁸

De anonimiteit van de publikaties tijdens haar leven enerzijds en de ondertitel van het boek *Rahel* anderzijds, kenmerken de opmerkelijke tussenpositie, die de romantische vrouwenbrieven tussen de literaire openbaarheid en het persoonlijke innemen. Het ‘boek voor vrienden’ was namelijk in eerste instantie in een privé-druk uitgebracht en werd door Varnhagen onder Rahels vrienden en vriendinnen uitgedeeld. In een recensie uit 1834 wordt over het boek *Rahel* negatief geoordeeld. De recensent, August Schröder, begrijpt niet waarom het boek zo lijkend heeft moeten worden, aangezien hij het schandalig vindt om de lezer/es lastig te vallen met ‘alle bekrompen uitingen over heel normale gebeurtenissen in een leven, waaronder alle steeds weer terugkerende beschrijvingen van ziektes en kwaaltjes, alle beschrijvingen van de meest onbelangrijke reizen en tochten, en tenslotte alle steeds opnieuw weer optredende reflecties over zichzelf en over haar gemoedsstemmingen, die zeer zeker in vertrouwde

18. Pauline aan Varnhagen, 3-3-1844, deel 3, p. 128.

brieven gerechtvaardigd zijn, maar zich niet lenen voor de openbaarheid.¹⁹ Schröder verbaast en ergert zich over het feit dat Rahel slechts het 'persoonlijke' en niets 'Allgemeingültiges' meedeelt, zelfs niet over de oorlogsjaren 1806-1807.²⁰

De kloof tussen de openbaarheid en het privé-domein probeert Rahel juist te overbruggen. De brief wordt een utopisch moment van een mogelijke zelfverwerkelijking. Hier moet ook gewezen worden op het feit dat de briefschrijfsters uit de Romantiek vaak alleen met de voornaam aangesproken en nu nog aangeduid worden. Caroline (Schlegel-Schelling), Bettina (von Arnim) Henriëtte (Herz) en Rahel trachtten ook op deze subtiële manier een verandering in de waardering van het persoonlijke te bewerkstelligen.

Spiegel

In het kader van mijn analyse van een van Rahels briefwisselingen is de volgende these van Wolf Lepenies het bestuderen waard. Lepenies stelt dat de burgers aan het eind van de achttiende eeuw, die, zoals reeds gezegd, aan 'Zerrissenheit' leden, bij het zoeken naar een eigen identiteit verschillende oplossingen hadden om deze 'verscheurdheid' te overwinnen. Theater, vriendschap, literatuur en Bildung bijvoorbeeld kregen deze functie toebedeeld. Een belangrijke instantie wordt ook de natuur. De natuur wordt tot utopie; zij wordt een symbool van totaliteit, van een harmonisch geheel. In de maatschappelijke context van die tijd konden de burgers deze harmoniserende totaliteit niet vinden. 'De natuur wordt daar tot een veelomvattend symbool van totaliteit, waar het individu zich naar het oneindige toekeert en zich vervuld voelt van dit oneindige en uit zijn empirisch bestaan getild.'²¹

Een oplossing voor de 'Zerrissenheit' was ook de briefwisseling tussen hartsvrienden, zoals men elkaar in die tijd al gauw noemde. Lepenies beweert dat de briefpartner in die tijd slechts een spiegelfunctie had en

19. A. Schröder, recensie in de *Jenaische Allgemeine Zeitung* van 1834, nr. 221-222, in: deel 10, pp. 280-292.

20. Rahel verpleegde in de oorlog gewonde soldaten. Zij schreef daarom aan Karoline von Humboldt: 'Lass doch deine Damen einen Hut weniger haben, ein Spiel für verloren halten. Wir sparen uns hier alles ab. Erzeige mir doch die Ehre und schicke mir das Gesammelte bald (...). Was bleibt uns Frauen anders als dies'. Rahel aan Karoline, 7-9-1813, in: deel 9, p. 246.

21. W. Lepenies, a.w., p. 100.

dat er nergens van een 'ander', een 'vreemde', de 'generalized other' sprake was. Bij het onderzoeken van deze these stootte ik, door de ongedifferentieerdheid van Lepenies uitspraak, al gauw op problemen. Wat wordt er hier precies met 'spiegel' bedoeld? De spiegel wordt al eeuwen lang als metafoor gebruikt. In de Middeleeuwen kwam het woord spiegel zo vaak in boektitels voor dat het mogelijk is, om aan de hand van deze titels de continuïteit van de spiegelmetafoor van de dertiende tot en met de zeventiende eeuw te onderzoeken.²²

Om een spiegel te kunnen zijn moet een object ten eerste reflectievermogen bezitten. In het literaire gebruik van de spiegel staan de 'reinheid' en de 'glans' van de spiegel bovenaan. Wat men in de spiegel waardeert is echter niet uitsluitend het reflectievermogen; de spiegel reflecteert alleen als de spiegel 'glad', 'rein' en 'regelmatig' is, dat wil zeggen als hij gericht reflecteert. Het spiegelbeeld toont ons echter op grond van zijn reflectievermogen niet de spiegel zelf, maar dat wat met de spiegel geconfronteerd wordt. Het spiegelbeeld is het evenbeeld van een oorspronkelijk beeld. De spiegel kan slechts spiegelen omdat deze zelf geen beeld heeft, kan slechts daardoor een ander beeld tonen. Dit is de weerspiegelende functie van de spiegel. Deze eigenschap heeft de spiegel bij uitstek tot metafoor voor analogiën en gelijkheid gemaakt.

August Langen heeft in zijn artikel 'Zur Geschichte des Spiegelsymbols in der deutschen Dichtung' het spiegelmotief in de achttiende eeuw onderzocht. Hij stelt dat de spiegelmetafoor tot in de achttiende eeuw door de mystiek bepaald is. In de 'unio mystica', in de mystieke vereniging van de mens met god, heeft de spiegelsymboliek sinds de late middeleeuwen een belangrijke rol gespeeld: 'Stilte en passiviteit en het opgeven van al wat eigen is, zijn de voorwaarden voor dit hoogste moment van ontvangen, waar de regilieuze schriften en zelfgetuigenissen steeds weer omheen cirkelen.'²³

In de achttiende eeuw wordt de spiegelmetafoor door een veranderde wereldervaring van de mens – het individu wordt zich van zichzelf bewust – langzamerhand op een andere manier gebruikt. De wereldse ervaring maakt nu van het mystieke vocabulair gebruik. Dit wordt pas mogelijk in een tijd, waarin de artistiek-scheppende mens zichzelf, in zijn creativiteit,

22. Vgl. bijv. H. Grabes, *Speulum. Mirror und Looking-glass. Kontinuität und Originalität der Spiegelmetapher in den Buchtiteln des Mittelalters und der englischen Literatur des 13. bis 17. Jahrhunderts*. Tübingen 1973.

23. A. Langen, 'Zur Geschichte des Spiegelsymbols in der deutschen Dichtung', in: *Germanisch-Romanische Monatsschrift*, 1940, pp. 269-280, hier p. 270.

als op god gelijkend ervaart. Het 'worden' van het kunstwerk in de ziel van de kunstenaar is in zijn geheimzinnigheid aan de wonderen van de 'unio mystica' verwant. De stil geworden ziel van de kunstenaar wordt als heldere spiegel van de wereld geschetst.

Belangrijk is hier het moment van het zwijgen, de passiviteit, het opgeven van al wat eigen is. De spiegel, eerst opgevat als religieus beeld, wordt nu gelijkgesteld aan de ziel van de kunstenaar. In het, door Langen zo genoemde, subjectivisme van de achttiende eeuw vindt dan de grootste verandering in het beeld van de spiegel plaats. De metafoor wordt nu gebruikt om de in het opkomende zelfbewustzijn gegronde, maar vandaaruit zich steeds verder ontwikkelende splitsing van het ik in kijkend subject en bekeken object te beschrijven. 'Aan deze mensen, die voor het eerst hun ik vonden en leerden te observeren in pijn, angst en afschuw moest zich het symbool van de spiegel als het ware aanbieden, (een spiegel) die nu niet meer god en de wereld zijn diepte liet aanschouwen, maar die het dubbelganger-gezicht van de kijker (in de spiegel) toonde, de smartelijke trekken van de eigen ziel.'²⁴

Rahel en de mystiek

Volgens Langen heeft de spiegelmetafoor dus haar oorsprong in de mystiek. Het is interessant dat Rahel, als veel van haar tijdgenoten, door de mystiek beïnvloed werd. Rahel las van Angelus Silesius (1624-1677) *Cherubinische Wandersmann*, van Saint-Martin (1743-1803) *Portrait historique et philosophique de M. de Saint-Martin fait par lui-même*, alsook *L'homme de désir* en *Nouvel homme*. Aangezien Rahels man zich ook hier weer met haar teksten beziggehouden heeft, dit keer op een positieve manier, zijn ons de aantekeningen overgeleverd die Rahel bij het werk van de beide mystici maakte. Varnhagen publiceerde in 1849 deze aantekeningen onder de titel *Angelus Silesius und Saint-Martin. Auszüge und Bemerkungen von Rahel*.

Uit de analyse van deze aantekeningen blijkt dat Silesius de spiegelmetafoor hoofdzakelijk in zijn weerspiegelende functie gebruikte: 'Mens, denk je god te aanschouwen, daar of hier op aarde, dan moet je hart eerst een spiegel worden.'²⁵ Rahel schrijft hierover: Je moet je rein maken. De

24. Idem, p. 273.

25. 'Angelus Silesius und Saint-Martin', in: deel 7, p. 95.

absolute, enige eigenschap. Steeds weer onschuldig worden, grootste der gaven.

Het is de vraag of Rahel, die in de mystiek thuis was, de spiegelmetafoor op deze manier zelf in haar brieven gebruikte en of de mystieke ervaring, die een heel intieme belevenis van god veronderstelt, in een open communicatie, in een briefwisseling tussen vrienden gebruikt kon worden. In de briefwisseling tussen Rahel en Alexander von der Marwitz zal ik deze vraag nader bekijken.

De briefwisseling tussen Rahel en Alexander von der Marwitz

Rahel leerde Alexander von der Marwitz via Varnhagen in 1809 kennen. Marwitz (1787-1814) was van adel, studeerde oudheidkunde in Halle en stierf in de slag van Montmirail. Van de briefwisseling tussen Rahel en Marwitz zijn 112 brieven behouden gebleven, 73 van Rahel en 39 van Marwitz.²⁶ Een groot gedeelte van de brieven werd mondeling beantwoord, aangezien de beide correspondenten nooit ver uit elkaar woonden. Van Marwitz, Rahels 'Fasernkind', wordt gezegd dat hij de enige uit haar kring is die haar in passie, genialiteit, enthousiasme, maar ook in egocentrisme gelijkwaardig was.²⁷ Deze mening is het best te begrijpen, als we bekijken hoe beiden op hun tijd reageerden.

Marwitz en Rahel lijden aan hun tijd, waarin zij geen samenhang kunnen vinden. In de briefwisseling tussen een 'Bildungsbürgerin' en een adellijke wordt dit zo verwoord: 'O, de eenheid des levens te vinden, waarin beroep en drift in elkaar opgaan, het innerlijk door het uiterlijk en het uiterlijk door het innerlijk levendig aangespoord wordt, dat is zo vreselijk moeilijk. In mij stoten en botsen deze beide sferen op elkaar, en deze wrijving brengt mij in de war, laat me bijna altijd met een leeg, verveeld en flauw gevoel achter.'²⁸

Marwitz staat als adellijke buiten de (burgerlijke) maatschappij, heeft problemen zijn plaats te vinden tussen de feodale adel en het 'Bildungsbürgertum', Rahel beschrijft de beleving van haar tijd als volgt: '(...) bijna uitsluitend als een dwaas (zie ik) de plaats en de dingen, die mij werkelijk omgeven. Gisteren "Unter den Linden" bekreep mij een dergelijke toe-

26. Een groot gedeelte van Rahels brieven ligt nog steeds in een klooster in Krakau opgeslagen. Welke brieven het hier betreft is mij niet bekend.

27. Vgl. deel 10, p. 389. 'Fasernkind' is letterlijk 'vezelkind'.

28. Marwitz aan Rahel, 10-5-1810, deel 9, p. 51.

stand: vreemd, heel vreemd en verfromfaaid kwamen mij de lindebomen, de straat en huizen voor; de mensen beangstigend, niet één persoon een gezicht, een fysionomie, de onnozelste, uiterlijkste, houterigste, verstrooidste uitdrukking, onnozele-ijdele vrouwen (...) De armoede van de stad, waar ik van iedereen kan berekenen wat hij heeft, eet, wil of kan, de verschrikkelijke woeste onsamenshangendheid (...) Ik daartussen, met nog minder samenhang, met een vol leeg hart, gefrustreerd door alles, wat het wensen waard is, afgescheiden van het laatste. Kortom, als voor een tovertempel, want de werkelijkheid ontsnapte uit het toch nog niet dode hart – waarvan ik het dreigende vallen al zie, van welks instorten ik overtuigd ben en dat mij en iedereen moet raken.²⁹

Het is niet zo verbazingwekkend dat wij bij deze twee briefpartners Lepenies uitspraak, dat de briefpartners zich in elkaar spiegelen, ogen-schijnlijk bevestigd vinden. De spiegelmetafoor vinden wij hier niet terug, maar de spiegelfunctie die de ander (tijdelijk) toebedeeld krijgt drukt het volgende brieffragment duidelijk uit: 'Dit was een brief waar ik U mijn hart openlegde en verder niets. Waar ik U een bewustzijn opdrong dat U net als ik het heden en het verleden zou willen zien, opdat U zich beheerst! en voor mij uithoudt, wat ik zelf moet uithouden.'³⁰ Marwitz wordt hier tot spiegel gereduceerd. Zijn eigen individuele eigenschappen zijn hier niet aan de orde. Belangrijk is dat Rahel weet dat zij aan Marwitz deze functie toekent. Zij schrijft hem (impliciet) dat de brief de voorwaarde voor de spiegelfunctie van de briefpartner is: 'Waar geen ding mijn blik raakt, geen zich verder ontwikkelende relatie mij uitnodigt en in beslag neemt, daar heb ik slechts mijzelf tegenover me en kijk slechts in mijn eigen innerlijk.'³¹

Zoals gezegd komt bij het literaire gebruik van de spiegel de 'reinheid' en de 'glans' op de eerste plaats. Ook Rahels aantekeningen bij Silesius houden steeds de eigenschap zich te reinigen, steeds weer onschuldig te worden. In de 'unio mystica' was naast de 'reinheid' de passiviteit een belangrijk element. Marwitz schrijft naar aanleiding van een wandeling aan Rahel: 'Toen voelde ik me heel dicht bij de natuur, als uit een gevangenis ontsnapt, en het stille, vrolijke, vrome levensgevoel kwam over mij (...) Als een oorspronkelijke, als een zoon van god en van de natuur, schreed ik moedig en snel voort (...) en toen ik eindelijk thuis kwam, was mijn hart heel mild en rein. Alle walging voor het heden, al het onbehagen

29. Rahel aan Marwitz, 23-10-1811, deel 9, p. 281.

30. Rahel aan Marwitz, 8-12-1812, deel 9, p. 287.

31. Rahel aan Marwitz, 25-10-1811, deel 9, p. 152.

voor dit bekrompen samengeperste en verstikkende bestaan was verdwenen.³²

De niet-aanwezige samenhang in de maatschappij wordt tegenover de natuur en indirect tegenover de mystieke ervaring van totaliteit gezet. 'U schijnt bij tijd en wijle een heel sentimentele liefde voor de natuur te hebben zei hij (zijn kennis Gerlach – *B.B.*) mij eens (...) Ook muziek interesseert hem niet; over het algemeen begrijpt hij de verschijningen van het goddelijke in het leven, de tekens van de natuur niet en zoekt daarom naar een bewuste persoonlijke god, in een andere wereld, hij geeft niet toe dat god niets is dan het diepe, mystieke, geheimzinnige, eenvoudige, absolute, boven de persoonlijkheid alsook boven de onpersoonlijkheid verheven bestaan.'³³

Omdat Rahel zich van de spiegelfunctie van haar vriend bewust is, kan zij ook duidelijk de verschillen tussen hen zoeken en vinden. Zo is een heel duidelijk verschil tussen Rahel en Marwitz de oplossing, die zij ieder apart voor hun 'lijden' aan de tijd zoeken. Marwitz heeft een passie voor alles wat met de oudheid te maken heeft en hoopt in de geschiedenis de (verloren) totaliteit terug te vinden: '(...) de oudheid, die alle richtingen van de mensheid in geweldige massa's laat zien, die niets versplinterds, niets wat van de grote principes van het zijn afgeraakt is, niets in bekrompen, onsaamhangende driften, representeert.'³⁴

Rahel deelt zijn enthousiasme voor de klassieken niet helemaal. Zij beschrijft hem zijn ideaal als een vlucht voor de wereld en probeert hem voor het heden te winnen. 'U kunt niet aan uw tijd ontsnappen (...) Alle bekende wezens zijn in hun tijd vastgelegd. Onze (tijd) is die van het zichzelf tot in het oneindige, duizelingwekkende, bespiegelende (sic!-*B.B.*) bewustzijn. (...) verdedigen kan men zich niet, vluchten ook niet. Men moet op zijn hoede zijn en in stilte aanstalten maken.'³⁵ Rahel zelf wil in het heden leven, heeft nog hoop op een betere toekomst. 'Nu is ook een toekomst; en ik wil niet met alle beloftes en vervullingen tot in mijn graf aan het lijntje gehouden worden.'³⁶

Marwitz is voor Rahel 'het oog van de wereld'. Zij neemt de verachting die Marwitz voor de wereld voelt tijdelijk over, maar dit neemt niet weg, dat zij weet dat zij te veel van elkaar verschillen om het leven van

32. Marwitz aan Rahel, 10-4-1812, deel 9, p. 258.

33. Marwitz aan Rahel, 7-4-1812, deel 9, p. 252.

34. Marwitz aan Rahel, 24-10-1811, deel 9, p. 142.

35. Rahel aan Marwitz, 17-5-1811, deel 9, p. 81.

36. Rahel aan Marwitz, 8-6-1812, deel 9, p. 265.

de ander te kunnen leven of diens problemen op te lossen. 'Eenzaam staat ieder ervoor, ook heeft iedereen alleen lief en helpen kan niemand de ander.'³⁷

De eenzame positie van Rahel wordt duidelijk op het moment dat Marwitz haar op de volgende manier karakteriseert: '(...) lieve vriendin, U heeft een egoïstisch hart, maar een zulk, welke het edele, het hoge, het krachtige, het ware naar zich toe wil trekken en genieten wil. Ieder rechtschapen mens heeft een dergelijk egoïsme, stelt zichzelf als middelpunt van het heelal. Maar aan hoe weinig hoogbegaafden is, sinds de aarde draait, *die* overvloed van het hart, die gerechtigheid van de ziel, die doordringendheid van de geest gegeven, om dit egoïsme zo te kunnen bevredigen? Laat U Rahels hart tot as geworden zijn, het menselijke hart slaat verder in U met vrijere, hogeren pulsen, afgewend van al het aardse, en toch dichtbij en de scherpe intelligentie denkt verder in grotere cirkels, uit het groene, verse, levendige dal heeft de noodlotstorm U op de berg-hoogte geblazen, waar de blik oneindig is, de mens ver weg, maar god dichtbij.'³⁸

Rahel voelt zich totaal verkeerd begrepen. Uit het groene, verse levendige dal zou zij op een bergtop dicht bij god maar ver van de mensen moeten leven? Rahel, wier leven uit romantische 'Geselligkeit' bestond, die iedere dag gasten in haar salon ontving, die met zo veel mensen correspondeerde? Rahel antwoordt hem daarom: 'Ik? zou uit de koers geraakt zijn, zonder dood te zijn?'³⁹

Conclusie

Marwitz was in zekere zin een spiegel voor Rahel. Hij fungeerde tijdelijk als haar indentificatiemodel. Opvallend is het veelvuldig gebruik van de adjectieven 'rein' en 'stil', die kenmerken van de mystieke spiegel zijn. De verandering die deze metafoor in de achttiende eeuw ondergaat, vinden wij in Rahels brieven niet terug, aangezien zij zelf duidelijk door de mystiek beïnvloed is. In een tijd waarin de mensen onafhankelijk van traditionele, religieuze wereldbeelden een eigen identiteit moesten zoeken, grijpt Rahel, en met haar sommige tijdgenoten, juist op de mystiek, een religieuze beleving bij uitstek, terug. In de briefwisseling tussen Rahel en Alexander

37. Rahel aan Marwitz, 16-5-1811, deel 9, p. 79.

38. Marwitz aan Rahel, 12-11-1811, deel 9, p. 192.

39. Rahel aan Marwitz, 3-12-1811, deel 9, p. 199.

von der Marwitz stijgt enerzijds de mystieke ervaring van totaliteit, van eenheid boven de uitsluitend intieme beleving uit, doordat de briefpartner tot mystieke spiegel gemaakt wordt; anderzijds blijft deze ervaring van totaliteit aan de natuur gelieerd en symboliseert daardoor, in ieder geval voor Marwitz, het terugtrekken uit de openbaarheid.

Het grote verschil tussen Rahel en Marwitz ligt in het feit dat Marwitz het zich kon permitteren om zo minachtend over zijn tijd en samenleving te denken. Hij was niet zoals Rahel uitsluitend aangewezen op de romantische Geselligkeit. Aan Rahel boden de salon en de briefcultus de mogelijkheid om zich als vrouwelijk individu te ontplooien, maar ze waren tegelijkertijd ook de enige 'ruimte' waarbinnen haar toegestaan werd dit te doen. Buiten de romantische Geselligkeit was Rahel niet belangrijk. In een brief aan Pauline Wiesel beklaagt zij zich hierover als zij met Varnhagen in Karlsbad leeft. Rahel schrijft: 'Varnhagen is hier ministre résident du roi, ik slechts Mme de Varnhagen.'

Door haar huwelijk met Karl August had Rahel gehoopt uit de benauwdheid van haar bestaan te komen. Vlak voor het huwelijk was zij tot christen gedoopt, Varnhagen had zichzelf vlak van te voren in de adelstand verheven, waardoor Rahel na haar huwelijk ook adellijk geworden was en bovendien was zij nu een getrouwde vrouw. Toch noemt Rahel dit huwelijk uiteindelijk 'de verkeerde kroon op mijn lot'.

Miriam van Rijsingen
Enscenering van de afwezigheid

Over zelfportretten van vrouwen

‘Voor een zelfportret beleef ik opnieuw mijn eigen staties voor de spiegel.’

‘Tegenover zelfportretten zie ik mij genoodzaakt mijn twijfels, mijn vergissingen, mijn vragen op te tekenen.’

*Ph. Lejeune*¹

Een voorbeeld

Er is een zelfportret uit 1931 van de fotografe Ilse Bing dat mij op exemplarische wijze confronteert met de identiteitsvraag: wat zie ik als ik in de spiegel kijk? Wie kijkt en wat wordt bekeken? Het is voor de kunstenares een poging zichzelf te zoeken en zichzelf te tonen. Het is een (onder)zoekende blik in de spiegel en in de camera. Het resultaat is de enscenering van een cirkelende blik rond een leeg centrum. Zij problematiseert daarmee impliciet haar *vrouwelijke positie* voor de spiegel. Dáár is vooreerst nog niets te zien dat zij eigen zou mogen noemen. Zichzelf verdubbelen aan de randen van de vele spiegels, zet zij haar blik in beweging, en door middel van de camera ook de mijne. Hier kan geen sprake zijn van een logische één op één verhouding met de spiegeling. Hoewel tweemaal zichtbaar, is hier niet de kunstenares het eigenlijke onderwerp (of object) maar datgene wat als object onzichtbaar (en ongrijpbaar) blijft: de blik.

Hoe exemplarisch is deze blik voor het vrouwelijke? Misschien is de vraag naar *Wat* er te zien is een verkeerde vraag en van geen belang. Maar het kan ook een gevaarlijke vraag zijn: dit *is* (=) een vrouw, haar vaststellend in de beperking. Productiever lijkt de vraag *Hoe* kunstenaresen door middel van zelfportretten naar zichzelf kijken (als kunstenares en als vrouw). Niet om daarmee vast te stellen *Wat* zij zijn, maar eerder *Hoe* zij kunnen zijn. Deze vraag naar het *Hoe* veronderstelt een onderzoek

1. Ph. Lejeune, ‘Regarder un autoportrait’, in: *Corps écrit*, nr. 5, 1983, pp. 135-146.

naar de achtergronden, de bewegingen en veranderingen, naar de totstandkoming van het beeld en de betekenis(sen) ervan. In de beeldanalyses zou deze vraag ook meer tot uiting moeten komen, zodat het vastleggen in Zijns categorieën ontmaskerd kan worden als een constructie. De categorie 'vrouwelijk' in het bijzonder. Op Ilse Bing kom ik nog terug.

Hoe gaat de kunstgeschiedschrijving om met zelfportretten van vrouwen?

De categorische blik van de kunstgeschiedenis

Veel kunsthistorische literatuur wil ons doen geloven dat zelfportretten van kunstenaressen een categorie apart vormen: vrouwelijke zelfportretten. Opvallend daarbij is dat deze categorie veelal ongerefecteerd wordt opgenomen. Vrouwelijk omdat het een zelfportret van een vrouw is. De grenzen en definieringscoördinaten van de categorie worden bepaald door dit 'simpele feit'. Er is iets mis met deze categorie, die zelfs tot in de meest recente kunsthistorische literatuur stand houdt. Om dit duidelijk te maken vergelijk ik het boek van Wilhelm Waetzoldt *Die Kunst des Porträts* uit 1908 met het boek van Erika Billeter *Das Selbstportrait* uit 1985.²

Waetzoldt probeert een systematisch analysekader vast te stellen ten aanzien van het geschilderde portret en het kunstenaarszelfportret. Zijn studie is in dit verband van belang omdat het richting geeft, voorschrijft op welke wijze en met welke inzichten en vragen een kunstenaarszelfportret geanalyseerd, gecategoriseerd en gewaardeerd kan worden.

Een aantal centrale punten in zijn studie mogen hier niet onvermeld blijven. Zo schrijft hij bijvoorbeeld dat de inhoud van elk zelfportret de kunstzinnige individualiteit is. Daarmee doet elk zelfportret zich voor als een *zelfbekentenis* van de schilder. Deze zelfbekentenis ziet Waetzoldt als een innerlijke noodzaak voor de kunstenaar, omdat zijn anders-zijn, dat wil zeggen zijn buiten de orde staan, ertoe leidt dat hij het verschil tussen het door hem ervaren *ik-zijn* en het *anders-zijn* eerder in een scheppend proces zal (willen) uitdrukken.

Naar aanleiding hiervan geeft Waetzoldt vervolgens naast artistieke en praktische vooral aandacht aan psychologische motieven.³ Centraal

2. W. Waetzoldt, *Die Kunst des Porträts*. Leipzig 1908. E. Billeter, *Das Selbstportrait im Zeitalter der Photographie. Maler und Photographen im Dialog mit sich selbst*. Bern 1985.

3. Een artistiek motief is bijvoorbeeld dat de kunstenaar aan de hand van een serie zelfpor-

staan hierin de *uiteenzetting van de kunstenaar met zichzelf* en de *uiteenzetting van de kunstenaar met de wereld*. De vragen naar het *Zelf* en het *Zijn*. In dit licht behandelt hij uitgebreid de plaats en de functie van de spiegel en de vormen van zelfobjectivering en subjectwording die daarmee samenhangen. Waetzoldt komt zo tot verschillende typen of categorieën. Hierbij draagt hij veel voorbeelden aan en deze zijn uitsluitend van mannelijke kunstenaars.

Daarnaast schrijft hij een apart hoofdstukje over zelfportretten van vrouwelijke kunstenaars, getiteld 'Das Frauenporträt'. Wat meteen opvalt in dit anderhalve bladzijde tellende stukje is dat hij hier zijn hele, zo zorgvuldig opgebouwde systeem van motieven en typen opzij zet of gewoonweg vergeet. In dit speciale hoofdstukje gaat het vooral om beschrijvingen van de *vrouwelijkheid* van de kunstenaressen die al dan niet, meer of minder geslaagd uit het zelfportret spreekt. Dit is daarmee haar enige inhoud. Het hoofdstukje begint bovendien als volgt: 'Onze wens (?, *M.v.R.*), de weerspiegeling van het kunstzinnig scheppen op een vrouwengezicht te zien, wordt niet vervuld.'⁴ In plaats van een analyse-systeem blijkt het hier plotseling om een *wens* te gaan en daarmee om een projectie. Het gaat hier om de uitgesproken wens haar in een vooropgestelde constructie te passen, in een systeem waarin zij klaarblijkelijk niet past en welk zij niet bij machte is te veranderen of aan te passen.

De voorbeelden die Waetzoldt geeft zijn Angelika Kauffmann en Elisabeth Vigée-Lebrun.⁵ Zijn beschrijvingen en keuzes vallen buiten zijn systeem en lijken daarmee volkomen willekeurig. Van Vigée-Lebrun's zelfportretten kiest hij het 'friste' dat hij kon vinden en wijdt vervolgens uit over haar *Memoiren*,⁶ waarin zij 'voornamelijk kleine schoonheidsgeheimpjes vertelt, waarmee zij haar sierlijke persoontje zo smaakvol in scène wist te zetten'. De door Waetzoldt geciteerde zin uit Vigée-Lebrun's *Memoiren*, 'schilderen en leven zijn voor mij altijd één en hetzelfde woord geweest', interpreteert hij als volgt: 'Zij bleef dame, ook als kunstenaressen.' Het professionele kunstenaarschap wordt geheel ontkend.

treten zijn artistieke ontwikkeling wil toetsen. Een praktisch motief is het altijd voorhanden hebben van een model.

4. W. Waetzoldt, a.w., p. 358.

5. Waetzoldt noemt op de pagina's 359 en 360 naast Angelika Kauffmann (1741-1807) en Elisabeth Vigée-Lebrun (1755-1842) nog Arcangela Palladino en Judith Leyster.

6. Recent zijn de *Memoiren* weer onder de aandacht gebracht. Er is een Duitse vertaling verschenen van gedeeltes uit het werk onder de titel *Der Schönheit Malerin*. Darmstadt 1985. In *Tableau*, jrg. 9, nr. 4 februari 1987, verscheen een Nederlandse vertaling van een aantal passages met betrekking tot Vigée-Lebrun's portretschildertechniek.

Elisabeth Vigée-Lebrun,
Zelfportret, ± 1780

Angelika Kauffmann krijgt meer aandacht, maar het oordeel is in feite bijtender. 'Hoe vaak zij zichzelf ook schilderde, verstopt onder antiquiserende maskerades als nymf, als vestaalse maagd of openlijk (? , *M.v.R.*) als kunstenares, nooit steeg zij uit boven het maagdelijke van haar natuur.' Waetzoldt geeft ridderlijk de tijd waarin Kauffmann leefde de schuld, die van haar dergelijke 'poëtische' beelden verlangde.⁷ De zogenoemde en gezochte zelfbekentenis van de kunstenares stijgt in de bespreking (van een analyse is nauwelijks sprake) niet uit boven de verwachte representatie van het vrouwelijke.

Subject en object worden volledig ongereflekteerd door elkaar gehaald, of liever, alles heeft de neiging object te worden. In een door Waetzoldt geciteerde uitspraak van H.P. Sturz gaat de beschrijving van de kunstenares Angelika Kauffmann bijna vanzelfsprekend en ongeproblematiseerd over in een beschrijving van een gerepresenteerde vrouw: 'Als

7. Om het poëtische portret te definiëren citeert Waetzoldt een tijdgenoot van Kauffmann, Josef von Sonnenfels: 'So möchte das Mädchen in einem Garten oder sonst freien Scene der Handlung in schlummernder lässiger Stellung entworfen werden.'

Angelika Kauffmann, *Angelika twijfelend tussen de schilderkunst en de muziek*, 1794

zij (Angelika, *M.v.R.*) Pergolesi's *Stabat* zingt, en haar grote smachtende ogen godsdienstig opslaat, om dan met wegvloeiende blikken de uitdrukking van het gezang te volgen, dan wordt zij een begeesterd voorbeeld van de heilige Cecilia.' Waetzoldt zet de zelfportretten van vrouwen hiermee buiten zijn systematische ordening en zij worden een expliciete categorie daarnaast of eigenlijk daarbuiten.

Terwijl de studie van Waetzoldt op zich theoretisch interessante aanzetten heeft gegeven voor het onderzoek naar zelfportretten, is het niet moeilijk zijn oppervlakkigheid en systematische uitsluiting van het 'vrouwenzelfportret' aan te tonen en te ondermijnen. Een aantal vragen zijn denkbaar. Wat betekent het bijvoorbeeld dat Kauffmann zich in een van haar zelfportretten afbeeldt op hetzelfde niveau als de muzen van de schilderkunst en de muziek en dat zij gezamenlijk in beeld gebracht verwijzen naar de beeldtraditie van de drie gratiën? Wat betekent het bovendien dat Kauffmann zichzelf hier afbeeldt als een vrouw die zojuist een professionele keuze heeft gemaakt voor de schilderkunst? Juist de ambiguïteit van het autobiografische en het mythologische of allegorische werpt nieuwe

vragen op. Als de protagoniste (kunstenares) mannelijk was geweest, had dit een totaal ander effect gegeven. Het onderscheid tussen de allergorische en de reële figuren was dan veel ondubbelzinniger geweest. Wat betekent dit voor de mogelijkheden van representatie van de vrouw als kunstenaar?⁸

Zo komt het ook niet bij Waetzoldt op de idealisering van Vigée-Lebrun te confronteren met het drukke professionele leven van deze kunstenares, die met haar inkomsten niet alleen zichzelf en haar dochter, maar ook haar man onderhield. In het geval van idealisering bij mannelijke kunstenaars zal Waetzoldt deze trouwens nooit behandelen in de orde van 'toiletgeheimpjes'.

Nog steeds een Stille Categorie

De ordening die Waetzoldt aanbrengt wordt in 1985 door Erika Billeter nog steeds gehanteerd. Ook zij stelt in het algemeen dat elk zelfportret de vraag naar het Zijn is en dat de kunstenaar, door zijn positie als buitenstaander, zijn anders-zijn in de maatschappij, deze vraag directer aan zichzelf ervaart. Het verschil met Waetzoldt is dat Billeter kunstenaressen opneemt in alle door haar gehanteerde categorieën of typen. Maar ook zij neemt daarnaast eveneens een apart hoofdstuk op waarin mannelijke voorbeelden ontbreken en dat daarmee impliciet een 'vrouwelijke' categorie wordt. Dit hoofdstuk, of deze categorie, wordt door haar betiteld als 'Das Selbstportrait als Selbstschutz'.⁹ Het motief dat hieraan ten grondslag ligt lijkt me alleszins acceptabel. Vrouwen zijn meer (dubbele?) buitenstaander en hun *op zichzelf geworpen zijn* is daardoor sterker dan bij mannelijke collega's. Hun confrontatie met de maatschappij is daarmee een zwaardere. Met dit argument alleen zouden onder deze categorie alle kunstenaressen genoemd moeten worden. Maar dat is niet het geval. *Zelfbescherming* als begrip bepaalt dat het hier om een aparte groep kunstenaressen gaat, waardoor het idee ontstaat van typisch vrouwelijke zelfportretten.

De vraag naar het eventuele *Verschil* is niet onterecht, wèl de onkritische houding ten aanzien van het begrip vrouwelijk. Van Waetzoldt in

8. R. Parker en G. Pollock hebben in *Old mistresses. Women, art and ideology*. New York 1981, aan de hand van dezelfde en andere voorbeelden aangetoond dat de kunstenaressen in hun zelfportretten wel degelijk hun positie als kunstenares ondervragen.

9. In dit hoofdstuk behandelt Billeter de kunstenaressen Käthe Kollwitz, Paula Modersohn-Becker, Imogen Cunningham, Charley Toorop en Frida Kahlo (pp. 46-59).

1908 is dat betreurenswaardig maar begrijpelijk, Billeter in 1985 zou beter moeten weten. Zelfbescherming wordt bij haar een speciaal aspect van de vrouwelijke *natuur*, zoals ook Waetzoldt vanzelfsprekend uitgaat van een vrouwelijke natuur. Bij Billeter kent de zelfbescherming vele vormen; vormen echter die óók in andere categorieën genoemd worden, zoals bijvoorbeeld *verregaande objectivering*. Billeter poneert daarmee een verschil dat bij nadere beschouwing volkomen arbitrair is. Het is jammer dat zij niet nader ingaat op het verschil zoals zij dat zelf aangeeft. Het verschil tussen de posities van mannen en vrouwen (kunstenaars) in de maatschappelijke en culturele orde en hoe dit verschil eventueel in de beelden tot uiting (kan) komen.

De paradox

Wat gebeurt er nu als we zelfportretten van vrouwen eens niet verklaren vanuit en binnen de gestelde categorische grens zoals Waetzoldt die stelt, maar bezien vanuit een kritische analyse van die grens zelf?

Als je de vraag naar het Zelf en het Zijn centraal stelt, dan is de eerstvolgende vraag: Is dit voor kunstenaressen anders dan voor kunstenaars? En omdat dit een vraag naar identiteit is: Hebben vrouwen een eigen identiteit (als subject)? Bestaat er een vrouwelijke identiteit die *Eigen* genoemd kan worden en die niet is afgeleid? Is deze dan ook te verbeelden?

Als we naar de beeldcultuur en beeldtraditie kijken, lijkt dit niet het geval te zijn. Kunnen kunstenaressen ontsnappen uit een beeldcultuur waarin vrouwen voornamelijk als stereotype (als object) fungeren? Met andere woorden, kunnen zij zichzelf *Aanwezig* stellen in een Orde die haar als subject juist *Afwezig* stelt? De vraag die voorafgaat aan de vraag naar een eventuele vrouwelijke identiteit (met alle gevaar van een nieuwe beperkende categorie) is de vraag naar de ontsnappingsmogelijkheden uit een cultuur die haar in feite als zodanig ontkent (zoals ook Waetzoldt dat doet). Of moet zij misschien eerst eens haar *Afwezigheid* duidelijk maken en ondervragen? Haar *Afwezigheid* aanwezig stellen? Dit lijkt een paradox met een tragische continuïteit. Toch kan het ook juist de continuïteit van deze paradox zijn die de produktiviteit aan de kant van het vrouwelijke stelt.

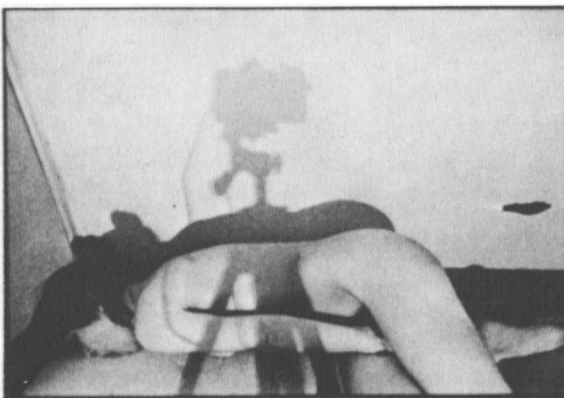
Er zijn veel voorbeelden van zelfportretten van kunstenaressen die, zonder opnieuw te definiëren, vrouwelijke identiteit problematiseren in een kritische zelf-enscenering. Het zijn de kritische blikken in de spiegels.

Wat is daar te zien/te tonen en is daar wel wat te zien/te tonen, iets dat de mogelijkheid biedt aan een *Eigen*, dat (steeds) anders is en nooit vast. Ontsnappingspogingen, dubbelzinnigheden, verschuivingen en/of uiteindelijk toch de paradoxale leegte?

Inzet: de objectpositie

Rosela Bellusci presenteert zichzelf in een zelfportret uit 1980 in wat een extreme objectpositie lijkt te zijn. Maar er is meer aan de hand met dit portret. Wat we zien is een op de grond liggende vrouw in een nogal ongemakkelijke positie en bovendien is zij naakt. Over haar heen valt de schaduw van een camera op statief, overheersend in zijn verticaliteit ten opzichte van de liggende vrouw. Het probleem is dat wij ons als beschouwers van het beeld, nauwelijks kunnen identificeren met de (als ideaal bekend staande) blik van de camera. De camera lijkt hoger te staan dan onze blik. Dit komt onder andere door de belichting en de sterke schaduwwerking. Het verwart in elk geval de ideale subject-object-relatie.

Een ander probleem is dat de houding van de vrouw voor velerlei uitleg vatbaar is. Enerzijds roept het beeld een associatie met geweld op ('tegen de grond geslagen') of verdriet, anderzijds kan het evengoed extase of genot genoemd worden. Een verschil dat overigens niet per se een uitsluiting inhoudt. Het beeld is in elk geval niet eenduidig 'sluitend' te krijgen in zijn betekenissen. Hoewel de elementen (een liggende vrouw, naakt) verwijzen naar een langdurige beeldtraditie, worden ze zodanig geënceneerd dat wij ons nooit helemaal met de ideale (en afstandelijke)

Rosela Bellusci,
zelfportret, 1980

blik van de camera, de actieve mannelijk genoemde blik, kunnen identificeren. Onze gebruikelijke blik op het object wordt verstoord. Het beeld dwingt ons ons steeds opnieuw te beraden op wat we zien en steeds opnieuw kunnen we op het verkeerde been worden gezet. Het beeld is méér dan de presentatie van een object. De vanzelfsprekendheid van de object- en de subjectpositie wordt door de kunstenaar verschoven. Het beeld herinnert steeds aan het effect van de constructie die het in feite is.

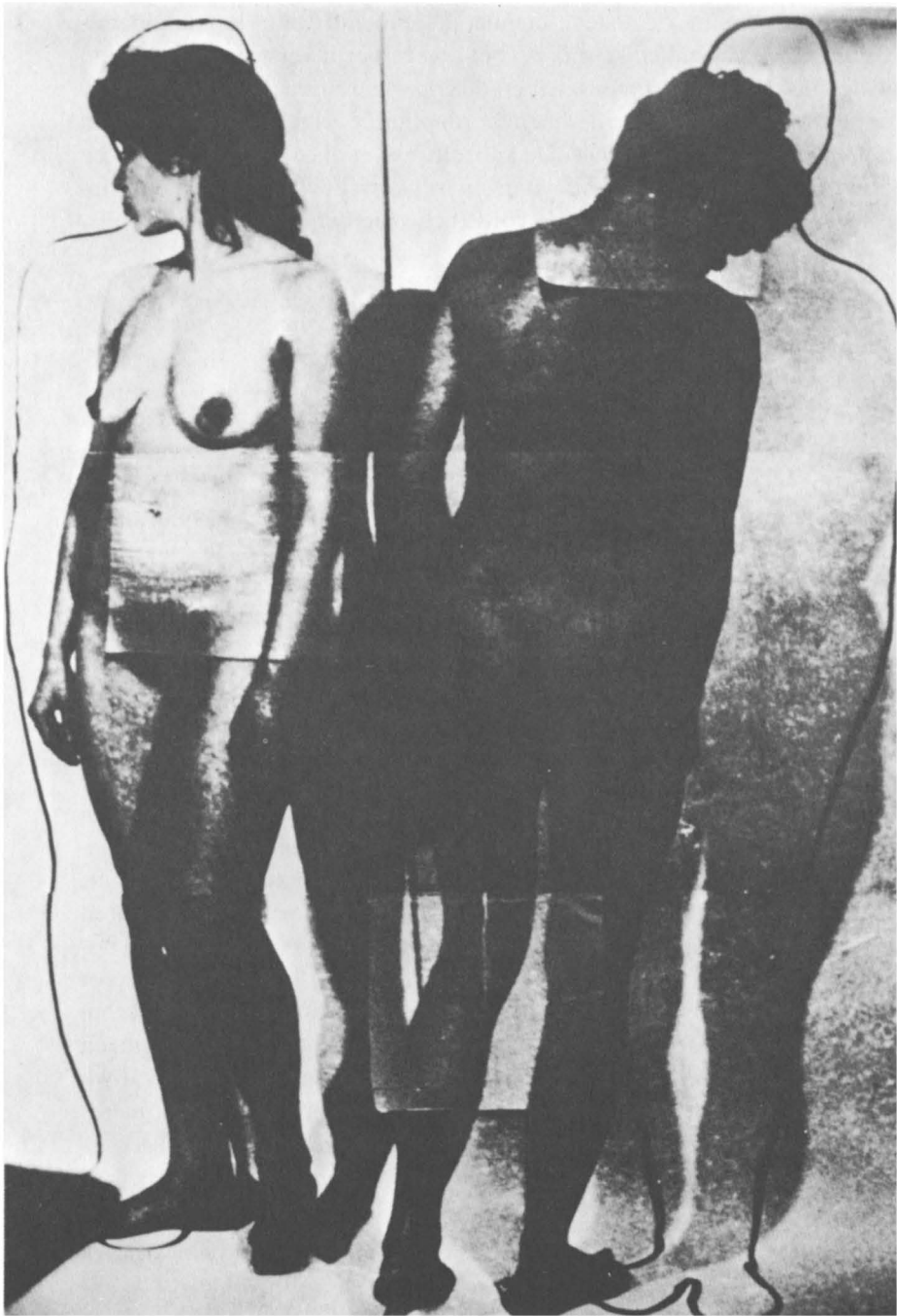
De relatieve logica van het Zijn

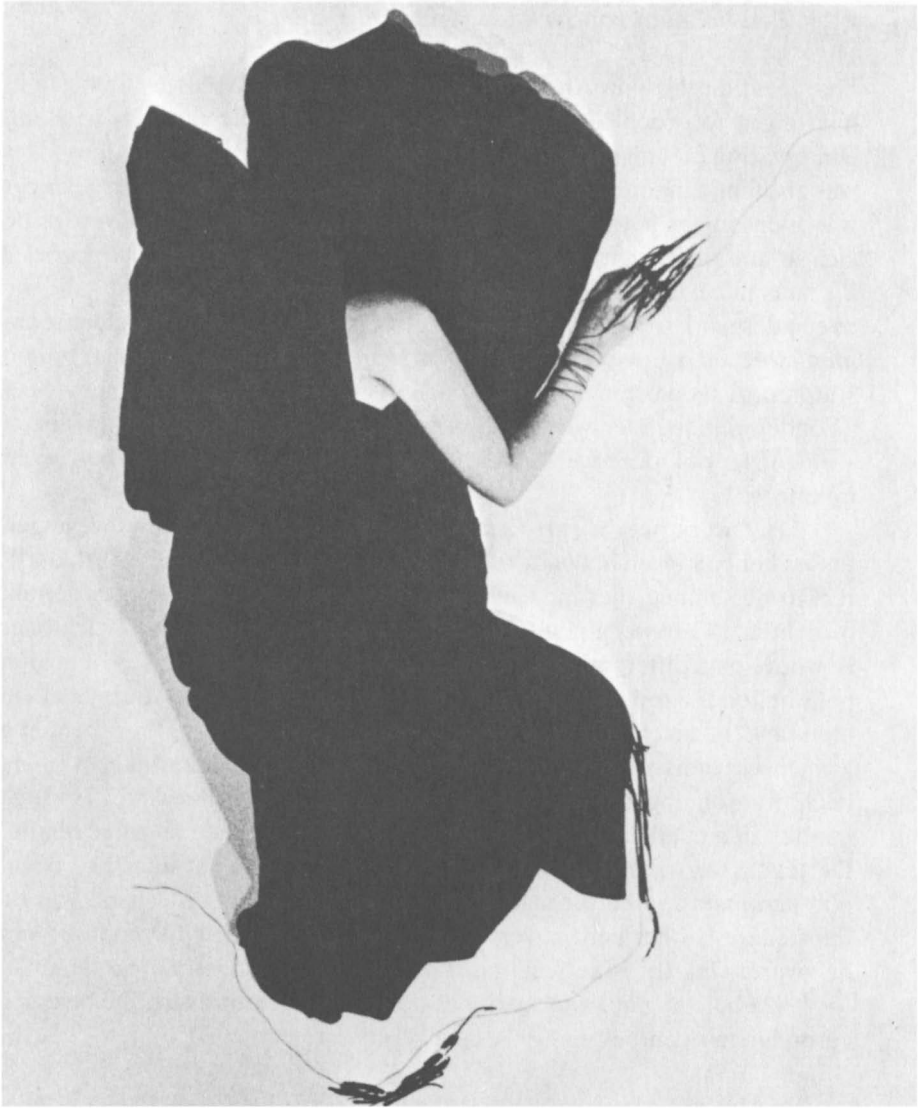
Relatieve vormen van overeenkomst of Gelijkenis als relativiteitsprincipe heet een werk uit 1983, waarin de kunstenaar Izabella Gustowska zichzelf ensceneert. Zij schrijft: 'Eigenlijk geloof ik dat er niets bestaat waar zich het probleem van de verdubbeling en gelijkenis niet voordoet.'¹⁰ Als Gustowska het probleem van de gelijkenis en de verdubbeling aansnijdt, markeert dit haar aanval op de *logica van de vergelijking*.¹¹ De logica die gekenmerkt wordt door een sterke hiërarchie. Iets *is gelijk* (=) of *is niet gelijk* (=). Dit leidt tot het probleem van het *niet-Zelf-Anders* kunnen en mogen zijn en de onmogelijkheid van verandering buiten deze logica om. Een vrouwelijke tragiek bij uitstek.

Elk beeld dat van haar wordt gemaakt, of dat zij van zichzelf maakt, is gedoemd vastgezet te worden in de vergelijking en het vergelijkingsmechanisme. Toch en juist in haar werk toont deze kunstenaar de mogelijke marges van deze logica. Zij beschrijft de logica vanuit haar relativiteit en ondermijnt haar daarmee. *Gelijk* betekent bij haar altijd mogelijk *Ongeveer*. Er wordt een beeld van haar geproduceerd, een vaste contour gezet, maar zij beweegt zich naar de randen en uit dit beeld weg. De contouren verschuiven daarbij voortdurend. Dit levert nieuwe beelden op die opnieuw worden vastgelegd. Elke verschuiving die zij maakt, wordt weer overgetekend en overgeplakt. Het oude beeld verdwijnt gedeeltelijk om plaats te maken voor een nieuw beeld. Wij zien haar in de bewegingen waarmee zij zich uit haar contouren losmaakt, telkens opnieuw. Wat wij in feite zien, zijn deze bewegingen en verschuivingen. *Waar zij stilstaat is zij niet helemaal meer*. Gustowska's *Zijn* is altijd *veranderd, ongeveer*.

10. S. Eiblmayr, e.a., *Kunst mit Eigen-Sinn. Aktuelle Kunst von Frauen*. Wenen/München 1985, p. 146.

11. Vergelijk hiervoor de kritische analyses van met name Luce Irigaray en Hélène Cixous.

Helena Almeida, *Noir extérieur*, 1981

Izabella Gustowska, *Relative features of resemblance XXIII*, 1983

Een lichaam zonder grenzen

Het beeld dat Helena Almeida van zichzelf schept in 1981 is het beste in haar eigen woorden te omschrijven: 'De beleving in zwart was voor mij een ervaring die mij in een onafzienbare levende ruimte uit liet dijen. Het was alsof mijn innerlijkste zelf tot aan de randen van mijn lichaam gevlucht was – en omdat het daar niet blijven kon – verliet het me en verdeelde zich in alle richtingen in een onbestembaar buiten. Het was dit gevoel – uit niets te bestaan, zich op te geven en tegelijkertijd de volheid – die me in een dergelijk soort zweef-val-ruimte voerde. De innerlijke beelden kwamen direct en overweldigend. Het was alsof ze zich van binnen naar buiten stulpten, zich oplostten als inktdruppels in water, een uitdijning in het geheel – zonder mijn toedoen werden deze beelden tot het innerlijkste van mijzelf – en zo zijn ook deze werkstukken tegelijk de voorstelling van hun eigen intiemste.'¹²

Het werk heet *Zwart Exterieur*. Almeida beschrijft de bewegingen tussen het *binnen* en het *buiten*. Het buiten wordt onbestembaar verklaard, terwijl het binnen, het innerlijk juist vol beelden is. Dat wat gewoonlijk onzichtbaar is beweegt zich naar buiten en dat wat gewoonlijk zichtbaar is wordt ongedifferentieerd verklaard. Op het moment dat de beelden naar buiten breken, lossen zij op. Daar, buiten haarzelf, zijn deze beelden niets anders meer dan een verwijzing naar zichzelf. Via de afbeelding krijgen we niets van Almeida's innerlijk te zien. Het uiterlijke, formele beeld kan onmogelijk een representatie zijn van het innerlijke. En toch hebben zij met elkaar te maken. Er is sprake van een andersoortige relatie. De tekens verwijzen niet meer direct. Misschien dat het uiterlijke beeld nog *herinnert* aan het lichaam, door de krassende/bekraste hand van de kunstenaar in het gebaar verstard, door de vaag-rafelende contour van de zwarte vlek (of is het een gat?) die een lichaam doet vermoeden.

De beleving in zwart heeft een vorm gekregen in zwart. De beleving veronderstelt een beweging die niet representeerbaar is.

De vorm van het onbekende

De uiterste consequentie van de verbeelding van het in de Orde Afwezige is het *abstracte beeld*. Sculpturen, ruimtelijke objecten, zoals Eva Hesse ze maakte of liever gezegd, liet ontstaan. Hesse was op zoek naar de

12. S. Eiblmayr, a.w., p. 115.

Eva Hesse, *Contingent*, 1969

onbekende factor in het leven en de onbekende factor in de kunst. Voor haar was dit hetzelfde. Niet verwijzend naar de werkelijkheid kon haar werk meer van haarzelf tonen dan symbolen dat ooit zouden kunnen. Haar objecten zijn 'geen symbolen voor iets, maar zijn intiem en persoonlijke.'¹³ Natuurlijk gaat het erg ver om de objecten van Hesse nog zelfportretten te noemen. Dat blijft het probleem van de term *Zelf-Portret*. Hoe kijken vrouwen naar zichzelf en hoe kan dit Zelf zich in beeld brengen?

Ilse Bing

Ilse Bing fotografeert zichzelf met behulp van twee spiegels. De enscenering, de ruimte, de kadering en de plaats van de fotografe geven te denken. Wij zien de fotografe éénmaal en face en éénmaal en profil. Zij kijkt ons aan en zij kijkt links het beeld uit. De verdubbeling is geen verdubbeling in letterlijke zin. Er is geen één op één relatie tussen spiegeling en gespiegelde. Tweemaal dezelfde vrouw, maar vanuit twee verschillende, elkaar in de werkelijkheid uitsluitende gezichtspunten. Hier worden minstens twee werkelijkheden getoond. De kunstenares kan zichzelf ook nooit en profil zien, dan met behulp van ten minste twee spiegels. In het formele vlak worden de twee gezichten sterk met elkaar verbonden door de horizontale lijn die het gordijn met de muur maakt. Er is sprake van drie blikken. Die van de lens van de camera, die van het oog dat schuin boven de camera in dezelfde spiegel kijkt en die van het profielgezicht naar links. Zij kijkt ons (en haarzelf) tweemaal aan en zij kijkt het beeld uit. Onze blik is die van de lens van de camera, maar het oog erboven verwacht ons, omdat ook dit ons aankijkt. Waar bevindt de fotografe zich en waar zijn wij? Wat de fotografe ziet, zien wij ook. Het is de spiegel die als het ware de blikken ombuigt van het en face- naar het profil-gezicht, dat op zich weer een directe reflectie is van het en face-gezicht. Deze relatie wordt door de lijn van het gordijn onderstreept. Hierdoor ontstaat er een cirkeling van blikken. Een cirkelende beweging die echter niet geheel gesloten of vicieus is. Links ontsnapt de blik naar buiten. De cirkelende blik beweegt zich rond een *leeg centrum*, dat anders de belangrijkste plaats in het beeld is. De nadrukkelijkheid waarmee gekeken wordt, de onderzoekende blikken in de spiegels en de lens vinden uiteindelijk niets anders dan zichzelf. Een rondzingende blik. Wat hier geënceneerd wordt

13. Zie met name L. Lippard, *Eva Hesse*. New York 1976.

Ilse Bing, *Self-portrait in Mirrors*, 1931

is geen vaste Zijnspositie of vanzelfsprekende (re)presentatie van het subject. Tweemaal bevindt de vrouw zich aan de rand van het beeld en op de rand van de spiegels. Zij is niet dan in haar blikken.

De paradox aanwezig te zijn in de afwezigheid lijkt produktief. Het legt haar niet vast in één Zijn en werkt evenmin neutraliserend in de verbrokkeling of de verdwijning. De paradox veronderstelt een constante wisselwerking in een veranderd vrouwbeeld. De kunstenaar zet zichzelf in beweging tussen het Aanwezig en Afwezig zijn. Daarmee ondermijnt zij in elk geval een al te 'mannelijke' blik op haar lichaam. Zij houdt zichzelf wel degelijk voor gezien. Maar waar wij haar zien, is zij niet helemaal meer.

Marianne Beelaerts

De problemen van de jonge intelligente vrouw

Vanaf het moment dat de eerste vrouwen werden toegelaten tot de universiteiten bleek dat studeren voor vrouwen specifieke problemen met zich meebrengt. Want hoe verhoudt het nieuwe leven als studente zich tot het oude leven als beschermde en afhankelijke dochter en vooral, tot een toekomstig leven als echtgenote en moeder? In 1915 publiceerde Annie Salomons onder het pseudoniem Ada Gerlo over deze problematiek een autobiografische roman: *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw*. In dit boek wordt de tweeslachtigheid in het leven van een ontwikkelde vrouw aan het begin van deze eeuw beschreven.

Dat deze tweeslachtigheid ook nu nog niet is opgelost, blijkt uit een paper van pedagogen uit 1982, waarin het dubbele toekomstperspectief van vrouwen als probleem in de opvoeding van meisjes wordt geschetst: 'Hoe opoffering met zelfstandigheid te combineren, dat is het meisjesdilemma. Het toekomstperspectief is vanuit de dubbele oriëntatie op een zelfstandig bestaan en op een koesterende rol als moeder en echtgenote nog steeds ambivalent.' Deze ambivalentie werd dus al meer dan zestig jaar geleden door Annie Salomons tot roman bewerkt.

Toen het boek in 1915 gepubliceerd werd, kon het zich direct verheugen in een grote populariteit. Het beleefde herdruk op herdruk en moest in de bibliotheek van Leiden zelfs aan de ketting worden gelegd omdat het steeds werd gestolen. Net zo populair was het eerste boek van Ada Gerlo al geweest. Toen *Een meisje-studentje* verscheen, enkele jaren daarvoor, ontstond er zelfs een polemiek over het beeld dat erin gegeven werd van de studerende vrouw. Annie Sillevis schreef een brochure tegen *Een meisje-studentje* om te betogen dat er wel degelijk serieuze studentes bestonden die andere dingen belangrijk vonden dan theeschenken en uitjes. Deze polemiek maakte deel uit van de al langer lopende discussie over de voor- en nadelen van de studie voor de vrouw. In de tijd dat Annie Salomons schreef, was het niet ongebruikelijk dat de rector zich bij de opening van het academisch jaar tegenstander verklaarde van studie voor

vrouwen. Wetenschappelijk onderzoek moest deze mening ondersteunen. Met behulp van enquêtes werden de problemen van studerende vrouwen in kaart gebracht en medici onderzochten veranderingen in vrouwelijke lichaamsfuncties als gevolg van de studie. Het is dus geen wonder dat een roman waarin het studentenleven door een studente zelf beschreven wordt grote belangstelling in universitaire kringen kreeg.

Net als in *Een meisje-studentje* is de hoofdpersoon van de *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* een studente. Maar vergeleken met het eerste boek liggen de accenten toch wel anders. De nadruk ligt veel minder op de nieuwigheid van het studentenleven, maar eerder op de problematiek rond de afhankelijkheid en onafhankelijkheid van de hoofdpersoon. Ook gaat het niet om een chronologisch verteld verhaal waarin de eerste periode van de studie wordt beschreven, maar om herinneringen van een gepromoveerde vrouw die terugkijkt op haar leven sinds ze niet meer bij haar familie woont. De onafhankelijkheid van de hoofdpersoon en haar verhouding tot de man is hier het probleem. Ook met dit boek neemt Annie Salomons deel aan de discussie over de studerende vrouw, maar nu op een meeromvattende manier. De oudergeworden vrouw heeft haar vragen bij het onpersoonlijke van de studie, bij de wenselijkheid van het huwelijk, de mogelijkheid om kinderen te krijgen. Zij is een alleenstaande vrouw in een tijd dat dat gewoonlijk zielig werd gevonden. Rond de eeuwwisseling gingen er echter ook stemmen op die het huwelijk met slavernij vergeleken. Cornélie Huygens betoogde in 1899 bijvoorbeeld, geciteerd door Aukje Holtrop in *Vrouwen rond de eeuwwisseling*, dat het huwelijk niet veel meer is 'dan een relatie waarbij de man de vrouw als privé-eigendom bezit, een uitwas dus van het kapitalistische systeem. Het is de allerergste dwaasheid waartoe een mens kan vervallen.'

Heel strijdbare teksten verschenen ook van Mathilde Wibaut, Betsy Perk, Mina Krüsemann en Wilhelmina Drucker. Maar de reactie bleef niet uit. Vlak na de eeuwwisseling verscheen een ander soort vrouwenboeken, waarin de verschrikkingen van het alleen-staan breed worden uitgemeten en huwelijk en moederschap geïdealiseerd. Als voorbeelden van deze vrouwenboeken noemt Annie Romein-Verschoor in haar proefschrift over de Nederlandse romanschrijfster na 1880 bijvoorbeeld Ina Boudier-Bakker, Top Naeff, Nina van der Schaaf, maar ook Annie Salomons. *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* wordt daarmee gekarakteriseerd als een damesroman, op grond van het standpunt over liefde en huwelijk. Voor mij is niet zonder meer aannemelijk dat het boek daarmee recht wordt gedaan. De problematiek van de onafhankelijkheid zoals die in verschillende facetten in de *Herinneringen* wordt vormgegeven, lijkt op

zijn minst ingewikkelder dan hier gesuggereerd wordt.

In ieder geval waren deze vrouwenboeken bijzonder populair. *Herinneringen* van Ada Gerlo verscheen in een eerste oplage van 10.000 exemplaren en werd 16 maal herdrukt; onlangs nog bij de Wereldbibliotheek, met een voorwoord van Doeschka Meijsing. Annie Romein schrijft deze hoge oplagecijfers toe aan het realisme waarmee in deze boeken 'de zucht naar emoties en originaliteit, de kleinen belangensfeer van één sociale groep weerspiegeld wordt.' Maar ook hier weer heeft ze weinig oog voor de structuur van het boek. Terwijl juist de vormgeving van de dilemma's dit boek interessant maken: de manier waarop de spanning tussen liefde en studie, tussen afhankelijkheid en zelfstandigheid tot leven wordt gebracht. Deze spanning heeft te maken met de botsing tussen een vrouwenleven en een norm van vrouwelijkheid. Welke vorm dat spanningsveld krijgt en welke gevolgen dat heeft voor de stellingname over studie en liefde van de vrouw, dat zijn de vragen waarop ik hier zal ingaan.

Eerder dan Annie Romein besprak Frans Coenen de populariteit van het boek van Ada Gerlo. In een recensie in *De Nieuwe Amsterdammer* van augustus 1915 (het boek is dan nog maar net uit) schrijft hij: 'Als een letterkundig boek hier populair wordt, heeft het dit maar zelden aan zijn letterkundigheid te danken. Er moet dan iets in zijn dat de mensen maatschappelijk of zedelijk bestoekt, iets dat in de tijd ligt en er uit wil, of dwars tegen de stroom ingaat. En dit laatste is hier het geval.' In tegenstelling tot Annie Romein is Frans Coenen dus van mening dat de roman 'tegen de stroom ingaat', maar net als Annie Romein verklaart hij de populariteit uit de thematiek: 'De onafhankelijke opvoeding van het jonge meisje en derzelfde gevolgen, haar verhouding tot den man en tot het huwelijk, dat zijn thema's die tegenwoordig de menigte roeren, onverschillig of er nog literaire kunst bij verwerkt is dan niet.' Coenen suggereert hier dat op de vorm nog wel wat aan te merken zou zijn, maar helaas geeft hij op dit punt geen toelichting.

Iets verderop besteedt hij wel aandacht aan de reacties die op het autobiografische karakter van de *Herinneringen* gegeven zijn: 'Niet alzo, omdat hier uit een meisjesleven intieme en meestal verzwegen dingen verteld worden, groeide er hier en daar animositeit tegen dit boek. Het naturalisme heeft ons al met veel vertrouwd gemaakt. Maar dat de Ik, die hier aan 't woord is, vermoed werd veel van de schrijfster zelf te hebben, bleek voor sommigen een onoverkomelijk bezwaar... Men voelde er, terecht of onterecht, zelfverteedering en zelfbeklag in, en dat werkt altijd prikkelend.' Het is een bezwaar dat altijd al tegen autobiografieën, met name van vrouwen, is ingebracht. De schrijfster neemt niet voldoende

afstand van zichzelf, ze vertekent de werkelijkheid in haar eigen voordeel. Ook bij deze reactie zal ik hierna wat kanttekeningen plaatsen, zowel wat betreft de karakterisering van de hoofdpersoon, als wat betreft de snelle identificatie van deze hoofdpersoon met de schrijfster. Bij beide punten is de vormgeving van het geheel van belang.

Overigens is de terloopse ontkenning van Coenen in dit stukje wel interessant. Door het naturalisme is het publiek wel wat gewend op het gebied van intimiteiten. Dat is dus, volgens hem, niet de reden voor kritiek op de *Herinneringen*. Vreemd genoeg, was het me, tot ik deze recensie las, helemaal niet opgevallen dat er 'intieme en meestal verzwegen dingen' in besproken worden. Daarna ben ik er meer op gaan letten welke grenzen de hoofdpersoon in haar onafhankelijkheid nu precies overschrijdt en welke mening men daar in haar omgeving over heeft. Daarvóór zag ik vooral Ada's geleerdheid en de tweestrijd die daar het gevolg van is (als zij verliefd wordt op minder ontwikkelde mannen) als het probleem, maar door deze terloopse opmerking van Frans Coenen blijkt dat de onafhankelijkheid van Ada meer inhoudt dan belezenheid, en een eigen mening. Haar hele gedrag en opstelling ten opzichte van mannen verschilt van die van andere vrouwen. De problematiek van de onafhankelijkheid blijft dus meer kanten te hebben, die duidelijker worden als aandacht wordt besteed aan de opmerkingen over vrouwelijkheid en aan de vergelijkingen met andere vrouwen (zoals de vrije vrouw, het oudere meisje en de getrouwde vrouw).

Hierna zal ik eerst ingaan op de genre-aanduiding in de titel. Dat het om herinneringen gaat, bepaalt voor een belangrijk deel de vorm van het boek, zowel wat betreft het gebruik van de tijd, als wat betreft de verdubbeling van de hoofdpersoon. Daarna wordt aandacht besteed aan de andere elementen waaruit de hoofdstukken zijn opgebouwd: personages, handeling en omstandigheden. Daarbij wordt speciaal gelet op de grote verschillen tussen het eerste en laatste hoofdstuk. Vervolgens worden de dilemma's rond de onafhankelijkheid nader onder de loep genomen. Aan het eind kom ik dan terug op de opmerkingen van Annie Romein en Frans Coenen over het conservatisme, de zelfgenoegzaamheid van de schrijfster en het gebrek aan literaire kwaliteit. Het zal duidelijk zijn dat mijn conclusies enigszins zullen verschillen van die van de geciteerde auteurs.

Herinneringen

De titelpagina van *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* geeft direct aan om wat voor soort tekst het gaat. Het boek bevat herinneringen, een terugblik van een oudere vrouw op gebeurtenissen uit haar eigen verleden. Wat voor vorm krijgen die herinneringen en vanuit welk standpunt wordt herinnerd? Welke rol speelt daarin de tijd? In alle herinneringen speelt de tijd een rol, maar de wijze waarop dat gebeurt kan heel verschillend zijn. Het eenvoudigst is een chronologische opbouw van herinneringen, maar het gebruik van vooruitwijzingen of terugblikken geeft de mogelijkheid verschillende gebeurtenissen met elkaar in verband te brengen. Daardoor kunnen ze een ander perspectief krijgen; er is dan eigenlijk sprake van een dubbel standpunt, namelijk dat van de hoofdpersoon in de situatie waarover verteld wordt, en dat van de vertelster die terugdenkt. Door na te gaan wat er met het tijdsverloop gebeurt, kan duidelijker worden hoe deze twee standpunten zich in *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* tot elkaar verhouden.

In de eerste regels van hoofdstuk 1 wordt de tijd die herinnerd wordt onmiddellijk omschreven: 'Het was in het eerste jaar van mijn studententijd, dat ik den honger leerde kennen. (...)'. De gebeurtenissen liggen voor de vertelster, waarvan we nog niets anders weten dan dat ze zelf hoofdpersoon van haar herinneringen is, een tijd terug. Er wordt over het verleden in de verleden tijd verteld. Soms is er een kleine aanwijzing voor de afstand die moet worden overwonnen tussen de tijd waarin verteld wordt en de tijd van de jonge studente, bijvoorbeeld in een alinea: 'Ik herinner me van die maanden alles nog wonderlijk precies; ik ruik nog den bitteren geur van dorre vochtige blaren; ik weet, hoe een ijle, zon-doorschenen nevel om den ouden toren hing; ik herinner me de blouse, die ik dien ochtend droeg...' Het belang van de situatie in het verleden wordt door zo'n sprongetje in de tijd extra onderstreept. De herinnering eraan jaren later is immers nog zo sterk. Tegelijkertijd wordt er even afstand genomen, vanuit het verleden wordt even iets over het heden gezegd. Maar zulke passages zijn uitzonderingen. Het grootste deel van hoofdstuk 1 wordt rechtstreeks in de verleden tijd en in chronologische volgorde verteld.

Pas na veertig pagina's komt het heden van de vertelster zelf wat duidelijker op de voorgrond. De oud geworden, herinneringen ophalende Ada Gerlo en de achttienjarige Ada komen dan twee pagina's lang naast elkaar te staan en dan blijkt dat er een groot verschil tussen beide versies van dezelfde persoon bestaat. Tot pagina 40 worden de belevenissen van een jonge, idealistische vrouw beschreven die zich vol overgave in haar

nieuwe leven als studente en haar eerste liefdesgeschiedenis stort. Ze is onder de indruk van filosofie en literatuur en ze is er trots op dat ze haar nieuwe vriend met haar kostgeld kan helpen. Dan verandert de verteltijd in de tegenwoordige tijd en neemt de vertelster over: 'Een tederheid welt op in mijn hart, en misschien ook wel een beetje sentimentaliteit; het is me, alsof ik over een jonger zusje schrijf, een lief, jong zusje, dat vroeg is gestorven. Ik sluit mijn mooie oogen, en ik zie, hoe ik daar dien avond moet hebben gestaan...' En iets verderop: 'Ik ben oud geworden, nuchter, practisch, critisch; en ik denk: wat was toch het grootse, of zelfs maar het belangrijke van een student in geldnood.'

En het verschil tussen beiden wordt nog duidelijker in de volgende, ietwat gekunstelde passage waarin de oudere Ada bedenkt wat de jongere tegen haar had kunnen inbrengen: 'En het is me, alsof mijn verre, oude zelf, alsof dat kind, dat haar oogen vol droom naar de sterren hief, mij antwoordt: O, ja zeker, alles had anders kunnen gaan, het geheele geval had zonder eenige romantiek kunnen verlopen (...) als ik niet juist aan de poort van het leven had gestaan, met mijn ontwakend hart, dat hunkerde om zijn groote offer te brengen.' In de periode die ligt tussen het begin van de studententijd en het moment van vertellen is Ada Gerlo blijkbaar nogal veranderd. Terwijl ze eerst optimistisch en romantisch was, is ze oud geworden, moe en nuchter. De vraag hoe deze grote verandering van de hoofdpersoon begrepen kan worden, wordt in de loop van de herinneringen langzamerhand beantwoord. Dat betekent dat de Ada Gerlo waarover verteld wordt, niet dezelfde blijft. Haar standpunten veranderen onder invloed van wat ze meemaakt.

Herinneringen bestaat dus steeds uit twee lagen: de laag van de vertelster, de ongeveer dertigjarige Ada, die herinneringen ophaalt en soms in de tegenwoordige tijd even tussenbeide komt, en de laag van de vertelde gebeurtenissen, in hoofdstuk 1 de laag van de achttienjarige Ada, in de verleden tijd. De tijd waarover verteld wordt, verandert steeds. De jonge Ada wordt ouder en haar standpunten en karakter veranderen in de loop der tijd. Het standpunt van waaruit verteld wordt, verandert echter niet. Het is in hoofdstuk 1 omschreven als oud, moe, en nuchter. Dat wordt in de loop van het boek nader ingevuld, maar het verandert niet meer. Aan het eind van het boek is de Ada Gerlo waarover verteld wordt geheel veranderd in de richting van de Ada Gerlo die vertelt. In het laatste hoofdstuk vallen de standpunten vrijwel samen. De gesprekken, gebeurtenissen en beschouwingen in de tussenliggende hoofdstukken hebben dan het verschil tussen de twee versies van dezelfde persoon overbrugd.

Een meisje studente

Een onafhankelijke vrouw

De tijd is overzichtelijk, van begin tot einde, ingedeeld. In ieder hoofdstuk wordt slechts één periode van ongeveer een jaar beschreven, waarin iedere keer één liefdesgeschiedenis wordt verteld. Daarmee heeft dit boek, in tegenstelling tot wat van herinneringen in het algemeen verwacht kan worden, een vrij hechte structuur. Dat de liefdesgeschiedenissen iets met de onafhankelijkheid van de hoofdpersoon te maken zullen hebben, ligt vanwege de titel voor de hand. We hebben al gezien dat de hoofdpersoon in het begin van het boek optimistisch en vrolijk is, terwijl ze aan het eind van het boek oud en moe is. Een happy end ontbreekt. Via vooruitwijzingen en terugblikken worden verbanden gelegd tussen de verschillende periodes die beschreven worden. Hoofdstuk 2 staat enigszins los van de andere drie hoofdstukken, omdat daarin niet een eigen liefdesgeschiedenis wordt beschreven, maar de belevenissen van een vriendin. Ada Gerlo is daarin geen hoofdpersoon, maar eerder een getuige-vertelster. In de andere hoofdstukken gaat het om drie periodes uit het leven van de hoofdpersoon: de tijd van de 18-jarige studente in hoofdstuk 1, de

tijd van de 21-jarige, jonge zelfstandige vrouw in hoofdstuk 3 en tenslotte in het laatste hoofdstuk de tijd van de 30-jarige eenzaam geworden schrijfster. Zowel in hoofdstuk 1 als 3 worden de herinneringen aan de 18- en 21-jarige Ada enkele keren onderbroken voor vergelijkingen met de situatie van de vertelster of commentaren vanuit haar standpunt. In hoofdstuk 4 daarentegen worden de bitterheid en het cynisme regelmatig afgezet tegen het vroegere vertrouwen in de toekomst, het idealisme en het vermogen om liefde te geven zonder iets terug te verwachten. Daardoor worden de verschrikkingen van het bestaan als oudere, alleenstaande schrijfster nog eens onderstreept, terwijl de naïeve jeugd en de dromen van vroeger worden geïdealiseerd. Er zit dus wel iets in het verwijt van Annie Romein aan het adres van dit boek, als zij zegt dat de verschrikkingen van het alleen-staan breed worden uitgemeten. De opmerking die daarop volgt, namelijk dat zo huwelijk en moederschap worden geïdealiseerd, klopt echter niet. Door het gebruik van vooruitwijzingen en terugblikken ontstaat eerder een idealisering van het verleden. Het geluk wordt gevonden in de eerste liefde van de jeugd. Dat de hoop in de jaren daarna vervliegt, geeft iets weemoedigs aan de herinneringen.

Het gebruik van de tijd in *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* is dus belangrijk voor het begrijpen van het standpunt over onafhankelijkheid. Maar Ada Gerlo is niet alleen vertelster en hoofdpersoon van herinneringen, ze bespreekt gedichten en romans en ze wordt ook schrijfster. In de stukjes die gewijd zijn aan lezen en schrijven, geeft ze expliciete opvattingen over literatuur. Deze opvattingen geven aanwijzingen over de manier waarop *Herinneringen* zelf als literatuur gelezen kan worden.

Ook ten aanzien van deze opvattingen over literatuur speelt het verschuiven van de tijd en rol. In het begin van het boek heeft de 18-jarige Ada andere voorkeuren en standpunten dan als zij ouder geworden is. Als jong meisje beperken de oordelen zich tot de boeken die ze leest, later geeft ze reacties op teksten waarin ze eigen ideeën over schrijven ontwikkelt. Ada leest in haar eerste jaar de literatuur van rond de eeuwwisseling en iets daarvoor. Ze is gehecht aan de boeken van Flaubert, Baudelaire, Gorter, Couperus, Streuvels en Shelley. Van haar vriend krijgt ze Spinoza te leen, maar ze begrijpt daar niet veel van en geeft de voorkeur aan de paradoxen van Nietzsche. De gedichten van Kloos vindt ze prachtig: 'heel ver en heel schoon'. Een te grote nadruk op het gevoel roept echter haar verontwaardiging op: 'Ik verklaarde dat ik de boeken van Werner en Marlitt de onzedelijkste vond, die men zich denken kan, omdat ze het leven vervalschen en het gevoel tot een ziekelijke koorts maken.' Het gaat haar niet zo zeer om heftige of verheven gevoelens, ze pleit voor authen-

ticiteit: 'Ik liep warm bij de gedachte aan de veelgesmade Zola, die mischien niet edel, maar in elk geval echt en eerlijk was.' Dat is dan een standpunt dat ze verwoordt in de tweede helft van het boek, als de poëzie van Kloos inmiddels van de eerste plaats van haar voorkeur is verdwenen.

Als 30-jarige vertelster geeft Ada in hoofdstuk 1 trouwens al commentaar op die eerste voorkeur. Zij kon als 18-jarige niet weten wat ze als 30-jarige zal vinden: 'Ik was nog te idealistisch en te zeer begeerig om mijn leven met schoone gedachten en edele gevoelens te vullen, om smaak te kunnen vinden in een luchtige vertelling, die van weemoed en cynisme aan ééngeweven zijn.' En in deze ene zin wordt terloops het programma van *Herinneringen* omschreven: een luchtige vertelling, van weemoed en cynisme aaneengeweven. Dat is waar het voor de schrijfster om gaat. Uit de reactie op de brieven van Joost in hoofdstuk 3 blijkt dat haar voorkeur weinig te maken heeft met wat gewoonlijk onder realisme wordt verstaan. Bij Joost ontbreekt het gevoel of de visie die kleur en betekenis aan het geschrevene geeft: 'Hij wist maar één manier van schrijven, zoals hij eigenlijk ook maar één wijze van vertellen wist; van den hak op den tak over mensen en feiten, met veel positieve kennis, veel belangstelling in concrete dingen en eindeloos veel levenslust. Zijn belangstelling leek me banaal.'

Ten opzichte van de literatuur van haar tijd zoekt de vertelster dus een eigen positie. Daarbij zet ze zich af tegen overdreven romantiek en tegen plat realisme. Zij houdt van Kloos, Zola en Nietzsche. In haar eigen werk gaat het dan om een luchtige vertelling in de sfeer van weemoed en cynisme. De laatste regels van het boek verduidelijken deze opvatting over literatuur. Er wordt in aangegeven welke betekenis herinneringen hebben als de hoop op een betere toekomst is verdwenen. Herinneringen en literatuur vallen min of meer samen.

Aan het eind van het boek heeft Ada haar vrijheid weer heroverd na een mislukte verloving. Ze blijft alleen achter: 'dankbaar om het vrije bezit van mijn dromen. (...) Van toen af wist ik, dat mijn innerlijkste leven nog slechts 'herinnering' kon zijn.' Herinneringen blijven dus slechts over voor de dromen. Terwijl het leven van de vertelster bitter en ontluissterend is, overleeft het 'innerlijkste leven' alleen in de herinnering. Vanuit deze laatste regels zou de titel van het boek vertaald kunnen worden in: dromen en idealen van een onafhankelijke vrouw. Het verschil tussen droom en werkelijkheid, tussen literatuur en leven geeft daarbij aan beide hun tragiek. Weemoed en cynisme staan in *Herinneringen* naast oude idealen en dromen.

Elementen van de verhalen

De veranderingen die de hoofdpersoon ondergaat en die maken dat zij een cynische, weemoedige schrijfster wordt, zijn niet begrijpelijk zonder de gebeurtenissen die deze veroorzaken. In de structuur van die handeling ligt de verklaring voor de verandering van de hoofdpersoon. Ik geef eerst een kort overzicht van de gebeurtenissen in de vier hoofdstukken en zal dan nagaan hoe de elementen waaruit de handeling is opgebouwd, van elkaar verschillen. Omdat de verschillen daar het grootst zijn, heb ik het voornamelijk over hoofdstuk 1 en 4.

In hoofdstuk 1, het kwam al even ter sprake, gaat Ada als 18-jarige studente op kamers. Ze ontvangt vrienden en wordt verliefd op één daarvan, een magere, stille jongen die na enige tijd zonder reden wegblijft. In haar verlangen naar Ru besluit Ada hem op te zoeken. Als geldnood de reden van zijn wegblijven blijkt te zijn, wil Ada hem helpen. Iedere maand heeft Ru een flink bedrag nodig; een zelfmoord uit geldgebrek weet Ada te voorkomen. Zij vindt in hem een geestelijk leider, zowel op studiegebied als op het gebied van lijden en liefde. Als Ada enkele dagen naar huis moet om aan te sterken, blijkt Ru ziek te zijn vertrokken. Enkele dagen later leest ze zijn overlijdensadvertentie in de krant. Ook in de andere hoofdstukken gaat het om een liefdesgeschiedenis. En ook die lopen, na een korte periode van geluk, slecht af.

In hoofdstuk 2 is Lotte, een goede vriendin van Ada, de hoofdpersoon. Wil, een gevoelige, artistieke jongen, is verliefd op haar. Lotte kan daar echter niet op ingaan, want ze weet dat ze Wil in zijn prachtige dromen teleur zal moeten stellen. Ze probeert hem zijn illusies te laten behouden. Daarom trouwt ze uiteindelijk een gewone zakenman en sticht een gezin. Met Wil loopt het intussen toch slecht af. Hij verlooft zich en pleegt later zelfmoord. In tegenstelling tot de mannen die Ada ontmoet, houdt Wil onvoorwaardelijk van Lotte. Zij beseft echter, sneller dan Ada, die daar de rest van het boek voor nodig heeft, dat het volmaakte geluk in de liefde niet beleefd kan worden. Daarom probeert ze de mooie dromen overeind te laten. Desondanks loopt ook deze geschiedenis voor Wil en voor Lotte slecht af.

Als 21-jarige vrouw is Ada nog eenmaal jong en gelukkig tijdens een vakantie. Met zijn jongensachtige charme verovert Joost haar in Italië. De problemen ontstaan echter terug in Nederland, als Joost gemerkt heeft dat Ada geleerd is en zich van het oordeel van anderen weinig blijkt aan te trekken. Deze zelfstandigheid kan Joost niet aan. Hij verbreekt de verhouding omdat hij een traditionelere vrouw zoekt.

In het laatste hoofdstuk is Ada niet langer populair en optimistisch. Ze blijft alleen achter en heeft het gevoel dat ze wat mist. Als Gerard, een oude trouwe schoolvriend, dat goed begrijpt, zegt ze al snel ja tegen zijn aanzoek. Gerard is een nuchtere zakenman, ook waar het om liefde en kinderen gaat. Zijn geestelijke armoede veroorzaakt grote irritaties. En net nu Ada een normale vrouw lijkt te worden, staan steeds meer ergernissen een huwelijk in de weg. Tijdens een kort reisje met een vriendin besluit ze haar vrijheid te heroveren.

Het tweede hoofdstuk valt enigszins uit de toon omdat daarin een andere hoofdpersoon optreedt. In het verhaal over Lotte worden de gebeurtenissen uit de rest van het boek als het ware gespiegeld. Lotte kiest alleen een oplossing die Ada niet uitprobeert. Zij trouwt wel en legt zich neer bij de beperkingen van een zakelijk huwelijk, om zo de ideale liefde zuiver te kunnen houden. Ada probeert de liefde te beleven, maar uiteindelijk komt ze tot dezelfde conclusie: het geluk kan alleen in de droom worden beleefd. Dit hoofdstuk over Lotte maakt nog eens extra duidelijk dat er voor een jonge intelligente vrouw geen uitweg bestaat: wat ze ook doet, of ze trouwt en haar idealen van zich afschuift, dan wel de liefde probeert te beleven, in alle gevallen staat zij aan het einde met lege handen. Het leven is nu eenmaal onvolmaakt.

In de andere hoofdstukken is de handeling tamelijk overzichtelijk. Afgezien van de veranderingen van de hoofdpersoon en de beschouwingen die ze geeft, zijn er weinig elementen om rekening mee te houden. Het aantal personages is heel beperkt, de handeling is eenvoudig en de doelen die de handelingen motiveren, worden expliciet toegelicht. Hoofdstuk 1 en 4 verschillen op bijna alle punten.

Hiervóór is al opgemerkt dat de hoofdpersoon als 18-jarige onervaren, impulsief en hulpvaardig is, terwijl ze daarna verandert in cynisch, veeleisend en niet in staat tot geven. Haar tegenspeler in hoofdstuk 1 is ook veel aantrekkelijker dan de Gerard uit hoofdstuk 4. Ru is wijs, geïnspireerd, belezen en artistiek begaafd. Daarbij valt de trouwe, bescheiden, nuchtere Gerard in het niet. In hoofdstuk 1 brengt Ada zelf de handeling op gang. Ze wil wijs en gelukkig worden, ze verlangt naar de aanwezigheid van Ru en ze wil hem helpen waar ze kan. Haar bezoeken aan hem zijn goed gemotiveerd. In hoofdstuk 4 daarentegen ziet Ada geen uitweg. Door de medelijdende reacties van anderen stelt ze zich open voor Gerard. De actie gaat van hem uit. Zij laat de verloving min of meer over zich komen. Ze laat Gerard toe omdat ze naar kinderen verlangt en haar eenzaamheid wil opheffen. Haar motieven hebben weinig met liefde voor Gerard te maken.

In zowel het eerste als het laatste hoofdstuk wordt de verhouding verbroken. In het eerste hoofdstuk overlijdt Ru vrij plotseling. In het laatste hoofdstuk is het einde eigenlijk het enige moment waarop Ada zelf weer ingrijpt. Zij gaat weg bij Gerard en accepteert haar eenzaamheid.

De overeenkomst tussen beide geschiedenissen is dat, hoewel het beide keren slecht afloopt, Ada zelf geen schuld heeft. In hoofdstuk 1 is er sprake van een soort noodlot. Ru die geestelijk zo sterk was, is door zijn geldgebrek lichamelijk verzwakt. Hij kon niet in leven blijven. Ada treurt daar dan ook niet lang om. Maar ook in hoofdstuk 4 is Ada slachtoffer van het lot. Er is voor haar gewoon nog geen goede man beschikbaar. Haar gevoeligheid en intelligentie belemmeren de gewone omgang met een man. Zij kan er niets aan doen dat zij het innerlijk gespleten kind van haar tijd is. De reacties die ze oproept, heeft ze eigenlijk niet verdiend.

De gebeurtenissen veranderen Ada dus als de tijd verstrijkt. Maar de onafhankelijkheid van de hoofdpersoon zelf verandert ook. In dat ene begrip worden diverse aspecten samengenomen. De betekenis van het begrip verschuift in de loop van het boek. In het volgende stukje zal ik proberen na te gaan welke betekenissen het begrip onafhankelijkheid in dit boek krijgt.

Dilemma's rond onafhankelijkheid

De onafhankelijkheid van de hoofdpersoon levert problemen op in de liefde. In welke opzichten is Ada Gerlo anders dan andere vrouwen? Hoe beoordeelt zij haar onafhankelijkheid en waardoor ontstaan de problemen met mannen? Is onafhankelijkheid een kracht voor de vrouw of eerder een last? Wint de liefde of wint het verstand en de kunst? Dat zijn een aantal vragen die nadere aandacht behoeven.

In hoofdstuk 1 is de situatie betrekkelijk eenvoudig. In de hoofdstukken daarna veroorzaakt de onafhankelijkheid steeds meer problemen. De kennismaking met een onafhankelijk bestaan is in hoofdstuk 1 het gevolg van het nieuwe leven als studente. Vanuit de beschermde wereld van haar jeugd vindt de hoofdpersoon haar eerste zelfstandigheid om te doen en laten wat ze wil, als ze haar familie en hospita maar niet ongerust maakt. De studie en de nieuwe kamer geven goede mogelijkheden voor vriendschap, literatuur en een prettig onafhankelijk leven. De liefde en zorg voor Ru past daar uitstekend in. Ze houdt van zijn wijsheid en kan van hem leren. Uit haar opofferingen voor hem blijkt haar eigenzinnigheid.

Ze is er trots op dat ze een geheim heeft waardoor ze zich onderscheidt van andere vrouwelijke studenten. Ze vindt door haar liefde bij Ru de geestelijke leiding die ze nodig heeft en waardoor ze zich verder kan ontwikkelen. Er is nog geen conflict tussen liefde en onafhankelijkheid. Zowel haar behoefte een man te bewonderen, als haar eigenzinnige gedrag en de belangstelling voor intellectuele zaken zijn haar tot voordeel. Als Ru niet plotseling was gestorven, waren er nooit problemen rond onafhankelijkheid geweest en had het boek na hoofdstuk 1 kunnen eindigen.

Als de eerste vriend verdwenen is, blijkt onafhankelijkheid toch ook zijn keerzijdes te hebben. De nieuwe vakantie vriend in hoofdstuk 3 maakt dat bij thuiskomst pijnlijk duidelijk. Ook al is hij hevig verliefd, hij kan er niet tegen dat Ada ontwikkeld is: 'Ik wist, dat je studeerde, maar ... hoe doet een aardig meisje dat meestal? 't Is een mode, als 't houden van kleine hondjes of als philanthropie en maatschappelijk werk. Niemand ziet er meer iets buitengewoons in... Maar iedereen had van je gehoord, en iedereen wist, dat je zoo'n bizonder meisje was; "excentriek" zeiden de meesten, met een club vrienden en een ijzeren hart, een soort virago, die alles wist, behalve wat een zoen is... Pardon, Ada; maar 't is zoo ellendig...' De reactie van Joost komt hard aan. Ada begint te twijfelen aan alle vanzelfsprekendheden van haar onafhankelijk bestaan. Ze is bereid zich aan Joost aan te passen. In het zelfonderzoek dat daarvoor nodig is, verwoordt ze haar twijfels aan de waarde van haar geestelijke ontwikkeling: 'Ik begon aan alles te twijfelen, wat ik mijn leven lang als onaanvechtbaar had beschouwd. Waren kunst en wetenschap wel van zoo bizondere waarde in een menschenleven, en stond het wel vast, dat de idee ging boven de realiteit? Was het niet eenzijdig zich alleen te interesseren voor literatuur en muziek en schilderkunst en philologie. (...) Was het juist geweest, zoo aan mijn hang naar het vage, het onaantastbare toe te geven; was het edel alleen te willen weten van het geestesleven in engeren zin, en alles wat de geest voor het daaglijksch belang wist te veroveren, als minderwaardig voorbij te gaan?'

Haar geestelijke waarde en onafhankelijkheid komt in deze verhouding in conflict met het verlangen naar de charme en bescherming van een man. Maar wat voor Joost misschien nog erger is dan het idee dat Ada geestelijk meer ontwikkeld is dan hij, is haar vreemde gedrag op momenten dat het helemaal niet om kunst of studie gaat. Het feit dat ze zelf haar koffers draagt en haar geld beheert, is weliswaar excentriek, maar het verstoort de verhoudingen tussen man en vrouw pas echt onherstelbaar als Ada in haar eentje naar zijn kamer komt en hem in Brussel uiteindelijk een eerste kus geeft. Een dergelijke onafhankelijkheid brengt

hem danig in verlegenheid. Als Ada hem dan ook nog bijna smeekt zich niet te beheersen, wordt de relatie verbroken. Het tragische is dat Ada juist in deze verhouding ontdekt dat ze in haar verlangens heel ouderwets is. Ondanks haar onafhankelijkheid zoekt ze 'als vrouw een heer en meester, krachtige armen, die me dragen kunnen; een wil boven mijn wil...' Ada verbaast zich over haar traditionele gevoelens, maar voor Joost is ze te modern. Hij zoekt en vindt een minder excentrieke vrouw.

In deze verhouding wordt de onafhankelijkheid dus tot een probleem. Ada gedraagt zich op vakantie als 'gewone' vrouw en ze blijkt niets liever te willen dan een ouderwetse sterke man. Maar haar onafhankelijkheid kan ze niet meer loochenen. Ze heeft dan wel de verlangens van een traditionele vrouw, maar haar gedrag past daar niet bij en haar geestelijke ontwikkeling is voor de ouderwetse Joost onaantrekkelijk.

Na de vrije en vrolijke onafhankelijkheid in hoofdstuk 1, leidde de onafhankelijkheid in hoofdstuk 3 tot problemen. In hoofdstuk 4 wordt de situatie tenslotte tamelijk uitzichtloos. De eenzaamheid van de onafhankelijke vrouw gaat overheersen. De studie, die in hoofdstuk 1 slechts als voorwaarde voor een onafhankelijk bestaan ter sprake kwam, moet nu de liefde gaan vervangen. 'Ik had mijn werk; en ik werkte met dien botten, elanloozen ijver, die geen einde ziet, en geen verandering durft hopen. Ik becommentarieerde concientieuzelijk mijn verwarde teksten, maar de overtuiging, dat ik daarmee iets nuttigs of belangrijks zou doen, had me allang begeven.' Door het verstrijken van de tijd wordt ze in de ogen van anderen een deel van een soort. De trotse onafhankelijke vrouw is veranderd in een oude vrijster aan wie het werkelijke leven voorbij gaat. Ze leeft te midden van vriendinnen zoals zij. Ieder spoor van idealisering en zelfverheerlijking is nu uit de beschrijvingen verdwenen. In een scherpe typering worden de vriendinnen voorgesteld: 'Als wij met ons drieën naar een concert gingen, en bij het inschuiven van de rij zag ik hun even ouwelijk gebogen ruggen, (...) dan overviel mij een weemoed die geen uitweg wist. En later, als ik met mijn hoofd dronken van muziek in het menschenge-drang stond, zielig om de noodzakelijkheid zelf mijn goed te veroveren, en ik zag dan, hoe ze de witwollen dassen, die ze voor elkaar hadden gehaakt, zorgvuldig met veiligheidsspelden onder de kin bevestigden – dan greep me weer die walg van alles aan, (...) die mij onredelijk deed uitvallen als we door den stillen nacht naar huis liepen, als naaimesjes op een rij.'

De vrolijkheid van het onafhankelijk bestaan is verdwenen. Het is een zware last om zonder liefde te moeten leven, nadat een reeks van onverkwikkelijke affaires heeft bewezen dat de liefde meestal niet duur-

zaam is. Ada zit klem. Door haar ervaringen is ze in de loop van de jaren gedesillusioneerd geraakt en veeleisend geworden, terwijl de mannen in haar omgeving bijna allemaal zijn getrouwd. Een man die van haar onafhankelijkheid houdt en die zij kan bewonderen, verwacht ze niet meer. Naar het eind van het boek komt de problematiek van de onafhankelijkheid steeds vaker en explicieter in beschouwingen aan de orde. Tegenover de leegheid van het bestaan als wetenschapster lijkt het leven van jonge moeders zoveel gelukkiger. Hoewel er voor hen 'geen dieper belang bestond dan een papje of een verloren sokje en hun hersens tot geen ernstig geconcentreerde denk arbeid in staat waren (...) was dit alles: het leven; toch konden deze vrouwen de wereld inkijken zoo wijd, zoo rustig en zelfverzekerd, als ik nog nooit van een geleerde, een boekenwijze had gezien'. Ze weet niet meer of 'de geest een vloek of een zegen is'. Ze probeert met een jeugdvriend een rustig huwelijk te sluiten en een eigen huishouding te beginnen. Maar de bewondering van Gerard voor haar werk en haar studie leidt tot onbegrip in de liefde en het samenleven. De verloving ontaardt in ergernissen. De onafhankelijkheid leidt tot tegenstrijdigheden. Ada vat aan het eind van haar verloving nog eenmaal haar dilemma samen en ze zoekt de oorzaak daarvan in de tijd waarin ze leeft: 'Ik had liever willen leven in den tijd, toen de vrouw nog ongedeeld was, en zich overgeven kon, aan den sterkere, zonder innerlijke tweespalt. Of ik had vérder willen zijn met mijn zelfbevrijding, niet voortdurend geneigd zélf de nieuwe rechten te verwerpen, zelf weer tiran en slavin in plaats van gelijke te willen zijn. (...) En toch mág ik niet mijn persoonlijkheid geweld aan doen en me gelijkvormig trachten te maken aan een uitgediend ideaal, om gemakkelijker het einde te bereiken.'

Uiteindelijk wordt het huwelijk dus opgegeven en herovert Ada haar onafhankelijkheid. Hoewel ze zo dapper voor haar eigen lot kiest, is de tweeslachtigheid in haar leven als onafhankelijke vrouw daarmee niet opgelost. Ze wijkt als vrouw te veel af van de andere vrouwen. Ze accepteert een huwelijk gebaseerd op onbegrip niet, zoals haar kunstzinnige vriendin Lotte uit hoofdstuk 2, en zij vindt ook niet de man die ze kan bewonderen zoals de vrolijke oppervlakkige studentes uit haar jaar dat konden. Zonder man is ze echter ongelukkig.

De mannen die haar uiterlijk bewonderen en haar willen beschermen, ergeren zich aan haar studie en haar zelfstandigheid. De mannen die haar geleerdheid respecteren, worden gehinderd door schroom en afwachtendheid in de erotiek en de liefde. Het verlangen van de onafhankelijke vrouw is echter dubbel: ze wil zelfstandig kunnen handelen en ze zoekt naar leiding, ze wil bewonderd worden om haar geleerdheid en in

wijsheid overtroffen worden, ze wil zich kunnen opofferen en beschermd worden. Voor deze tweeslachtigheid is geen oplossing. De problemen worden alleen van diverse kanten belicht.

Slot

In elk van de vier hoofdstukken wordt op een andere manier geprobeerd de vrouw en minnares te verbinden met de kunstenares en wetenschapster. Geen van de geschiedenissen loopt goed af. Een oplossing is niet te vinden. In die zin zou je kunnen zeggen dat het boek geen moraal heeft, het blijft bij het (viermaal anders) stellen van het probleem. Het probleem hoe liefde en zelfstandigheid te combineren, blijft een probleem. Voor de hoofdpersoon bederft ofwel haar zelfstandigheid een mooie liefde (in hoofdstuk 3), ofwel het ontbreken van liefde bederft de voordelen van zelfstandigheid (hoofdstuk 4). Geluk is onbereikbaar. Alleen in de droom van de herinnering kan deze gespletenheid worden overwonnen. In de literatuur is mogelijk wat daarbuiten wel moet mislukken. Het slot van het boek geeft alleen deze laatste troost, de troost van een fantasiewereld.

In hoofdstuk 1, als de herinneringen beginnen met de eerste belevenissen als studente en de eerste kennismaking met de liefde, zijn de gebeurtenissen en de reacties daarop dan ook het minst realistisch. De geschiedenis is onwaarschijnlijk. Het is een mooie droom die de terugdenkende vertelster ons voorschotelt. De terugblik van een veranderde hoofdpersoon/vertelster geeft aan het begin van het boek een weemoedige, romantische lading.

De hoofdpersoon bestaat dus uit twee delen die tegenover elkaar staan: de oudere, cynisch geworden vertelster en de jongere, geromantiseerde studente. Het tegelijkertijd aanwezig zijn van beide personages maakt het mogelijk dezelfde situatie vanuit twee perspectieven te beoordelen. Deze perspectieven zijn zo'n beetje elkaars tegendeel. In de loop van de tekst wordt duidelijk hoe beide zich ten opzichte van elkaar verhouden en hoe het eerdere idealisme is veranderd in het standpunt van de vertelster.

Door de ervaringen die de hoofdpersoon opdoet en de veranderde reacties die haar toenemende onafhankelijkheid oproept, worden de problemen rond onafhankelijkheid voor haar steeds groter. Alle mogelijkheden hebben zich voorgedaan, maar liefde en ontwikkeling zijn in geen van die situaties te combineren. Haar eigenzinnig optreden komt in conflict met de wens beschermd en veroverd te worden. De normen voor vrouwe-

lijkheid, hoeveel variatie die misschien ook toelaten, bieden geen plaats voor een gevoelige en ontwikkelde vrouw. De hoofdpersoon heeft van allemaal wat, maar past in geen enkel type. Ze is anders dan het beschermde meisje thuis of de fanatieke talenstudente, ze wil niet lijken op de vrije vrouw en evenmin op de onontwikkelde huisvrouw of de zich wegcijferende moeder. Ze is in zichzelf tegenstrijdig en de mannen die ze treft, accepteren slechts één kant. Haar tegenspelers zoeken of de intelligente, artistieke vrouw (Ru in hoofdstuk 1 en Gerard in hoofdstuk 4) of het afhankelijke meisje (Joost in hoofdstuk 3). Ze zijn modern en weten geen uitweg met de traditioneel vrouwelijke kanten, of ze zijn ouderwets en kunnen niet tegen de onafhankelijkheid.

Hoewel in iedere verhouding wel korte perioden van geluk te vinden zijn, wordt steeds duidelijker waarom deze verhoudingen niet blijvend kunnen zijn. De werkelijkheid is beperkt en onvolmaakt. De teleurgestelde gevoelens zoeken hun toevlucht in de droom. Daar wordt mogelijk wat eigenlijk niet kan. De droom en de herinnering zijn het terrein van de literatuur. Daar kan de schrijfster in de hoofdpersoon haar idealen overeind houden, ook al weet de oudere vertelster dat ze in werkelijkheid niet houdbaar zijn. Dat is ongeveer de conclusie in *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw*. Er is geen ontsnappen mogelijk, behalve in de literatuur. Deze stellingname komt tot leven in de diverse facetten van de hoofdpersoon en de beschouwende stukjes daartussendoor. De idealen van liefde en ontwikkeling van de vrouw leiden in werkelijkheid tot onoplosbare dilemma's. Alleen in de literatuur kunnen ze misschien samen in stand blijven. Er spreekt een opvatting over literatuur uit die ook in de gedichten van J. Bloem bijvoorbeeld vaak verwoord is.

Als dit de kern van *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* vormt, is de reactie van Annie Romein in haar proefschrift of de kritiek van Frans Coenen op de kwaliteiten van het boek niet erg overtuigend. Annie Romein was verontwaardigd over de verheerlijking van het huwelijk en het moederschap. Frans Coenen signaleerde zelfverheerlijking en zelfbeklag van de schrijfster. Beiden baseren ze hun kritiek op geïsoleerde uitspraken in de tekst.

Zo zijn er zeker vindplaatsen te geven voor positieve uitspraken over moederschap en huwelijk. Hoofdstuk 4 staat er vol van. Ook is het niet moeilijk uitspraken te citeren van de oudere verstelster over de schoonheid en intelligentie van haar jongere zelf of bittere uitspraken vol zelfbeklag over de eenzaamheid als ze ouder is. Maar dergelijke uitspraken staan in een groter geheel. De jacht op het moederschap leidt al snel tot hypo-

crisie en het verlies van zelfstandigheid. Uiteindelijk geeft de hoofdpersoon het huwelijk op om tenminste nog iets van haar waardigheid over te houden. Het is niet zo dat hier de belangen van één sociale groep worden weerspiegeld, zoals Annie Romein stelt. Eerder gaat het om een contrast tussen ideaal en werkelijkheid van een onafhankelijke vrouw, dat tot een gespletenheid leidt die niet kan worden opgelost. Er is geen sprake van een duidelijk weerspiegeld groepsbelang, hooguit van tegenstrijdige belangen in één persoon. Misschien is deze situatie wel kenmerkend voor die van een nieuwe groep, maar dan nog blijft de lezing van Annie Romein eenzijdig.

De kritiek in het stuk van Frans Coenen gaat, net als de reactie van Annie Romein, uit van het realisme van de *Herinneringen*. Ik hoop dat duidelijk is geworden dat de *Herinneringen* van Ada Gerlo een andere functie hebben. Ze liggen eerder in de sfeer van droom, literatuur, fantasie en romantiek. De *Herinneringen* zijn gefingeerde geschiedenissen. Voortijdige aandacht voor de vraag naar de gelijkenis tussen de hoofdpersoon en de schrijfster leidt nogal af van de constructie van *Herinneringen*. Ada Gerlo is een personage van papier. Ze bestaat alleen als vertelster van een tekst en als personage in die tekst. In welke mate het beeld van Ada Gerlo gelijkenis vertoont met een beeld van ene Annie Salomons uit Rotterdam is voor een oordeel over de *Herinneringen* niet erg van belang. Al wordt de problematiek van het boek misschien direct herkend, het blijft de moeite waard na te gaan wat er in de vorm van verhalen mee gedaan is. In beide kritieken wordt te veel de nadruk gelegd op wat al bekend was. Dat is het nadeel van een realistische opvatting van literatuur. Zij levert slechts voorbarige antwoorden op.

Natuurlijk is er genoeg kritiek op de *Herinneringen* te geven. De personages zijn wel erg zwart/wit geschilderd. Het tot tweemaal toe overlijden van een geliefde is eerder lachwekkend als afloop van de helft van de liefdesgeschiedenissen dan aangrijpend of overtuigend, de beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid (behalve van de hoofdpersoon) blijven schematisch en ongecompliceerd. De vlucht in de literatuur en het mengsel van sentimentaliteit en cynisme zullen ook niet iedereen aanspreken. Maar de problematiek van de onafhankelijkheid en het doodlopen van mogelijke oplossingen daarvan wordt op een samenhangende manier tot leven gebracht. Een snelle beoordeling van enkele losse elementen uit het boek doet geen recht aan de genuanceerdheid waarmee hier de dilemma's rond liefde en (on)afhankelijkheid zijn vormgegeven.

Jeanette Bos

Feiten, fictie en narratie

Over autobiografieën als bron voor
historisch-pedagogisch onderzoek

Aan het gebruik van autobiografieën als bron voor historisch of sociaal-wetenschappelijk onderzoek kleven enkele problemen. Historici achten deze geschriften vaak onvoldoende representatief, omdat ze uit te beperkte lagen van de maatschappij afkomstig zouden zijn.¹ Anderen twijfelen aan de deugdelijkheid van informatie die afkomstig is uit het geheugen, omdat dat feiten vervormt: 'Onze herinneringen zijn verhalen, en vertelde herinneringen zijn verhalen van verhalen: verhalen in de tweede macht',² of sterker: 'als we over het verleden praten, liegen we bij iedere ademtocht'.³ Zelfs in enthousiaste theorieën over autobiografieën wordt de onbetrouwbaarheid van dit soort materiaal breed uitgemeten. Aanwijzingen voor de interpretatie en verwerking ervan zijn meestal zeer vaag en in studies die gebaseerd zijn op autobiografieën, zoals G. Kösslers onderzoek naar meisjespedagogiek in de negentiende eeuw,⁴ zoekt men gewoonlijk tevergeefs naar een methodologische verantwoording.

Daarom wil ik in dit artikel enkele problemen bij, dan wel bezwaren tegen het gebruik van autobiografieën als bron voor historisch-pedagogisch onderzoek inventariseren en nader bezien aan de hand van een onderzoek dat ik deed ter afsluiting van mijn studie wijsgerige en historische pedagogiek.⁵

1. Bijv. Edward Shorter, *The making of the modern family*. New York 1975; Ned. vert. *De wording van het moderne gezin*. Baarn (Ambo) 1979, p. 15.

2. Paul de Wispelaere, 'Het pleintje in St.-Benoît', in: *Raster* 36, 1985, pp. 37-47.

3. 'In talking about the past we lie with every breath we draw', aldus William Maxwell, geciteerd in P. de Wispelaere, a.w., p. 38.

4. Gottfried Kössler, *Mädchenkindheiten im 19. Jahrhundert*. Giessen 1979.

5. J. Bos, *De magische cirkel doorbroken. Emancipatorische meisjesopvoeding in Nederland 1850-1930*. Doctoraalscriptie, Utrecht 1983.

Het onderzoek

Dat onderzoek speelde zich af binnen de historische pedagogiek, een discipline op het kruispunt van geschiedenis en pedagogiek en sinds de jaren zeventig, vooral opgevat als 'geschiedenis van de opvoedingspraktijk'.⁶

Geïnspireerd door Kate Millet, die schreef: 'Het zou nuttiger zijn, het kind te bestuderen dat de magische cirkel van programmering heeft doorbroken, zodat de factoren die dit kind hielpen om boven het culturele rolpatroon uit te stijgen, apart kunnen worden bekeken',⁷ onderzocht ik de opvoeding van 28 vrouwen die een geëmancipeerd leven hebben geleid en wier jeugd viel in de periode 1850-1930 in Nederland. Ik wilde weten of er in hun opvoeding factoren aan te wijzen waren, die hen in hun latere leven geholpen hebben buiten de traditionele vrouwenrol te blijven. Op basis van feministische literatuur over sekserolsocialisatie konden tien factoren worden vastgesteld die men in een 'roldoorbrekende' opvoeding zou verwachten. Ze betroffen onder meer onderwijs, spel en speelgoed, kleding, lectuur, identificatie. Bijvoorbeeld: in een roldoorbrekende opvoeding identificeert een meisje zich, zo verwachtten wij, niet met haar moeder als draagster van de conventionele vrouwenrol, maar òf met haar vader, òf met haar moeder als deze zelf een geëmancipeerd leven leidt.

Deze tien factoren vormden te zamen een raster met behulp waarvan ik de jeugdbeschrijvingen analyseerde in 19 autobiografieën. Daarna nam ik, met deze tien factoren als aandachtspunten, diepte-interviews af bij de 9 overige vrouwen (oral history). Het onderzoek leidde tot de conclusie, dat de enige factor die in alle gevallen afweek van het gangbare beeld, identificatie was. Patronen van identificatie in de opvoeding bleken ook nauw samen te hangen met de aard van de latere emancipatie. Vrouwen die zich identificeerden met een vader die hen een zeer conventionele toekomst toedacht⁸ of die zich ondanks identificatie met hun vader niet aan de dominantie van hun moeder konden onttrekken,⁹ emancipeerden

6. Jan Noordman, 'Pedagogische ideeëngeschiedenis', in: J. Noordman, B. Kruithof, P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*. Nijmegen 1982, p. 140.

7. Kate Millet, *Sexe en macht*. Amsterdam 1975, p. 213.

8. Een voorbeeld hiervan is te vinden in de autobiografie van Margaretha Verwey-de Smidse, *Levensschets*. Santpoort 1947, p. 5: 'Hij tilde het kind omhoog, zette het op zijn knie, kustte het en zei: "Jij bent mijn parel en als je groot bent mag je mijn huishoudstertje zijn." De kleine Margaretha voelde zich veilig, gelukkig, geborgen bij haar vader.'

9. Een voorbeeld hiervan is Eva Asscher, die verderop in dit artikel wordt besproken.

zich door actief te zijn op het 'typisch vrouwelijke' terrein van de naaldkunst of de pedagogiek.

Op het onderzoek ga ik hier niet verder in; het dient slechts als kader voor de problematiek. In het hiernavolgende zal de bruikbaarheid van autobiografieën als bron nu hoofdzakelijk besproken worden met betrekking tot identificatie en de vraag naar de betrouwbaarheid van de herinneringen aan ouders, zoals opgetekend in autobiografieën.

Natuurlijk hangt de bruikbaarheid van autobiografieën in de eerste plaats samen met het *onderzoeksdoel*, 'Historisch-pedagogisch onderzoek wordt altijd geconfronteerd met een praktijk welke gerealiseerd is en waarbij observatie, een directe waarneming, in beginsel tot de onmogelijkheden behoort.'¹⁰ Wie zich ten doel stelt over deze voorbijgaande praktijken exacte, objectieve, feitelijke gegevens te verzamelen, kan zich afvragen of andere bronnen niet adequater zijn. Voor onderzoekers die de subjectieve kant van de opvoedingsgeschiedenis tot onderwerp nemen, kunnen autobiografieën echter een belangrijke bron zijn, zoals zal blijken.

Autobiografieën en memoires

De meeste theoretici, onderscheiden autobiografieën van memoires. Autobiografieën, waarvan het kenmerk is dat ze een ontwikkelingsgeschiedenis weergeven¹¹ en gericht zijn op 'zelfbezinning',¹² leggen in de beschrijving van het leven de nadruk op de ontwikkeling van de persoonlijkheid, het innerlijk. Ze besteden veel aandacht aan de jeugd. Memoires hebben meer het uiterlijke leven tot onderwerp, ze beschrijven de auteur als drager van een sociale rol. De beschrijving van de kinderjaren is meestal flets en summier. Memoires hebben voor historisch-pedagogisch onderzoek dan ook minder te bieden, al kunnen ze soms aanwijzingen geven die interpreteerbaar zijn in het grotere geheel van het onderzoek. Wanneer bijvoorbeeld Freule Wttewaal van Stoetwegen in haar herinneringen als enige karakterisering van haar ouders geeft: 'Maar vader was een opgewekt

10 Jeroen Dekker, 'Over de relatie tussen theoretische en historische pedagogiek', in: B. Spiecker, B. Levering en A.J. Beekman, *Theoretische pedagogiek*. Meppel 1982, p. 83.

11. Zie Bernd Neumann, *Identität und Rollenzwang, zur Theorie der Autobiographie*. Frankfurt 1970, p. 20: 'Die Entwicklung solcher Identität steht im Mittelpunkt der bürgerlichen, ihrem Wesen nach entwicklungsgeschichtlichen Autobiographie.'

12. Zie Roy Pascal, *Design and truth in autobiography*. Londen 1960, p. 189: '...gaps and obscurity reveal the false intention, perhaps accompanied by other stylistic evidence of something wrong.'

christen, wat van moeder niet gezegd kan worden. Zij was (...) bepaald steil in de leer',¹³ dan klinkt in deze formulering een verschil in waardering door waaruit een sterkere identificatie met de vader valt op te maken. Het onderscheid tussen autobiografieën en memoires is overigens niet scherp en volgens Neumann kunnen beide genres zelfs binnen één boek voorkomen.

Bezwaren tegen het gebruik van autobiografieën

Welke bezwaren worden er aangevoerd tegen het gebruik van autobiografieën als bron, welke problemen worden er geconstateerd? En hoe kan men die te lijf gaan?

1. *Het probleem van de sociale representativiteit.* Volgens E. Shorter zijn autobiografieën afkomstig uit de kleine top van de samenleving, de elite, die niet meer dan 5% van de bevolking omvat en waarvan de ervaringen zeer weinig gemeen hebben met de overige 95%, zodat gegevens die met behulp van deze bron verzameld zijn, niet generaliseerbaar zijn.¹⁴ Bij onderzoek op basis van autobiografieën moeten we ons dus allereerst afvragen, uit welke sociale lagen de auteurs afkomstig zijn en of de gegevens gegeneraliseerd kunnen worden.

2. *De zelfrepresentatie van de auteur* brengt een complex van problemen met zich mee. Het beeld dat de auteur van zichzelf als volwassene heeft, vormt een raster waardoor de kinderjaren worden getoond. Volgens P. Spigt hebben auteurs een *ideaalbeeld* van zichzelf, dat wordt teruggeprojecteerd op de kinderjaren, ze *ontwerpen* zichzelf met terugwerkende kracht.¹⁵ Tevens speelt het geheel van uiteindelijk gevormde standpunten (op het gebied van levensbeschouwing, politiek of zelfs op dat van de theorie der opvoeding) een structurerende rol in de terugblik, waardoor de kans groot is, dat er een vertekend of bijgekleurd beeld van de jeugd ontstaat. E. Hoffmann spreekt in dit verband van een 'theoretisch standpunt'.¹⁶ En tenslotte zijn auteurs, eveneens volgens Hoffmann, geneigd hun latere slagen of falen in het leven te verklaren uit hun jeugd, hetgeen

13. C.W.I. Wittewaal van Stoetwegen, *De Freule vertelt*. Baarn 1973, p. 15.

14. Zie noot 1.

15. P. Spigt, *Het ontstaan van de autobiografie in Nederland*. Amsterdam 1985, p. 10.

16. Erika Hoffmann, *Kindheitserinnerungen als Quelle pädagogischer Kinderkunde*. Heidelberg 1960, p. 46.

kan leiden tot een te zonnig of te zwartgallig beeld van die periode.¹⁷ Al deze verschijnselen kunnen tot gevolg hebben, dat in autobiografieën een geïdealiseerd beeld van het zelf wordt geschetst dat de feitelijke waarheid geweld aan doet.

3. *De portrettering van de ouders* is vanuit historisch-pedagogisch gezichtspunt misschien – en vanuit mijn onderzoek gezien zeker – het meest belangwekkende probleem bij het gebruik van autobiografieën als bron. Volgens Neumann wordt het schrijven van autobiografieën gestuurd door het lustprincipe (in tegenstelling tot memoires, die volgens hem op basis van het realiteitsprincipe geschreven worden), hetgeen de auteurs ertoe brengt een te rooskleurig beeld van het verleden te schetsen, in het bijzonder van de ouders.¹⁸ Hoffmann deelt deze mening en stelt ook, dat kinderen een eventueel falen van hun ouders niet onder ogen durven zien, daarom kritiek verdringen en zo tot idealiserende vertekeningen komen.¹⁹ Bovendien wordt volgens haar het meest vanzelfsprekende het minst uitvoerig geschreven, waardoor de moeder – als het ongerefecteerd klimaat waarbinnen het kind gedijt – onderbelicht wordt. Zo kan de schijn gewekt worden dat de moeder minder belangrijk is dan de meer expliciet geportretteerde vader.

Aanknopingspunten voor interpretatie

Hoe kan men vertekeningen en onjuistheden in autobiografieën op het spoor komen? De belangrijkste aanwijzing komt van Pascal: 'schrille wanklanken (...) gaten en duistere plekken', eventueel in combinatie met andere stilistische onvolkomenheden, verraden waar iets wordt verhuld, verzwegen of vertekend.²⁰ Deze aanwijzing is niet bijster concreet, maar een meer bruikbare is moeilijk te vinden.

De meeste theoretici adviseren voorts autobiografische gegevens te controleren met behulp van gegevens uit externe bronnen²¹ – maar juist die zijn voor de in mijn onderzoek behandelde levensperiode en voor de *beleving* in die periode niet of veel te weinig voor handen. Welke externe

17. E. Hoffmann, a.w., p. 16. Zij spreekt in dit verband van 'Schön- oder Schwarzmalerei'.

18. B. Neumann, a.w., p. 61.

19. E. Hoffmann, a.w., p. 127.

20. R. Pascal, a.w., p. 189.

21. Idem, p. 188. Hans Walter Gruhle pleitte voor 'Einbeziehung allen Kontrollmaterials (Fremdbilder des Autobiographen etc.) (...) dessen er (de onderzoeker) habhaft werden kann', volgens Sigrid Paul in: *Begegnungen. Zur Geschichte persönlicher Dokumente in Ethnologie, Soziologie, Psychologie*. Hohenschäftlarn 1979, Deel II, p. 137.

bron zal ons informeren over het speelgoed of de lectuur van een *bepaald* kind in 1860 of 1900? Of over de subtiliteiten in het gezinsleven die de verhouding tussen dat kind en de ouders aan het licht brengen? Terecht stelt Pascal, dat voor de ‘keten van gewaarwordingen’ de auteur zelf de enige autoriteit is.²²

De sociale representativiteit van autobiografieën

Is Shorters argument dat autobiografieën slechts de ervaringen weergeven van 5% van de bevolking steekhoudend? Nee, voor de door mij bestudeerde historische periode blijkt zijn schatting veel te somber. In mijn groep van 19 autobiografen vinden we een arbeidersdochter, een pauper-kind, de dochter van een straatarme kolenboer en de dochter van een arme kostuumnaaister. Bepaald geen elitair gezelschap. Shorter heeft in zoverre gelijk, dat het *moeilijk* was, autobiografieën te vinden van vrouwen die uit de onderste lagen van de maatschappij afkomstig waren, dat ze veel geringer in aantal zijn dan die uit de midden- en hogere klasse, en dat ze geschreven konden worden dankzij de sociale stijging van de auteurs, die op het moment van schrijven vrijwel allen tot de burgerij behoorden. Ook van de andere autobiografen kunnen we niet zeggen dat ze deel uitmaakten van de smalle top van Shorters 5%. Er zit een dochter bij van een boekhandelaar, van een plattelandsarts, van een leraar, van een pensionhoudster, enzovoort. Kortom: voor de door mij bestudeerde periode zijn autobiografische jeugdbeschrijvingen uit de midden- en hogere klasse weliswaar ruimer voor handen dan die uit de lagere klassen, maar deze laatste ontbreken geenszins en wie met zorg autobiografieën kiest, kan een hoge graad van sociale representativiteit bereiken.

Uitweiding: over het narratief ontwikkelingsmodel

Bij een onderzoek dat ‘de geleefde werkelijkheid’ tot onderwerp neemt, past het *narratief ontwikkelingsmodel*, dat Van Haaften c.s. onderscheiden van het mechanische model, dat causale samenhangen bespeurt, en het organische model, dat functionele samenhangen toont.²³ Het narratieve

22. R. Pascal, a.w., p. 18: ‘...the autobiography gives us the “inside view”, what Rousseau calls the “chain of feeling” for which the autobiographer is often the only authority’.

23. A.W. van Haaften, M. Korthals, G.A.M. Widdershoven, J. de Mul, G.L.M. Snik, *Ontwikkelingsfilosofie. Een onderzoek naar de grondslagen van ontwikkeling en opvoeding*. Muiderberg 1986, pp. 41-44. (Met dank aan José van Dijk die me hierop attent maakte.)

ontwikkelingsmodel laat de zinssamenhang zien, het vat de menselijke ontwikkeling op als een verhaal waarbinnen de onderdelen betekenis geven aan het geheel waarin ze geplaatst zijn en waaraan ze tevens op hun beurt betekenis ontleenen. Protagonist van het verhaal is niet een *persoon* maar een *ontwikkeling*. 'De vergelijking met het verhaal betreft niet de mens als drager van activiteiten, maar het geheel van activiteiten die te zamen het menselijk leven vormen.'²⁴ Dit narratieve ontwikkelingsmodel is bij uitstek een zinnig kader voor de bestudering van autobiografieën in historisch-pedagogisch perspectief. Immers, alle auteurs geven minstens impliciet een zinssamenhang, hetgeen eigen is aan het genre. En met name voor de kinderjaren geldt, dat de verhaallijn niet bepaald wordt door de persoon als drager van activiteiten, als handelend subject, maar door het *geheel van gebeurtenissen* in het kinderleven, het geheel van menselijke handelingen van allen met wie het kind direct of indirect te maken heeft en dat het kader vormt waarbinnen het reageert.

Dat in het narratief ontwikkelingsmodel de zinssamenhang centraal staat, en daarmee het subjectieve aspect van ontwikkeling, betekent nog niet dat de vraag naar de (feitelijke) waarheid niet meer gesteld hoeft te worden. Ook wie de 'opvoeding'²⁵ erkent als hoogste autoriteit op het gebied van de eigen opvoeding, wil wel graag weten, of het verhaal dat deze ons vertelt over die opvoeding, in overeenstemming is met de feiten. Immers kennis van eventuele discrepanties tussen het verhaalde en de feitelijke gebeurtenissen, kan ons verder inzicht geven in de beleving. Bovendien had mijn onderzoek niet alleen de subjectieve kant van de opvoeding tot onderwerp; het ging me er wel degelijk om opvoedingsprocessen te ontdekken die in meer objectieve zin emancipatorisch waren.

Het narratieve ontwikkelingsmodel is derhalve het kader waarbinnen mijn onderzoek geplaatst moet worden en vanwaaruit ik in het hiernavolgende de bezwaren tegen autobiografieën als bron bespreek, maar de waarheidsvraag is daarbij niet buiten de orde gesteld.

Zelfrepresentatie in autobiografieën

Is er in autobiografieën sprake van idealisering van het zelf? Is het beeld van het kind gevormd naar dat van de latere volwassene en hoe(zeer)? Welke rol speelt het uiteindelijk standpunt (theoretisch, levensbeschouwe-

24. Idem, p. 41.

25. 'Opvoeding' is in de geesteswetenschappelijke pedagogiek een gangbare term voor degene die wordt opgevoed.

lijk, politiek, enz.) in de beschrijving en is er sprake van kleuring van het verleden op grond van later slagen of falen?

1. *Van idealisering* in de zin van een engelachtige weergave van zichzelf in de kinderjaren, is geen sprake. Auteurs beschrijven hun jeugd meer in termen van hun *reacties op* de wereld dan van hun *handelen in* de wereld, ze beschrijven meer hun ervaringen dan hun persoon; de verantwoordelijkheid voor hun leven ligt meer bij de omringende omgeving dan bij henzelf, en alleen al daardoor hebben ze, dunkt me, er minder behoefte aan zichzelf te idealiseren.

2. *Volwassenheid als matris* voor jeugdbeschrijvingen komen we in zoverre tegen, dat de meeste verhalen teleologisch getint zijn. Met name waar het gaat om speelgoed en lectuur zijn de beschrijvingen vaak toegesneden op de latere volwassene: de naaldkunstenares-in-spé die haar favoriete speelgoed vond in de naaimand van de werkster (een bonte kluwen draadjes),²⁶ een tekenares/vertaalster in wording voor wie het tekenpapier en de boeken uit haar vaders winkel tot de grootste genoegens van de kinderjaren behoorden,²⁷ en de latere schrijfster van het boek *Schoolidyllen* die met haar grootvader poppenschooltje speelde (daarbij 'zette hij onverwijd den Meester buiten de klasse en schiep hiermede een voorbeeld: hoe men in geval van onenigheid zoiets aanpakt')²⁸ zijn voorbeelden van deze teleologische verteltrant. We kunnen hier niet spreken van vertekeningen in het beeld van de jeugd, het gaat om normale narratieve principes (waarvan een onderzoek(st)er zich natuurlijk wèl bewust moet zijn).

3. *Het uiteindelijk standpunt* (theoretisch, levensbeschouwelijk, politiek, enz.) legt in sommige gevallen *accenten*, zoals bij Margaretha Verwey (naaldkunstenares, geboren in 1867), die uiteindelijk theosofof werd en in wier jeugdbeschrijving de religieuze sfeer en praktijk van haar geliefde vader centraal staan. Zij groeide echter ook werkelijk op in een piëtistisch gezin.

Bij Henriëtte Roland Holst-van der Schalk (dichteres, politiek acti-viste, 1869) speelt het uiteindelijk standpunt in de beschrijving van de kinderjaren veel minder een rol dan wanneer zij haar latere leven be-

26. M. Verwey-de Smidse, a.w. (noot 8).

27. Nini Brunt, *Huis aan de Gortstraat*. Amsterdam 1977; en *Huis aan de Heemskerckstraat*. Amsterdam 1978.

28. Top Naeff, *Zo was het ongeveer*. Amsterdam 1950, p. 16.

schrijft.²⁹ De sociaal-kritische blik waarmee zij de omgeving van haar volwassenheid beziet, is in de deftige kinderjaren weinig scherp. (Ik acht dit een ondersteuning van mijn veronderstelling dat autobiografen zich voor hun kinderjaren minder verantwoordelijk voelen dan voor hun leven als volwassenen).

Eva Asscher daarentegen (1867) bouwt haar hele verhaal op aan de hand van het uiteindelijk standpunt. Ze werd pedagoog en beschrijft haar eigen jeugd als een opvoedkundig exemplaar, waarmee ze ons tevens een belangrijke sleutel tot interpretatie in handen geeft, zoals verderop zal blijken.³⁰ Al met al geldt ook hier, dat de vertekeningen, voor zover aanwezig, minder belangrijk zijn dan op grond van de theorieën kon worden aangenomen.

4. *Kleuring op grond van later slagen of falen*, met andere woorden: een te zonnige of zwartgallige vertekening van de jeugd, deed zich niet voor. Eén der allerdroevigste autobiografieën is die van Nine van der Schaaf (schrijfster, 1882). Op haar 73ste kijkt ze nog altijd liever vooruit dan achterom, want bij terugblik 'lijkt het me alsof het verdriet altijd neerregende'. De kindertijd was het bewolkt bestaan van een eenzaam en contactgestoord kind met stille, uitgesproken treurige ouders (als waarschijnlijke oorzaak van hun gemoedsgesteldheid noemt ze het overlijden van alle overige kinderen op één na). 'Ik herinner me momenten, in een argeloze spelgemeenschap, dat een kind mij, in plaats van koel-kritisch ineens prettig aanzag: het moeten wel zeldzame momenten geweest zijn in die tijd van verstotenheid.'³¹ Ze kon met beide ouders goed opschieten, maar haar vader 'had er toch bepaald wel een vermoeden van, meer dan mijn moeder, dat de dingen niet zo goed lagen';³² hij was ook degene met wie ze zich het sterkst identificeerde. Hoewel niet echt een mislukkelinge (ze was immers een arme kolenboersdochter die via een dienstje en de kweekschool tot het land der letteren wist door te dringen), ervoer zij haar leven als verre van succesvol.

Toch mogen we haar verhaal niet kenschetsen als zwartgallige vertekening, daarvoor is wat ze zich aan 'verstotenheid' herinnert, te specifiek. Haar verslag moet geplaatst worden in het narratief ontwikkelingsmodel;

29. Henriëtte Roland Holst-van der Schalk, *Het vuur brandde voort*. Amsterdam 1979.

30. Eva Asscher, *Een kinderleven*, Amsterdam 1931; en *Een meisjesleven*, Amsterdam 1937.

31. Nine van der Schaaf, *In de stroom*. Amsterdam 1956, p. 18.

32. Idem, p. 54.

32. Marie Cremers, *Lichtend verleden, jeugdherinneringen*, Amsterdam 1954.

er is een expliciete zinssamenhang tussen de kinderjaren en het volwassen leven, in die zin, dat er niet zozeer sprake is van causale verbanden tussen jeugd en volwassenheid, maar van existentiële overeenkomsten.

Portrettering van de ouders

Zijn de ouders idealiserend of realistisch beschreven? Is er sprake van kritiek op de ouders? Wordt aan de moeder minder aandacht besteed dan aan de vader, en zijn er aanwijzingen dat de grotere vanzelfsprekendheid van haar nabijheid, het natuurlijke klimaat dat zij voor het kind vormde hieraan ten grondslag ligt?

1. *Idealisering* zou men kunnen verwachten in autobiografieën die een erg zonnig beeld van de kinderjaren schetsen – maar zulke schetsen zijn zeldzaam. Een voorbeeld hiervan biedt Marie Cremers (schilderes) die bovendien haar vader uitvoeriger en uitbundiger portretteert dan haar moeder.³³ In het boek zijn echter geen opvallende ‘gaten, duistere plekken, schrille wanklanken’ of andere signalen te vinden, die ons volgens Pascal op het spoor van een onjuiste weergave van de feiten zouden kunnen brengen; er is geen aanleiding te vinden om het harmonieuze beeld in twijfel te trekken. Sommige kinderen hebben nu eenmaal een gelukkige jeugd.

Kan dat ook gezegd worden van Henriëtte Roland Holst? Zij geeft een kritiekloos beeld van haar vader (‘een zeldzame manlijke schoonheid’)³⁴ en moeder (‘door en door democratisch’, ‘zielvolle blik’, ‘zeldzame bekoring’),³⁵ maar hier doemen enige dissonanties op. Ten eerste heerste in het ouderlijk huis een strenge tucht, die vooral van haar vader uitging. Ten tweede contrasteert de openingsscène van het boek vreemd met de rest van de jeugdbeschrijving: ‘Mijn eerste kinderherinnering is niet van prettige aard, noch doet zij mij eer aan. Het is zondag. De kinderjuffrouw wil mij nieuwe laarsjes aanrijgen, maar ik heb geen zin in die laarsjes en in plaats van haar te laten begaan, verzet ik mij als een wilde. Ik trappel en schreeuw en ga zo lang te keer tot mijn moeder in een draf de trap komt oplopen. “En nu is het uit, stout kind.” Zij pakt mij beet en sluit mij op in een half donkere speelgoedkast. En of ik al snik: “Ik zal zoet zijn, ik zal heus zoet zijn”, mijn moeder laat zich niet vermurwen. En ik

34. H. Roland Holst-van der Schalk, a.w., p. 11.

35. Idem, pp. 12, 15.

breng een groot gedeelte van de zondag door in de half donkere kast. Als koffiedrinken krijg ik niets dan een droge kadet.³⁶

Deze schets van het gezinsleven in de openingsscène is in zo curieuze tegenspraak met de verdere, harmonieuze schets van de ouders, dat het vermoeden rijst dat de verhouding tot hen minder probleemloos was dan de schrijfster wil doen geloven. En wanneer ze vertelt dat haar vader die zondag een kippeboutje voor haar bewaarde, kunnen we daarin misschien een aanwijzing zien, dat zij in haar vroege kinderjaren met haar vader een nauwere band had dan met haar moeder. De jeugdherinneringen van Roland Holst zijn nogal memoire-achtig van karakter, vrij vlak en summier beschreven, maar ook hier maakt een voorzichtige interpretatie toch nog iets zichtbaar van de pedagogische verhoudingen.

Echte 'schrille wanklanken' vinden we bij Eva Asscher, de pedagoge die, zoals vermeld, haar jeugdherinneringen als pedagogische exemplen beschreef; veel hoofdstukken worden afgesloten met een expliciete opvoedkundige conclusie. Ze groeide op in een Amsterdams joods gezin, als dochter van een arts en een vrome maar autoritaire moeder, met wie ze als 'gevoelig, hyper vrijheidslievend kind',³⁷ voortdurend in conflict was, zoals ook in de volgende scène, waarin Jeanne, de huisnaaister een felbegeerd jurkje voor haar maakt: 'Jeanne legt smalplooijsje naast smalplooijsje en zingt in de meest poëtische stemming – het was heel heet dien dag – het gloedvolle lied des verliefden kleermakers: "Drijf ... ik ... mijn ... naald ... door ... het ... laa ... á ... á ... á ... á ... ákenn!" "Ik dénkks aan jou! ... ik dénkks ... aan jou! ..." "Waarr ... mijn ... oog..." Ik bezweek. Heftig loop ik op haar toe. Neem haar op slag, draad, naald, jurkje uit de hand en haar het verlangde tempo voordoende, raad ik haar: zing liever: "Ikbendedochtervarentamboermajoor" "Ráraráflá" "Ikbendedochtervarentamboermajoor" "Ráraráflá" Jeanne zit te schuddebollen, naar moeder is natuurlijk kwaad en stelt voor straf het afmaken van het jurkje 'vier vólle weken' uit. Het pedagogische lesje: Haar wijze van ingrijpen is mij in het latere moeilijke leven en bij mijn opvoedingen, een goede leering gebleken.'³⁸

Tussen de regels zie je de driftige kleuter op en neer springen van woede, maar elke botsing der temperamenten beschrijft ze met zoetsappige aanvaarding. In het contrast tussen de heftigheid van de herinneringen en de braafheid van de lesjes, knerst de wanklank; haar moeder lijkt bijna een heilige, boven elke kritiek verheven. En om het raadsel compleet te

36. Idem, p. 9.

37. E. Asscher, *Een kinderleven*, a.w., p. 45.

38. Idem, pp. 69-71.

maken, is Asscher de enige vrouw in mijn onderzoek die zich identificeerde met een 'traditionele' moeder. Hoe valt dit alles te verklaren? De sleutel hiertoe vinden we in een scène die zich afspeelt toen zij tien jaar oud was: door toeval ontdekte ze via haar vader (met wie ze duidelijk de innigste band had), dat haar moeder ernstig ziek was. Hij bond haar op het hart, samen met hem haar moeders laatste jaren tot aangename te maken. Daarmee was de kleine rebel ontwapend; op basis van de identificatie met haar vader ontstond zo een afgedwongen verbond, de identificatie met haar moeder.³⁹ Het zijn bij Asscher dus de wanklanken in de hagiografische beschrijving van haar moeder en van haar eigen temperament, de tegenstrijdigheden tussen de herinneringen en de lesjes, die een sleutel vormen voor de interpretatie van deze jeugdherinneringen en die een inzicht verschaffen in de pedagogische verhoudingen en de identificatiepatronen.

2. *Kritiek* wordt dikwijls geuit op één der ouders, terwijl de verhouding met de andere ouder als harmonieus wordt beschreven. In lichte mate komen we dit tegen bij Esther de Boer-van Rijk (actrice, 1854), wier jeugd geheel in het teken stond van haar moeder, een vriendelijke en tolerante vrouw die als kostuumnaaister het gezin onderhield. De vader was tamelijk restrictief, maar had weinig te vertellen in het gezin. Hij overleed toen Esther acht jaar oud was. 'In mijn herinneringen speelt moeder een groote rol. Aan vader denk ik minder.'⁴⁰

Heel duidelijk is de constructie van een geadoreerde en een problematische ouder zichtbaar in de herinneringen van Aletta Jacobs (arts, 1854), wier adoratie en identificatie haar vader golden.⁴¹ Hoewel aanvankelijk ook met haar moeder de relatie hecht was, ontstond rond Jacobs' twaalfde jaar sterke animositeit tussen moeder en dochter, toen de laatste volhield dat ze net als haar vader arts wilde worden en weigerde zich tot het huishouden te bekeren. Dankzij haar vader, die zijn hooggeleerde vrienden mobiliseerde en zich persoonlijk tot Thorbecke wendde, konden haar opleidingswensen gerealiseerd worden. Hij was het ook die haar op

39. Zoals hiervoor al is opgemerkt, hangen patronen van identificatie in de jeugd ten nauwste samen met de aard van de latere emancipatie. Asschers patroon van primaire identificatie met haar vader en afgedwongen identificatie met haar moeder, hangt samen met haar latere leven: emancipatie, maar via de 'vrouwelijke' sfeer van de opvoeding. Ook zelf legt ze een direct verband tussen haar 'roeping' en de in de tekst geschetste scène.

40. Esther de Boer-van Rijk, *Ik kijk terug. Episodes uit mijn leven*, Amsterdam 1934, p. 16. Deze geringe betekenis van haar vader wordt niet veroorzaakt doordat hij overleed toen zij nog klein was. Andere autobiografen die op jonge leeftijd hun vader verloren wijden lange smartelijke passages aan hem en geven omstandig uitdrukking aan het gemis.

41. Aletta Jacobs, *Herinneringen*, Amsterdam 1924.

een nacht in zijn apotheek opwachttte, toen ze daar, zoals hij had voorzien, het gifkastje opzocht nadat verdere studie haar was afgeraden wegens vermeende tuberculose, en die haar moed insprak en hielp bij het vinden van een geschikte oplossing.

Jacobs' verhaal bevat geen idealisering, maar het realistisch portret van een ideale vader. Haar moeder wordt niet, zoals Hoffmann beweert, op grond van haar vanzelfsprekende aanwezigheid met minder aandacht bedeed, de beschrijving gaat over van positief naar negatief, overeenkomstig de rol die zij in het leven van haar dochter speelde, en neemt af als haar belang geringer wordt.

Al met al is deze constructie van een geadoreerde en een problematische ouder een zeer veel voorkomende, hetgeen tot de conclusie leidt, dat er in autobiografieën kennelijk niet, zoals Hoffmann en Neumann veronderstellen, de behoefte bestaat de ouders te idealiseren, zolang althans met één ouder de verstandhouding als harmonieus getypeerd kan worden. Blijkbaar maakt deze harmonie de ruimte vrij om problemen met de andere ouder te beschrijven.

Soms nemen auteurs hun toevlucht tot een truc, als ze het tekortschieten van een ouder willen beschrijven. Een fraai voorbeeld hiervan levert Wally Moes (schilderes, 1856) voor wie 'bijna alles wat ik mij uit die eerste kindertijd herinner somber gekleurd is'.⁴² Deze somberheid hangt samen met de afstandelijke houding van haar moeder, die haar weinig aanhaalde. 'Mama was niet teder met ons, tenminste niet met mij.'⁴³ Moes zoekt de oorzaak hiervoor in het feit dat ze zo'n 'treurig lelijk kindje' was. Hoe weinig vertrouwdheid er bestond tussen moeder en dochter, moge blijken uit Moes' volgende verzuchting met betrekking tot de kleuterjaren: 'Dan had ik graag willen weten, of vrouwen ook benen hadden'⁴⁴ – haar moeder droeg namelijk een crinoline. Tegenover de beschrijvingen van gebrek aan warmte en tederheid, stelt Moes een zó engelachtig beeld van haar jeugdige moeder, dat deze boven alle kritiek komt te staan in haar onschuld, goedheid en naïviteit.

Geheel anders is de beschrijving van de moeder bij Jeanne van Schaik-Willing (schrijfster, 1895). Deze moeder was een schrikwekkende figuur, die over haar kinderen een ware terreur uitoefende en op het leven van de auteur een funeste invloed had. Toch wordt ook deze ouder niet zonder verzachtende omstandigheden beschreven. Van Schaik-Willing

42. Wally Moes, *Heilig ongeduld. Herinneringen uit mijn leven*. Amsterdam 1961, p. 14.

43. Idem, p. 13.

44. Idem, p. 17.

schetst uitvoerig de ontwikkelingsgang van haar moeder en legt de schuld bij de grootouders.

Van deze auteur bestaan overigens *twee* autobiografieën, geschreven met een tussentijd van 22 jaar.⁴⁵ Deze boeken verschillen sterk van toon en ten dele ook van inhoud – toch leverden ze bij mijn vraagstelling vrijwel gelijke gegevens op (als mijn vraagstelling de seksuele ervaring tot onderwerp gehad zou hebben, zouden de boeken tot verschillende conclusies geleid hebben). In beide boeken verschilt het portret van de vader nogal; in het eerste boek wordt hij met bijna radeloze vertedering beschreven ('tranen van onmacht en opstandigheid' wekt zijn lot dan bij haar),⁴⁶ in het tweede boek behandelt ze hem veel koeler en laconieker aan de hand van andere anekdotes. Maar hoewel de middelen waarmee en de toon waarop ze hem beschrijft per boek verschillen, blijft de eindconclusie voor mijn onderzoek gelijk: hij was de ouder met wie ze de hechtste band had.

3. *De vraag of de moeder minder expliciet beschreven wordt*, kan op grond van het voorgaande en van het gehele onderzoek ontkennend beantwoord worden. Moeders worden uitvoerig geportretteerd, maar in de onderhavige autobiografieën niet altijd even positief.

Conclusies

Voor historische pedagogiek, een discipline die per definitie is aangewezen op indirecte waarneming, blijken autobiografieën een uiterst nuttige bron voor onderzoek te kunnen zijn, met name daar waar het om de belevingsaspecten van de opvoeding gaat. Weliswaar is de beschrijving in autobiografieën vrijwel altijd enigszins teleologisch getint, maar van uitgesproken idealisering van het zelf in de jeugdijaren is niets gebleken, evenmin als de idealisering van de ouders overheersend bleek. Auteurs hebben een heel arsenaal aan technieken, om kritiek op een ouder te ventileren, zonder het beeld van de ouder in kwestie al te zeer aan te tasten. Kortom, Neumanns veronderstelling dat het leven achteraf altijd gelukkiger lijkt en rooskleuriger wordt beschreven dan het was, wordt door mijn onderzoek niet ondersteund, evenmin als Hoffmanns mening dat ouders geïdealiseerd worden weergegeven en dat kritiek wordt verdrongen. Ook haar opvatting dat moeders op grond van hun grotere vanzelfsprekendheid voor kinderen

45. Jeanne van Schaik-Willing, *Ondanks alles*. Amsterdam 1955; en *Dwaaltocht, een stukje eigen leven*. Den Haag 1977.

46. J. van Schaik-Willing, *Ondanks alles*, a.w., p. 38.

minder uitvoerig worden beschreven, is niet bevestigd.

De bezwaren die worden ingebracht tegen het gebruik van autobiografieën als bron hebben hoofdzakelijk betrekking op het waarheidsgehalte, het gehalte aan *feitelijke* waarheid en dit blijkt, wanneer men zorgvuldig interpreteert, aanzienlijk hoger te liggen dan de theoretici verwachten. Bovendien is binnen het narratief ontwikkelingsmodel de feitelijke waarheid niet de enige relevante factor: de zinssamenhang, de subjectieve kant van de gebeurtenissen, de beleving ervan, telt minstens zo zwaar en op grond hiervan zijn autobiografieën als bron onomstreden.

Hoe bruikbaar autobiografieën zijn als bron voor historisch-pedagogisch onderzoek, met name bij een vraagstelling als die waarvan ik ben uitgegaan, bleek mij pas in het tweede deel van mijn onderzoek: toen ik de autobiografieënanalyse had afgerond, beschikte ik over een veel uitvoeriger antwoord op mijn onderzoeksvraag dan ik had verwacht, en de interviews die ik afnam brachten daar geen enkele essentiële wijziging meer in aan. Ze gaven hoogstens detaillering en verfijning dankzij de mogelijkheid tot doorvragen, maar deze winst was zeer beperkt en de interviews veranderden niets aan het totaalbeeld zoals dat in de analyse van de autobiografieën tot stand was gekomen.

Deze bevinding stemt overeen met de ervaringen van G. Allport, die met D. Cartwright en J.R.P. French Jr. in Amerika in de jaren veertig de bruikbaarheid van egodocumenten onderzocht door middel van het vergelijken van autobiografische gegevens met die verkregen uit interviews.⁴⁷ De onderzoekers vonden een zeer hoge graad van relatieve validiteit, zoals die ook uit mijn onderzoek gebleken is.

Wanneer de uitspraak van Maxwell, 'als we over het verleden spreken, liegen we bij iedere ademtocht', juist is, dan wordt er in autobiografieën in ieder geval niet harder gelogen dan in interviews, terwijl interviews in de sociale wetenschappen, en ook in de pedagogiek, toch een algemeen geaccepteerde bron zijn.

We kunnen dan ook van harte instemmen met Erika Hoffmann: 'Autobiografieën zijn voor inzicht in het wezen van het kind pedagogisch interessant. Juist daar, waar geen geïsoleerde herinnering gegeven wordt, maar een afgerond beeld van de kindertijd, worden de krachten kenbaar die voor dit kind vormend gewerkt hebben.'⁴⁸

Met dank aan Hans van Hulst voor inspiratie en kritiek.

47. Beschreven in S. Paul, a.w., Deel II, pp. 115 e.v. en 137 e.v.

48. E. Hoffmann, a.w., p. 16.

Mineke Bosch

Egodocumenten: bronnen van kennis en plezier

‘Zijn, over het geheel genomen, Biografieën niet het meest interessant om te lezen? Ik heb nooit genoeg inzicht gehad in de Geschiedenis om er veel interessants in te vinden. *Mij* lijkt Geschiedenis niet zozeer een schildering van karakters die met hun hartstochten en hun intellect het lot van de passieve miljoenen proberen te beïnvloeden, alswel een beschrijving van elkaar opeenvolgende gebeurtenissen waartussen dikwijls geen duidelijk verband lijkt te bestaan. Ik lees graag Geschiedenis – maar kan veel gemakkelijker uit de voeten met Biografieën. Men kan de geschiedenis van één geest volgen en men kan in de gewoonste ervaring een sleutel ontdekken tot het meest ongewone. Ik denk dat de mensen door hun herinneringen zó op te schrijven dat eerlijk verslag wordt gedaan van alle fouten en dwaasheden die men heeft begaan, de meest waardevolle bijdrage leveren aan hun tijd. Maar hoe weinig mensen zouden daartoe de moed hebben. Zelfs het meest betekenisloze, saaie leven bevat morele ervaringen die voor iedereen kostbaar zouden zijn, als ze maar in hun authentieke vorm zouden worden overgeleverd.’ Aldus schreef Julia Smith in 1850 aan haar vriendin Julia Garnett Pertz.¹

Ze wist aan wie ze schreef. Julia Pertz dacht er kennelijk net zo over. Getrouwd met een Duitse historicus uit de school van Ranke, en vanaf haar huwelijk gescheiden van haar moeder, zuster en vriendinnen, creëerde Julia Pertz door middel van brieven een dagelijkse werkelijkheid waarin de vrouwen elkaar bleven ontmoeten. Ze schreef veel en koesterde iedere ontvangen brief met zoveel zorg, dat haar collectie uitgroeide tot een zo belangwekkende verzameling dat haar echtgenoot de brieven van zijn vrouw na haar dood bij de correspondentes opvroeg om ze te kopiëren en bij de collectie te voegen. Gelukkig liet hij, toen hij na een jaar hertrouwde, het idee van een monografie varen. Die zou ongetwijfeld net zo zijn

1. Geciteerd in Helen Heineman, *Restless angels. The friendship of six Victorian women*. Athens (Ohio University Press) 1983, p. 1.

geworden als het honingzoete portret dat Ranke tekende van zijn vrouw Clara, in weerwil van de doodongelukkige brieven die deze vrouw schreef aan haar vriendin Julia Pertz.

De collectie kwam in handen van Julia's kleindochter, Florence Pertz, die 75 jaar na de dood van haar grootmoeder nog bezig was de brievenverzameling te completeren. Via andere vrouwen in de familie kwamen de brieven uiteindelijk onder de hoede van Cecilia Payne-Gaposchkin, een nicht van Florence. Zij transcribeerde vele brieven, catalogiseerde ze en bood ze meermalen aan mannelijke onderzoekers aan, die er geen van allen iets in zagen. Uiteindelijk werden ze ter beschikking gesteld van Helen Heineman die bezig was met een biografie van Frances Trollope, één van de correspondentes. Zij zag in dat deze brieven een prachtige collectieve biografie konden opleveren van zes 'restless angels' uit de eerste helft van de vorige eeuw: Fanny en Camilla Wright, Harriet and Fanny Garnett, Frances Trollope and Julia Garnett Pertz.

Egodocumenten en feministische kostbaarheden

Bovenstaand verhaal lijkt een bevestiging van het idee dat 'vrouwen misschien wel gedurende al die tijd dat (mannelijke) historici zich rekenschap gaven van het openbare verleden, juist het privé-verleden hebben vastgelegd en doorgegeven',² geopperd in een artikel dat, naast een korte evaluatie van onlangs door het IAV verzamelde egodocumenten, vooral de historiografische achtergronden daarvan belichtte. Er werd ingegaan op ontwikkelingen binnen de traditionele geschiedschrijving, de geschiedenis van de arbeidersbeweging en vrouwengeschiedenis. Waar echter niet over gerept werd, was dat de zoektocht naar deze documenten van – in zekere zin – anonieme vrouwen een breuk betekende met het tot dan toe gevoerde verzamelbeleid van het IAV, en een breuk met een traditie, die is terug te vinden in de naam: Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging.

De betekenis van deze naam wordt duidelijk in vergelijking met die van de Amerikaanse zusteronderneming die, net als het IAV, in 1935 van start ging. Toen Mary Beard namelijk werd verzocht initiatieven te ont-

2. Mineke Bosch en Annemarie Kloosterman, 'In aardappelkistjes en wijndozen. De verzameling ongepubliceerde egodocumenten van vrouwen in het IAV', in: Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging, *Overzicht van nieuwe aanwinsten in de bibliotheek*: themanummer *Egodocumenten van vrouwen*. Amsterdam, maart 1984; een eerdere versie van dit artikel in: *Lover*, 1983, jrg. 9, nr. 4.

plooien ten behoeve van een Feminist Pacifist Archive, was het eerste wat ze deed deze 'werktitel' veranderen in World Centre for Women's Archives (WCWA).³ De daad getuigt van haar geleidelijk gegroeide inzicht dat vrouwengeschiedenis meer te bieden heeft dan het feministische dogma dat vrouwen pas historische subjecten geworden zijn sinds het begin van een actieve vrouwenbeweging in de westerse wereld. Beards opvattingen over inhoud en doel van vrouwengeschiedenis lieten geen beperkingen toe van enigerlei aard. Ze wilde *alles* verzamelen dat ook maar enig licht kon werpen op de aspiraties, worstelingen, verworvenheden, triomfen en mislukkingen van vrouwen.

Hoewel bekend is dat de oprichtsters van het IAV op de hoogte waren van het Amerikaanse project en Jane de Jongh vermoedelijk het werk van Mary Beard kende, wordt door haar toch de nadruk gelegd op het verwerven van materiaal uit 'die episode in de sociale ontwikkeling in het Westen, waarin de strijd om de politieke, economische en maatschappelijke emancipatie der vrouw is begonnen'.⁴ In het enthousiaste eerste jaarverslag van de bibliothecaresse heet het dat het IAV 'een schatkamer (kan) worden van *feministische* kostbaarheden'.⁵

Kortom, in Nederland werd de naam Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging *niet* veranderd, en deze heeft al die tijd richting gegeven aan het verzamelbeleid van het IAV. De meeste archieven zijn afkomstig van meer of minder 'feministische', maar op zijn minst *vrouwen*-groepen en -verenigingen, of afkomstig van vrouwen actief in enigerlei vrouwenorganisatie. Alle collecties en archieven werden bewust gebracht naar een instelling met een duidelijk label: voor de vrouwenbeweging. De collectie egodocumenten brak met dit verzamelbeleid en de daarachterliggende visie op feministische geschiedschrijving. Het bedoelde heel andere terreinen voor het onderzoek naar vrouwen in het verleden te ontsluiten en heeft in uitgangspunten dan ook meer gemeen met een eigentijds bronnenproject als de Amerikaanse Women's History Sources (WHS), dan de verzamelde bronnen in het IAV.⁶

3. Barbara K. Turoff, *Mary Beard as force in history*. Monograph Series nr. 3, Dayton, Ohio (Wright State University), 1979, p. 57.

4. Jane de Jongh, 'Documentatie van de geschiedenis der vrouw en der vrouwenbeweging' (1936), opgenomen in: Wantje Fritschy, *Fragmenten Vrouwengeschiedenis*. Deel 1. Den Haag (Martinus Nijhoff) 1980, p. 2.

5. *Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging. Jaarboek I*. Leiden (Brill) 1937, pp. 174-175.

6. Deze survey resulteerde in: Andrea Hinding (red.), *Women's history sources. A guide to archives and manuscript collections in the United States*. 2 delen. In samenwerking met de

Egodocumenten en de waarheid

'No documents, no history' was het simpele motto dat Mary Beard haar werkzaamheden voor het WCWA meegaf. Iets dergelijks moet de feministische historici beziel hebben die in 1972 het initiatief namen tot een grootscheepse inventarisatie van vrouwenarchieven. Onder hen waren mensen als Mary Maple Dunn, Carl Degler, Janet Wilson James, Gerda Lerner en Ann Firror Scott. Het resulteerde in een imposant naslagwerk, waarin 18.026 lemma's verwijzen naar evenzovele collecties en archieven van vrouwen in 1581 verschillende archiefinstellingen verspreid over de Verenigde Staten.

Het is natuurlijk niet toevallig dat de schrijfsters van het IAV-artikel en Andrea Hinding, de samenstelster van het Amerikaanse werk, in dezelfde bewoordingen spreken over hun bronnenprojecten. Zowel de archieven in de WHS als de egodocumenten in het IAV zullen nieuwe terreinen ontsluiten en oude vooroordelen ontcrachten. Andrea Hinding drukt zich het sterkst uit. Het grote belang van de WHS is hierin gelegen 'dat het de mogelijkheden om de geschiedenis van vrouwen te bestuderen explosief zal doen toenemen', schrijft ze in de congresbundel van het in 1986 gehouden Internationale Vrouwengeschiedeniscongres te Amsterdam. Hierin vat ze de betekenis van deze bundel tenslotte zelfs samen als: 'Alleen al dit naslagwerk kan het geloof dat de biologie iemands lot bepaalt, weerleggen'.⁷ Deze laatste opmerking is op verschillende manieren te interpreteren. Je zou het kunnen zien als een fraai klinkend, maar nietszeggend slotakkoord. Elk historisch besef houdt immers per definitie de ontkenning in van biologisch determinisme. Ik geef er echter de voorkeur aan de uitspraak als zeer betekenisvol op te vatten, namelijk als de verwoording van de wetenschapsopvatting waarbinnen Hinding de bestudering van vrouwenlevens in het verleden plaatst. De terminologie die ze hanteert herinnert aan het wetenschapsfilosofisch begrippenapparaat. Wetenschap betekent in deze context: empirische wetenschap. De bronnen uit de WHS krijgen in deze formulering de status van empirische feiten, in staat om oude waarheden stuk te slaan en nieuwe op te bouwen. En

University of Minnesota. New York/Londen (R.R. Bowker) 1979. Zie voor een beschrijving van het project: A. Hinding, 'An abundance of riches. The Women's History Sources Survey', in: Mabel E. Deutrich & Virginia C. Purdy (red.), *Clio was a woman. Studies in the history of American women*. Washington (Howard University Press) 1980.

7. A. Hinding, 'Women's History Sources', in: *International conference on women's history. Programme and outlines of papers*. Lilian de Bruijn & Annemarie de Wildt Amsterdam 1986, p. 225.

daar gaat het in deze opvatting van wetenschap ook om: het voortdurend vaststellen van waarheid en het uitbreiden van onze kennis.

Ik sta hier zo uitgebreid bij stil, omdat het in alle discussies over egodocumenten ook steeds over waarheid gaat. Enerzijds hebben egodocumenten de reputatie bij uitstek authentiek en waar-achtig te zijn. Met behulp van egodocumenten is het dan mogelijk direct, dat wil zeggen zonder tussenkomst van een ideologische kleuring die de meeste andere bronnen kenmerkt, het leven van vrouwen waar te nemen. Anderzijds hebben egodocumenten de hieraan tegenovergestelde reputatie van weerbarstig materiaal te zijn: te subjectief, te veel vermenging van 'Dichtung und Wahrheit', te fragmentarisch en te weinig representatief. Het is inderdaad zoals Von der Dunk schreef in het themanummer over egodocumenten in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*: 'Wie de vraag stelt naar het belang van persoonlijke getuigenissen, "Egodocumenten", voor onze historische kennis, vraagt veel meer. Hij vraagt naar het wezen en naar de zin van geschiedbeoefening als zodanig.'⁸ Nadenken over dit probleem bracht hem ertoe te schrijven over de inhoud van historische kennis: het geleefde leven van – uiteindelijk – de enkeling.

Mij bracht de vraag naar het belang van egodocumenten bij de *vorm* waarin historische kennis wordt vervat. In het hiernavolgende wil ik mijn fascinatie met egodocumenten in verband brengen met (hedendaagse) opvattingen over de 'wetenschap der geschiedenis'. Hierin leiden egodocumenten niet naar nieuwe waarheden of nieuwe inhouden van historische kennis, maar veeleer naar nieuwe vormen en functies van historisch kennen.

Wat is (vrouwen)geschiedenis?

Over het soort kennis dat (vrouwen)geschiedenis produceert, is binnen vrouwenstudies nog niet veel geschreven. Discussies gaan veelal over het feministische doel van vrouwengeschiedenis, de toepasbaarheid of het bereik van bijzondere begrippen, specifieke modellen en theorieën. Natuurlijk raken dergelijke discussies altijd direct aan metahistorische uitgangspunten, maar daarover wordt eigenlijk nooit duidelijk iets gezegd.⁹

8. H.W. von der Dunk, 'Over de betekenis van Ego-documenten. Een paar aantekeningen als in- en uitleiding', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jrg. 83 (1970), nr. 2, p. 147.

9. Een uitzondering is het artikel van Leontine Bijleveld, 'Het Groot Boek der geschiedenis. Het *Tijp van de sluier* en het *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*', in: *Lover*, 1985, jrg. 12,

Het lijkt daarom vaak of er een zusterlijke eenstemmigheid bestaat omtrent allerlei vragen die in kringen van academisch historici de meest hartstochtelijke debatten veroorzaken. Maar ik denk dat dat beeld niet klopt. Ik denk eerder dat er onzekerheid en onwetendheid heerst ten aanzien van nogal wat fundamentele geschiedfilosofische uitgangspunten, en dat de zusterlijke eenstemmigheid niet veel meer is dan een oppervlakkige consensus.¹⁰

Veel discussies zijn op z'n zachtst gezegd ondoorzichtig en daardoor onbevredigend. Het duidelijkste voorbeeld daarvan is nog altijd het destijds vanuit vrouwengeschiedenis geëntameerde debat over de *Geschiedenis van de vrouwentoekomst*. Deze discussie is daarom zo interessant, omdat hierin alle mogelijke geschiedfilosofische kwesties in het geding waren, ik ben haast geneigd om te zeggen, zónder dat die werden opgemerkt in alle ijver om de *Geschiedenis van de vrouwentoekomst* als propaganda te ontmaskeren. Achteraf gezien is het de vraag of het redactielokaal van bijvoorbeeld *Groniek* niet veel geschikter was geweest als plaats van handeling, dan het redactielokaal van *De Groene*. In ieder geval tekende Selma Leydesdorff nog onlangs enigszins spijtig aan dat men nooit had 'kunnen aantonen, waarom de *Geschiedenis van de vrouwentoekomst* niet aan de criteria van wetenschappelijkheid voldoet',¹¹ hetgeen Mieke Aerts in een puntige en tamelijk ironische analyse van de gebruikte argumenten ook al eens had geconstateerd.¹²

In dat artikel, 'De toekomst van vrouwengeschiedenis', zette Aerts onder andere vraagtekens bij het argument dat voetnoten echte geschiedenis maken. Ze haalde daarmee het enige criterium onderuit dat in vrouwen-geschiedeniskringen gehanteerd lijkt te worden voor wetenschappelijkheid. Ook de redactie van het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* schreef in het eerste redactioneel: 'Wij kozen voor voetnoten en wetenschap, maar naar wij hopen niet voor onbegrijpelijk Nederlands.'¹³ De goede verstaan-

nr. 4, pp. 211-217. Zij kritiseert daarin de 'Groot Boek der Geschiedenis'-gedachte, het idee dat er één ware geschiedenis is.

10. Het lijkt er wel op dat er steeds meer aandacht komt voor dit soort meta-vragen. Ik vond het opmerkelijk om te zien dat aan het einde van het seminar *Heden Verleden Vrouwen* de fundamentele vraag aan de orde werd gesteld of er nu verschillen te constateren zijn langs de lijn historicae-sociale wetenschapsters. Ik denk alleen, dat de consensus die werd bereikt toch vrij oppervlakkig te noemen is.

11. S. Leydesdorff, 'Wij en de geschiedenis', in: *Te Elfder Ure 39: Dilemma's van het feminisme*, 1986, jrg. 29, nr. 1, p. 145.

12. M. Aerts, 'De toekomst van de vrouwengeschiedenis', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 6, 1981, jrg. 2, nr. 2, p. 246.

13. *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 1, Nijmegen (SUN) 1980, p. 11.

der heeft kennelijk maar een half woord nodig. Wat is de betekenis van het woordje 'en'? Waarom staat er 'maar'? De zinsnede appelleert duidelijk aan bekende noties onder *historicae*. De suggestie dat voetnoten te maken hebben met 'wetenschap' en 'wetenschappelijke controleerbaarheid', doet vermoeden dat voetnoten de plaatsen zijn waar waarheid wordt geconstitueerd (en getoetst). Aangenomen dat voetnoten vaak naar bronnen zullen verwijzen, komen we hier (impliciet) dezelfde wetenschapsopvatting tegen als bij Andrea Hinding. De tegenstelling die de redactie van het *Jaarboek* vervolgens creëert met de taal waarin historische verhalen worden gegoten, versterkt slechts de indruk dat we hier weer te maken hebben met een geschiedschrijving die (zoveel mogelijk) wordt opgevat als empirische wetenschap. Immers, vanaf het moment dat geschiedschrijving naar de studeerkamer werd verbannen – in de eerste helft van de negentiende eeuw – werd stijl buiten de deur gezet. Met de woorden van Ranke: 'Exacte voorstellingen, beschrijvingen van feiten, contingent en onaantrekkelijk als deze mogen zijn, is ongetwijfeld de hoogste wet.'¹⁴ Het 'maar' in de zinsnede van de *Jaarboek*-redactie weerspiegelt de houding van deze negentiende-eeuwse historicus ten opzichte van zijn stijl/stijl.

Mary Beard en Bonnie Smith: historiografische experimenten

Iemand die in velerlei opzichten brak met de negentiende-eeuwse droom van een empirisch wetenschappelijke geschiedschrijving, was Mary Beard. Dit wordt duidelijk in een subliem artikel van de Amerikaanse *historica* Bonnie M. Smith.¹⁵ De werken van Mary Beard die Smith centraal zet, zijn in Nederland in vrouwengeschiedeniskringen nooit eerder onder de aandacht gebracht, te weten: *On understanding women* uit 1931, *America through women's eyes* uit 1933 en *Laughing their way* uit 1934. Het eerste boek is een lyrische opeenstapeling van momenten waarop vrouwen de geschiedenis een verrassende wending geven. In feite is het een eerste formulering van de centrale these in haar latere boek *Woman as force in history*. *America through women's eyes* is een geschiedenis van Amerika,

14. Geciteerd bij: I.N. Bulhof-Rutgers, 'Geschiedenis – verhaal of wetenschap?', in: *Groniek*, nr. 89/90, 1984: *Taal en geschiedenis. Over de relatie tussen taal en werkelijkheid in de geschiedbeoefening*, p. 83.

15. B.M. Smith, 'Seeing Mary Beard', in: *Feminist Studies*, 1984, jrg. 10, nr. 3, pp. 399-416. Dit artikel komt ook aan de orde in: M. Bosch, 'Women's culture in women's history: historical notion or feminist vision?', in: Maaike Meijer & Jetty Schaap (red.) *Historiography of women's cultural traditions*. Dordrecht (Foris) 1987.

bestaande uit door Beard gekozen, gerangschikte en ingeleide fragmenten uit boeken van vrouwen over ontelbare aspecten van het bestaan in Amerika vanaf de ontdekking van de 'nieuwe wereld'. Smith maakt aannemelijk, dat Mary Beard bewust afzag van de auctoriale (lees: autoritaire) vertellersrol die negentiende-eeuwse historici zich hadden aangemeten. Ze brak daarmee niet alleen met de door historici stilzwijgend gehanteerde 'economy- of-quotation-rule',¹⁶ maar ook met het soort bronnen dat doorgaans wordt gebruikt, en het soort mensen dat aan het woord wordt gelaten: 'Mary Beard ondergroef de totalitaire doeleinden van de historische meesters met proza, gedichten, versjes, grapjes en cartoons en liet wel bewust zien wat er met de tekst gebeurt als vrouwen geschiedenis schrijven.'¹⁷

Mary Beard had een zeer 'tekstuele' opvatting van geschiedenis. Geschiedenis betekende voor haar altijd geschiedschrijving. Vrouwen die ze instrueerde voor het World Center for Women's Archives spoorde ze aan om 'woorden van vrouwen' en 'visies van vrouwen' te verzamelen, opdat die een plaats zouden kunnen krijgen in 'de geschreven geschiedenis'. Daarop waren ook Beards bezwaren tegen de gangbare feministische geschiedschrijving gebaseerd. Vrouwen waren tot de negentiende eeuw niet *in werkelijkheid* onbelangrijk en onzichtbaar geweest; ze waren het *gemaakt* in de negentiende-eeuwse teksten (concepten) van overwegend mannelijke historici. *Woman as force in history* wordt daarom door Bonnie Smith nu eens niet in termen van inhoud, maar van vorm besproken. Ze laat zien, dat het boek bestaat uit een manipulatie van stemmen/teksten: 'Ze trad op als orkestratrice en begon met de vrouwenstemmen uit de jaren '20 en '30 die de vrouwelijke energie erkenden, en vooral met die Europeanen die inzagen hoe die energie aangewend kon worden voor fascistische doeleinden. Vervolgens introduceerde ze als contrapunt een feministisch motief over 'onderdrukking' en 'onzichtbaarheid' en voerde de oorsprong hiervan terug tot het moderne thema van de machteloosheid van vrouwen in de openbare en juridische sfeer, zoals dat ontwikkeld werd door meesters als Blackstone. Haar finale recapituleerde het *On understan-*

16. Aan deze door J.H. Hexter aanbevolen regel herinnerde Pieter de Meijer me weer in: 'De moderne historicus als literair verteller', in: *Raster* 36, 1985, p. 185. Hexter was ook degene die Mary Beards *Woman as force in history* betitelde als 'one of the great historical grab-bags of all times'. (Berenice A. Carroll, 'Mary Beard's *Woman as force in history*', in: B.A. Carroll (red.), Urbana/Chicago/Londen (University of Illinois Press) 1976, p. 29).

17. B.M. Smith, 'Seeing Mary Beard', p. 404.

ding women-thema met een kort overzicht van de verworvenheden die het resultaat waren van energie en kracht.'¹⁸

En Smith concludeert tenslotte: 'Mary Beard was nooit clichématig. Haar doorbraak was historiografisch en hermeneutisch en dient in deze termen te worden gewaardeerd.'¹⁹

Bonnie Smith weet waar ze over spreekt. Ze deed zelf ook een boeiend historiografisch experiment met de vorm in *Confessions of a concierge. Mme Lucie's history of twentieth century France*. Het verhaal is gebaseerd op de talloze gesprekken die ze gedurende vijftien jaar voerde met Mme Lucie, de conciërge van het blok waar ze steeds verbleef als ze in Parijs was voor haar onderzoek.²⁰ Het eerste gedeelte van het boek heeft de vorm van memoires: tenminste het is in de ik-vorm geschreven. Het tweede gedeelte heeft de vorm van een biografie en staat in de derde persoon. In de inleiding vertelt Smith hoe het onderwerp haar betwist werd door een romanschrijver. Iemand als Mme Lucie zou veel meer tot zijn dan tot haar terrein behoren. Maar Bonnie Smith wees zijn bezwaren terecht van de hand. Ten eerste vindt ze dat geschiedschrijvers recht hebben op Mme Lucie's als onderwerp van belangstelling. Ten tweede is juist haar fascinatie met de herinneringen van Mme Lucie, en de complexiteit daarvan, de aanzet tot het schrijven van het boek. En door te experimenteren met de vorm hoopt ze 'de veelvoud van genres en perspectieven zichtbaar te maken die op ons inwerken, wanneer we ons een beeld vormen van het verleden.'²¹

Geschiedschrijving en de bestaande genre-indelingen

Het resultaat van haar inspanningen is dat *Confessions* ontsnapt aan alle bestaande genre-indelingen. Het is geen 'life-history',²² geen biografie,

18. Idem, p. 407.

19. Ibidem.

20. B.M. Smith, *Confessions of a concierge. Mme Lucie's history of twentieth century France*. New Haven/Londen (Yale University Press) 1985. Smith werkte aldaar aan: *Ladies of the leisure class. The bourgeois in Northern France in the nineteenth century*. Princeton (Princeton University Press) 1981.

21. B.M. Smith, *Confessions*, p. XVIII.

22. Volgens Susan Geiger is een 'life-history': 'an extensive record of a person's life told to and recorded by another who then edits and writes the life as though it were autobiography'. Susan N. Geiger, 'Women's life-histories: Method and content', in: *Signs*, 1986, jrg. 11, nr. 2.

Ik denk dat levensgeschiedenissen (i.t.t. biografieën!) tot de egodocumenten gerekend kunnen worden.

geen geromantiseerd levensverhaal, geen historische roman (wat ook precies de verschillen hiertussen moge zijn). Een radicale daad! Bonnie Smith overtrad hiermee moedwillig het eerder genoemd negentiende-eeuwse gebod waarin wetenschap en literatuur tot elkaar wederzijds uitsluitende grootheden werden verklaard. Zelfs historici die oog hebben voor de esthetische kanten van het vak, trekken doorgaans scherpe grenzen uit angst niet voor 'wetenschappelijk vol' te worden aangezien.

Illustratief is in dit verband het verwijt dat de literator Menno ter Braak de historicus Johan Huizinga maakte naar aanleiding van diens felle uitval naar sentimentele 'gevoelshistorie' à la Emil Ludwig, een schrijver van populaire historische romans. Volgens Ter Braak was Huizinga's gevoeligheid op dit punt te wijten aan de kritiek van de kant van vakhistorici op de *Herfstij der Middeleeuwen*. In de algemene pers, niet in de laatste plaats bejubeld vanwege de stilistische kwaliteit, werd juist dat door de collega's aangegrepen om het werk 'echte' wetenschappelijke diepgang te ontzeggen. Zuinigjes heette het té literair te zijn.²³

Barbara Tuchman legt wat dit betreft eenzelfde soort gevoeligheid aan de dag: 'Wat betreft de vorm, op mijn eigen verteltrant, die – als ik dat zo mag zeggen – niet die van de doorsnee historicus is, wordt door de progressieve academici nogal neergekeken, maar dat brengt me niet van de wijs, want niemand zal mij er ooit van kunnen overtuigen dat het vertellen van een verhaal niet het meest wenselijke is dat een schrijver kan doen.'²⁴ Het schrijven van verhalen is trouwens helemaal niet zo simpel of plat als het lijkt: 'Het vereist ordening, compositie en ontwerp, precies als bij schilderen – bijvoorbeeld van de Nachtwacht. Rembrandt rangschikte al deze figuren – met sommigen op de voorgrond en anderen op de achtergrond en de lichtval precies op deze manier – niet zonder veel vallen en opstaan en ontelbare proefschetsen.'²⁵ Elders doet ze moeite een naam te bedenken voor zichzelf die kan aangeven wat zij als historicus doet. Schrijver van non-fiction is niet adequaat, omdat ze zich niet voelt als een 'non-something'. Uiteindelijk lijkt 'writer of reality' haar nog het best, nu de term 'realtor' al vergeven is – helaas – aan de makelaar in onroerend goed.

Kortom, beide historici zijn gevoelig voor het oordeel van de collegae-historici. Toch houden zij vast aan het idee dat geschiedschrijving een

23. Ter Braak doet dit in een recensie van Huizinga's *Cultuur-historische verkenningen*, in: *De Stem*, jrg. 10, 1930.

24. B.W. Tuchman, 'The historian as artist', in: *Practicing history. Selected essays*. New York (Ballantine Books) z.j., pp. 48-49.

25. Idem, p. 49.

apart 'genre' vertegenwoordigt dat behalve met wetenschap zeer zeker ook met kunst te maken heeft. Huizinga lijkt soms elk woord te wegen en bouwt vaak zijn interpretaties op via een nauwgezette filologische analyse van begrippen. Een beproefde methode om bijvoorbeeld de 'vreemdheid' van historische taal te doorgronden en zo dienstbaar te maken aan het verhaal. Door zijn enorme taalbeheersing zijn de metaforen die hij gebruikt trefzeker en wordt keer op keer duidelijk wat hij bedoelt met 'het aesthetisch bestanddeel van geschiedkundige voorstellingen'.²⁶ Barbara Tuchman is, vergeleken met Huizinga, tamelijk nuchter in haar beschrijving van het belang van een goede stijl: 'Wat taal aangaat, is niets bevredigender dan het schrijven van een goedlopende zin. Het is niet leuk om lomp en saai te schrijven in een proza waar de lezer zich doorheen moet worstelen als door nat zand.'²⁷ Ze geeft mooie voorbeelden van door haarzelf of anderen gebruikte procédés bij het schrijven van geschiedenis. Het grote verschil tussen haar en Huizinga is dat Tuchman de taal ziet als een (technisch) *middel*, als een transparant medium waardoorheen je de historische werkelijkheid kunt zien, terwijl Huizinga inzag dat kennis van het verleden niet tot stand komt *door middel van* taal maar *in* de taal.²⁸

Geschiedenis: verhaal of wetenschap?

Huizinga staat in een geschiedfilosofische traditie die de laatste jaren weer meer belangstelling ondervindt. Teken daarvan is onder andere het verschijnen van een zeer interessant themanummer van *Groniek*, getiteld *Taal en geschiedenis*.²⁹ Daarin wordt gedebatteerd over kwesties als de rol van de taal bij de vormgeving van ons inzicht in het verleden, samengebond in de vraag of geschiedenis 'verhaal' of 'wetenschap' is. Ook deelaspecten van deze kwestie komen aan de orde: moet de geschiedfilosofie worden opgevat als de 'studie der historiografie', of als een filosofische discipline die tamelijk los kan staan van de (huidige door de sociale wetenschappen gedomineerde) praktijk van geschiedbeoefening; mag je als historicus

26. Zoals de titel luidt van zijn oratie in 1905.

27. B.W. Tuhman, a.w., p. 48.

28. Het verschil is misschien ietwat overtrokken. Tuchman schrijft essays over haar manier van werken onder gebruikmaking van haar 'gezond verstand'. Johan Huizinga was de eerste historicus in Nederland die zich verdiepte in geschiedfilosofische kwesties en drukt zich misschien gewoon preciezer uit.

29. *Groniek* nr. 89/90, 1984 (zie noot 14).

diachronisch te werk gaan; en wat kun je als historicus met verhalende bronnen en historische romans?

Het is niet moeilijk achter *Taal en geschiedenis* het brein van de Groningse geschiedfilosoof Frank Ankersmit te ontwaren. Ankersmit publiceerde in 1981 *Narrative logic. A semantic analysis of the historian's language*, waarin hij de taal van de historicus onderwerpt aan een grondige analyse, met als doel het soort kennis waarmee historici handelen, in kaart te brengen.³⁰ Wat doet de historicus wanneer hij artikelen en boeken, historische narratio's, schrijft. Wat is de logica van historische narratio's en wat de status ervan: hoe verhoudt het historische verhaal zich tot de historische werkelijkheid? De ondertoon van dit in hoge mate abstracte en analytische betoog lijkt een haast hartstochtelijk pleidooi te zijn voor een geschied-beoefening die niet bang is zichzelf als kunst te betitelen. Alles hangt af van de creatieve inzet van de historicus. De historische werkelijkheid heeft geen zodanige structuur dat die te vertalen zou zijn (*via* een vertaalsleutel: een model, een theorie, een structuur) naar het historische verhaal. Spreken van een *beeld* (afbeelding/waarheid) van het verleden is dan ook onmogelijk. De taal van de historicus heeft een zekere autonomie ten opzichte van de werkelijkheid. Historische narratio's (en begrippen) zijn niet meer of minder dan interpretaties, voorstellen om het verleden op een bepaalde manier te zien. Het is duidelijk dat Ankersmit wil afrekenen met de naïeve voorstellingen van een historisch realisme: het idee dat de verleden werkelijkheid kan worden blootgelegd met behulp van methoden uit de empirische wetenschap. Het verleden zelf speelt geen enkele rol in het doen en laten van de historicus. De bronnen, als sporen van het verleden, kunnen fungeren als argument voor een zekere interpretatie, echter nooit als toetssteen of criterium voor een verleden werkelijkheid. Ankersmits ideeën betekenen een aanval op zowel speculatieve geschiedopvattingen, als een geschiedbeoefening die sociale wetenschap wil zijn. *Beide* opvattingen worden afgedaan als essentialistische pogingen om het historisch proces of de verleden werkelijkheid in universele waarheden te vangen.

Het is niet moeilijk om te raden waar Ankersmit zou staan in het debat rond de stelling: *Stijl betreft niet alleen de uiterlijke vorm maar ook de inhoud van de geschiedschrijving*, in het *Groniek*-nummer. Het standpunt pro wordt daarin verwoord door de Engelse historicus Peter Gay middels een selectie van tekstgedeelten uit diens al weer wat oudere boek:

30. F.R. Ankersmit, *Narrative logic. A semantic analysis of the historian's language*. Den Haag/Boston/Londen (Martinus Nijhoff).

Style in history.³¹ Het contra-standpunt neemt de Nederlandse historicus Kees Bertels voor zijn rekening. De stellige, soms verbeterde toon die Bertels aanslaat, is haast dissonant te noemen te midden van de vele andere bijdragen in het boek: 'Mooi schrijven, het etaleren van literaire stijl, voegt geen iota waarheid toe aan historisch onderzoek'.³² Merkwaardig genoeg rechtvaardigt hij zijn standpunt met emotionele in plaats van rationele argumenten. Hij klaagt dat het zijn generatie lelijk parten heeft gespeeld dat de '...leermeesters niet getraind waren in wetenschapsleer'. Er was dan ook heel wat voor nodig geweest om in te kunnen zien dat de geschiedenis zat opgescheept met de ambivalente erfenis van een tegenstrijdige oorsprong in de negentiende-eeuwse romantiek enerzijds, en het vroegpositivisme anderzijds. Maar toen hij daar eenmaal achter was, 'heb ik', zo schrijft hij, 'ook resoluut voor de geschiedwetenschap gekozen'.³³ Misschien verklaart dit laatste de emotionele toon. Door te kiezen kun je een bestaande ambivalentie uit de weg gaan, je heft hem er niet mee op. En in tegenstelling tot wat Bertels wilde, namelijk dat de (nieuwe) geschiedwetenschap de (oude) geschiedschrijving zou onttroonen, lijkt tegenwoordig wel weer het omgekeerde te gebeuren.

Microstories

Want niet alleen in geschiedfilosofische discussies wint 'het verhaal' weer veld ten opzichte van 'de wetenschap', ook in het historische veld zelf. In een lezing dit voorjaar tijdens het geschiedeniscongres 'Balans en perspectief' zette Ankersmit zijn standpunt nog eens uiteen in termen van het post-modernisme. Bronnen, voorheen het bewijsmateriaal dat leidde naar de historische werkelijkheid, zijn niet anders dan teksten die hier en nu ingezet worden in een interpretatiestrategie. De historische tekst is niet anders dan een collage van teksten; er is geen beroep mogelijk op welke instantie dan ook ten aanzien van de waarheid/de belangrijkheid van historische interpretaties. Het interessantste van dit betoog is dat hij argumenten geeft voor de aantrekkingskracht van studies als Le Roy Ladurie's bestseller *Montaillou*, Nathalie Zemon Davis' *De terugkeer van Martin Guerre*, en Carlo Ginzburgs *De kaas en de wormen*. Deze studies die door Ginzburg *microstories* zijn gedoopt – voetnoten die een zelfstandig leven

31. Peter Gay, *Style in history*. z.p. (Basic Books) 1974.

32. In: *Groniek*, 89/90, a.w., p. 150.

33. Ibidem.

zijn gaan leiden – worden door vakhistorici met de nodige argwaan bekeken. Te anekdotisch, luidt veelal het oordeel. Het gaat in deze boeken namelijk om tamelijk geïsoleerde, uitzonderlijke, toevallige gebeurtenissen, die op geen enkele manier verband houden met De Geschiedenis, dat wat essentieel wordt geacht voor ons begrip van het verleden. Het is zelfs de vraag of het nog wel geschiedenis mag heten nu de (historische) context geheel buiten beschouwing blijft. Het maakt immers voor de verhalen nauwelijks uit wanneer de geschiedenissen zich afspelen. Kortom: luiden deze studies het einde in van vijf eeuwen westerse geschiedbeoefening?³⁴

Gelukkig is het antwoord nee. Integendeel zelfs; microstories kunnen namelijk gezien worden als voorboden van een nieuw historisch paradigma, dat vergeleken kan worden met het (historisch) paradigma uit de psychoanalyse. Ankersmit haalt daartoe de woorden van de Amerikaanse filosoof Richard Rorty aan: 'Freud maakte tot het paradigma van zelfkennis niet zozeer het opsporen van een essentie als wel het opsporen van eigenaardige, toevallige gebeurtenissen.'³⁵ Er is geen essentie van het zelf dat geanalyseerd en onthuld kan worden. Het zelf ontvouwt zich in de herinnering van soms maar half bewuste momenten, flitsen van schijnbaar nietszeggende incidenten en onbetekenende details Microgeschiedenissen nu, betekenen voor onze kennis van het verleden hetzelfde als dit soort geheugenflarden voor de kennis van het zelf. Te zamen vormen deze verhalen, waarin kattenmoorden worden opgelost en hele rioleringsstelsels worden opgesnoven, het rariteitenkabinet dat 'ons verleden' heet. Richard Rorty heeft natuurlijk niet het patent op de gedachte dat geschiedbeoefening en psychoanalyse op elkaar lijken. Zo beroept ook Gerda Lerner zich – in een Presidential Address voor de American Historical Association in 1982 – op de psychoanalyse wanneer ze het belang van historisch inzicht wil onderschrijven. Ze kent geschiedschrijving een met de psychoanalyse vergelijkbare 'helende' werking toe, met name waar het gaat om het boven tafel halen van datgene, wat ontkend en verdrongen wordt in onze cultuur.³⁶

Zo bezien zou vrouwengeschiedenis binnen het gehele geschiedbedrijf, het paradigmatisch specialisme genoemd kunnen worden. Immers

34. F. R. Ankersmit, 'Het einde van vijf eeuwen Westerse geschiedbeoefening', in: *NRC-Handelsblad*, 26-6-1986, een samenvatting van de lezing gehouden tijdens het geschiedeniscongres 'Balans en perspectief', 22-24 mei 1986 te Utrecht.

35. Ibidem. Rorty is auteur van *Philosophy and the mirror of nature*. Oxford 1990.

36. Gerda Lerner, 'The necessity of history and the professional historian', in: *The Journal of American History*, 1982, jrg. 69, nr. 1, p. 399.

'het vrouwelijke', teksten van vrouwen, behoren bij uitstek tot 'het verdrongene' in de westerse cultuur. Dit uit zich in traditioneel historische teksten in een totale afwezigheid van vrouwen, of, als het niet anders kan, in de aanwezigheid van vrouwen in de vorm van voetnoten of een enkele tussenzin. Volgens mij betekent dit, dat vrouwengeschiedenis in wat nu 'de' geschiedenis heet, *per definitie*, marginaal *is*, anekdotisch *is*, en een vergelijkbare status heeft als de microstory ten opzichte van wat essentieel wordt geacht voor onze kennis van het verleden. Maar als dat zo is, dan werd er tot nu toe van alles aan gedaan om dat te ontkennen. Begrijpelijk, dat wel. Toch denk ik dat pas wanneer de defensieve pogingen om de voetnoten te integreren in de bestaande tekst (de geschiedenis) worden opgegeven, en deze worden ingeruild voor een strategie waarin de voetnoten een eigen leven mogen gaan leiden, op geheel eigen voorwaarden in geheel eigen teksten, dat pas dan vrouwengeschiedenis paradigmatisch kan worden. Misschien wordt het tijd dat het anekdotisch-marginaal-en-anders-zijn van vrouwen wordt uitgebuit.

Mary Beard en Bonnie Smith: 'paradigmatische' vrouwengeschiedenissen

Mary Beard was er zich wel van bewust dat haar boek *On understanding women* 'vreemd en a-symmetrisch' zou lijken in de ogen van de 'meesters met een diepgeworteld gevoel voor systeem',³⁷ zo schrijft ze in de inleiding. Ook in *America through women's eyes* gooide ze alle bekende schema's overhoop. Volgens Bonnie Smith, gewoon, door niet veel anders te doen dan vrouwen aan het woord te laten. Mme Lucie verstoort 'de bestaande historische orde der dingen' op vergelijkbare wijze.³⁸ Anders bijvoorbeeld dan bij groots opgezette oral history-projecten waarin de betrokken historici er vaak op uit zijn de getuigenissen van 'gewone' (enzovoort) mensen te bewaren ten behoeve van de eigen politieke agenda (hoe sympathiek ook), liet Mme Lucie precies het omgekeerde gebeuren. Zij zette zich ongevraagd op Bonnie Smith's historische agenda: 'Ze presenteerde zichzelf als het ware als een onverwachte historisch waardevolle vondst, geheel en al zonder nut, zoals in zekere zin alle leven is, zoals in zekere zin alle geschiedenis is.'³⁹ Vaak wanneer Bonnie Smith het gebouw binnenging

37. Geciteerd bij: B.M. Smith, 'Seeing Mary Beard', p. 399.

38. B.M. Smith, *Confessions of a concierge*, p. XVII.

39. Ibidem.

waar Mme Lucie conciërge was, kwam deze uit haar loge om haar vast te houden met haar verhalen: 'De act van het vertellen van verhalen – haar gift aan ons – representeert een unieke en menselijke overbodigheid in deze eeuw van standaard-weten. Of is het andersom? Hebben we allemaal verhalen te vertellen en is de basis van onze omgang met elkaar de uitwisseling van deze verhalen? Misschien zijn wij wel (net als Mme Lucie), ondanks dat wij lijken op te gaan in een monolithische, onpersoonlijke en nationale cultuur, tegelijkertijd “volks” of “dorps”, en verzetten wij ons tegen een eenvormigheid die ons wordt opgelegd door de professionele interpreten.'⁴⁰

Het is niet moeilijk in de verhalen van Mme Lucie een parallel te zien met de eerder genoemde microstories. En Smith maakt het extra interessant door deze verhalen te presenteren als een alternatief voor 'gestandaardiseerde kennis'. Juist de veelheid van verhalen en herinneringen van Mme Lucie deden Smith inzien hoe complex onze geschiedenissen moeten zijn om ook maar iets van de bonte veelkleurigheid van onze (collectieve) levens te kunnen grijpen. Daarom besloot ze te experimenteren met een vermenging van verschillende narratieve vormen. Net als Mary Beard realiseerde Smith zich een 'zekere opstandigheid' aan de dag te leggen ten aanzien van het gangbare geschiedverhaal.⁴¹

Beide historica's bedrijven in mijn ogen een vrouwengeschiedenis die 'paradigmatisch' te noemen is. Geen van tweeën is bang voor het anekdotische, fragmentarische en subjectieve gehalte van de verhalen van vrouwen en de consequenties daarvan voor de vorm van het historische verhaal. Ze geloven niet zo in de gestandaardiseerde wetenschap die werd uitgevonden door geleerden in de negentiende eeuw. Ze aarzelen dan ook niet om het eenvormige lineaire geschiedverhaal opzij te zetten als dat nodig is om 'woorden van vrouwen' in 'geschreven geschiedenis' te weven.

Egodocumenten: bronnen van kennis en plezier

Het is duidelijk dat ik de vraag naar het belang van egodocumenten voor vrouwengeschiedenis nu anders wil beantwoorden dan destijds. In het IAV-artikel werd vooral het waar-achtige en vernieuwende karakter van egodocumenten benadrukt en de betekenis daarvan voor de inhoud van onze kennis van vrouwengeschiedenis. Na de hernieuwde kennismaking

40. Idem, pp. XVIII-XIX.

41. Idem, p. XX.

met Mary Beard en de verfrissende experimenten van Bonnie Smith wil ik mijn fascinatie met egodocumenten van vrouwen in verband brengen met een vrouwengeschiedenis die 'paradigmatisch' wil zijn, die niet bang is voor de anekdote en de verwerking van fragmentarisch materiaal. Het is een vrouwengeschiedenis die niet alleen maar wil bewijzen, betogen en weerleggen, maar die ook wil amuseren en boeien met anekdotes en verhalen als die van Mme Lucie en de historische vrouwengrappen in *Laughing their way*. Zijn egodocumenten niet precies dat soort verhalen? Is niet ieder dagboek in feite een 'microstory' in die zin dat het de unieke anekdote van een (anonieme) vrouw verhaalt? Dat ieder leven drama in zich heeft en gedramatiseerd en getekstualiseerd kan worden, zie ik in de verzameling op het IAV. Ieder leven kiest kennelijk eigen woorden, een eigen ritme en een eigen vorm.

Daarom werd het eerder genoemde artikel over egodocumenten toch ook afgesloten met de opmerking dat egodocumenten 'ook gewoon gelezen' kunnen worden. Hiermee vergelijkbaar is de gedachte waarmee Leontine Bijleveld haar artikel afsloot, namelijk dat vrouwengeschiedenis ook 'gewoon leuk' is. Niet alleen om de (wetenschappelijke) waarheid dus, maar 'gewoon', om 'het plezier van de tekst'. Beide opmerkingen wil ik nu serieuzer nemen en relateren aan een heel complex van ideeën over en praktijken van vrouwengeschiedenis die alle op enigerlei wijze met elkaar in verband staan. Schrijven over *vrouwen* wordt daarin belangrijker gevonden dan schrijven over processen, structuren en evenementen. Theorievorming wordt daarin gezien als een hulpmiddel in plaats van als doel. Het gebruik van primair (verhalend) bronnenmateriaal wordt aangemoedigd, in plaats van ontmoedigd onder verwijzing naar gebrekkige representativiteit of deplorabele subjectiviteit. Ook wordt de speurzin geprikkeld en de wens levend gehouden steeds weer nieuwe bronnen aan te boren.

Gelukkig lijkt het erop dat geschiedschrijving als bron van kennis en plezier ook binnen vrouwengeschiedenis langzamerhand promoveert van 'afterthought' tot een centralere plaats in het denken en doen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de gedachte achter het 'historisch theater' dat het IAV ter gelegenheid van haar 50-jarig bestaan organiseerde tijdens de vrouwenboekenweek in november 1985. Op deze bewuste avond las de voordrachtskunstenares Elisabeth Andersen voor uit egodocumenten. Daarna werd de in kringen van professionele historici te gering geschatte Isabella van Eeghen ten tonele gevoerd om over zichzelf te vertellen. Tenslotte werd op het thema van 'Lieve Dr. Jacobs' voortgeborduurd met behulp van dia's, gesproken teksten, kiesrechtliederen en een enkel filmfragment. Die middag was er trouwens druk gewandeld langs allerlei plek-

ken in de stad waar vrouwen hun sporen zichtbaar hadden nagelaten.⁴²

De avond stond natuurlijk niet op zichzelf. Er waren meer vrouwen die ontdekt hadden dat Isabella's anekdotische benadering van belang was voor vrouwengeschiedenis.⁴³ Ook lijkt een eerherstel van de biografie plaats te vinden, de vorm die Julia Smith zoveel gemakkelijker hanteerbaar vond als sleutel tot het ongewone, dan het soort geschiedenis dat de echtgenoot van haar vriendin placht te schrijven.⁴⁴ Het laatste *Tipje van de sluier* lijkt me typerend voor deze nieuwe tendens. Naast de inhoud werd verrassend veel aandacht besteed aan de vorm. De redactie nam bovendien een egodocument op en enkele historische wandelingen die vrouwengeschiedenis door middel van verhalen en legenden midden in het stadsgewoel plaatsen.⁴⁵

Maar ook buiten vrouwengeschiedenis vinden ontwikkelingen plaats die vergelijkbaar zijn met zoiets als het historisch theater. Ik denk dan aan het hedendaagse verschijnsel van de buiten-universitaire salons, waar kennis en plezier op luchtige wijze worden vermengd.⁴⁶ Zo gezien vinden de verhalen van Bonnie Smith als alternatief voor standaard-kennis niet alleen een pendant in de volkscultuur, maar ook in de negentiende-eeuwse saloncultuur, toen kennis nog veel meer het karakter had van vertelkennis en een geschreven tekst nog veel meer dan nu dat van 'conversation-piece'.⁴⁷ 'Literatuur' en 'wetenschap' waren nog niet van elkaar te onderscheiden. Het begrip *historia* vertegenwoordigde het verhaal dat alle feiten en fabels over een bepaald onderwerp aan elkaar reeg. Het woord *roman* betekende nog gewoon verhaal, waar èn onwaar verhaal. De historica in mij zegt dat de wetenschap der geschiedenis van nu misschien nog wat kan leren van de geschiedenis der wetenschap.

42. Leontine Bijleveld en Dineke Stam stelden speciaal voor die dag een wandeling samen. Binnenkort verschijnt van hun hand: *Sporen van vrouwen. Zes historische wandelingen door Amsterdam* bij BZTÔHH.

43. Zie bijvoorbeeld de bibliografie en de illustraties in: Francisca de Haan en Dineke Stam, *Jonge dochters en oude vrijsters. Ongehuwde vrouwen in Haarlem in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Haarlem-reeks, deel 4. Zie ook: Maria Grever, 'Het verborgen continent. Een historiografische verkenning van vrouwengeschiedenis in Nederland', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1986, jrg. 12, nr. 3, p. 255.

44. Het volgende seminar *Heden Verleden Vrouwen*, dat in november a.s. gehouden zal worden, gaat over de 'nieuwe feministische biografie'.

45. *Vrouwendomein. Woongeschiedenis van vrouwen in Nederland*. Tipje van de sluier, 4. Redactie Maria Grever e.a. Amsterdam (SUA) 1986.

46. In Amsterdam weet ik er zo al drie. Vrouwenboekhandel Xantippe, evenals Antiquariaat Lorelei organiseren maandelijks een salon; verder is er een (besloten) literaire salon waar ik de frequentie niet van weet. In Nijmegen is onlangs een dergelijk initiatief genomen, terwijl er geruchten gaan over nog heel veel meer.

47. J.N. Bulhof-Rutgers, a.w. (noot 14).

Recensies

Egodocumenten

Elsbeth Locher-Scholten

In verloren minuten. Dagboeken en herinneringen van vrouwen 1896-1979
 Samenstelling: Annette Mevis
 Weesp (Fibula-Van Dishoeck) 1985,
 186 blz., f 25,25

Dagboeken en (auto-)biografieën zijn 'in'. Met de groeiende belangstelling voor sociale en mentaliteitsgeschiedenis is die voor het egodocument, zoals bekend, sterk toegenomen. Het levert voer voor een breder publiek, dat psychologie als deel van zijn algemene ontwikkeling heeft geïntegreerd en zich bovendien in de geschriften van 'gewone' mensen kan herkennen en meten. De heruitgaven van Anne Frank en Etty Hillesum vormen naast de verkoopcijfers van Hans Warrens *Dagboeken* en de serie Privé-domein van de Arbeiderspers de meest bekende bewijsstukken van deze ontwikkeling.

Ook als historische bron heeft het egodocument in de afgelopen decennia sterk aan waarde gewonnen. Sinds binnen vrouwen-geschiedenis de aandacht van emancipatiebewegingen en het publiek optreden van vrouwen verschoven is naar de analyse van de 'woman's sphere', het zogenaamde vrouwelijk domein, wordt ook hier in toenemende mate gebruik gemaakt van deze meest authentieke en persoonlijke bron. Deze opleving in de belangstelling voor egodocumenten resulteerde onder meer in een acquisitie-project van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging te

Amsterdam. Het boekje *In verloren minuten*, samengesteld door één van de medewerksters aan het project, is er de weerslag van.

In deze bloemlezing laat Annette Mevis drie soorten schrijfsters aan het woord: ongetrouwde meisjes rond de 18 jaar, ongetrouwde oudere vrouwen, al dan niet met een beroep, en huisvrouwen/moeders. Elk fragment komt door een korte introductie in een breder biografisch en tijdsperspectief te staan. Bij de selectie stond verder de vraag 'wat vrouwen van hun leven verwachtten' centraal. Bewerkster bleek vooral geïnteresseerd in het 'vrouwelijk domein': de relaties van meisjes met vriendjes en vriendinnen, de beleving van het ongehuwd blijven, het dilemma van beroep/vrouw-zijn, de verwerking door vrouwen van scheiding, ziekte en dood.

In verloren minuten geeft een aardige illustratie van de veelzijdigheid van het IAV-materiaal. In de 20 geselecteerde fragmenten komen vrouwen uit alle sociale lagen aan bod: winkelmeisjes, een arbeidersvrouw, de vrouw van een Friese bakker, twee 'pensionnaires' uit een gegoed milieu die voor hun opvoeding in Zwitserland verblijven, een ambtenaar/feministe, de directrice van een toneelschool en nog vele anderen. Veelzijdig is het materiaal niet alleen in sociaal opzicht maar ook met betrekking tot stijl, tijd en leeftijd van de betrokkenen. Sommige fragmenten zijn bespiegeld van karakter, andere zuiver zakelijke mededelingen, soms naast de dagelijkse uitgaven voor slager, kruidenier en stomerij neergekrabbeld. Het oudste fragment dateert van 1896, het jongste van 1979. De jongste schrijfster is 17, de oudste 84 jaar. Het geheel vormt dus een bonte verzameling ik-uitspraken, gevarieerd naar tijd, leeftijd, milieu en stijl.

Die diversiteit maakt dit weinig pretentieuze boekje prettig leesbaar. Men mag over vele schouders meelesen. Opvallend is wel, hoezeer de verwachting van een huwelijk niet alleen in de buitenwereld leefde, maar geïnter-

naliseerd het ideaal vormde van meisjes rond de twintig. Ook ongetrouwde vrouwen met een beroep bleven er mee bezig, soms in samenhang met hun werk. Zo schreef Cateau Esser, directrice van een toneel/muziekschool die overtuigd voor haar vak had gekozen, in 1900: 'Hoe dikwijls moet ik tegenwoordig denken aan de *mannen*-typen uit het werk van Marlitt (een schrijfster die als voorlooperster van de bouquetreeksverhalen kan worden gezien. *E.L.*) ... Een groote liefde inboezemen en den man zien verjongen, krachtig en sterk opnieuw worden en arbeiden, samen.' (p. 80) Haar bijdrage behoort ook verder tot de meest opvallende fragmenten.

Bij het ideale vrouw-beeld hoorde ook dat men niet klaagde. 'Altijd opgeruimd en tevreden, een en al eenvoud en natuurlijkheid' (p. 98): het wordt lovend van anderen gezegd en men schrijft het zichzelf voor. Cateau Esser verbiedt zichzelf iets van haar innerlijke strijd tussen carrière en vrouw-zijn aan de buitenwereld te tonen. Vrouwen die wel een huwelijk zijn aangegaan, mogen hierover evenmin klagen van zichzelf, hoogstens even op papier. Het dagboek wordt dan van note-book tot 'nood'-boek.

Toch had ik na het lezen van dit boek een licht gevoel van teleurstelling. Ego-documenten zijn mijns inziens van belang omdat zij een persoon in haar veelzijdigheid (synchroon) tonen, dan wel iets van een diachrone ontwikkeling laten zien. Door het gehanteerde selectieprincipe en de veelheid van fragmenten ontbreken beide. Stukken van 2 tot 12 bladzijden zijn te kort om aan die eis te kunnen voldoen. Slechts één keer is een heel levensverhaal opgenomen, dat van een Rotterdamse arbeidersvrouw. Van anderen zijn het slechts korte fragmenten, beperkt tot enkele jaren. Uit de IAV-catalogus van egodocumenten in eigen bezit spreekt eenzelfde verbrokken karakter. Toch vraag ik me af, of publikatie van minder maar meer uitgebreid materiaal niet tot een relevan-

ter resultaat had kunnen leiden. Zoals uit de introductie blijkt, schreef bijvoorbeeld een van de meisjes niet uitsluitend over jongens, maar ook over godsdienst, seksualiteit en vrouwen-emancipatie. Pas wanneer men als lezer het onderwerp relaties in zo'n breder patroon van onderwerpen kan plaatsen, blijkt de waarde ervan.

Nu is deze bonte verzameling egodocumenten nauwelijks geordend naar tijd en leeftijd, vooral een goede wegwijzer naar het IAV. En ondanks mijn kritisch commentaar blijft het leuk om vrouwen zo over zichzelf te 'horen'.

Myriam Everard

Lieve Dr. Jacobs. Brieven uit de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht, 1902-1942.

Samenstelling en inleiding: Mineke Bosch en Annemarie Kloosterman, Amsterdam (Sara) 1985, 335 blz., f 28,50.

Het 50-jarig bestaan van het IAV is met de uitgave van *Lieve Dr. Jacobs* op wel heel passende wijze gevierd. Immers, hoe had het beter dan met deze uitgave, waarvoor zozeer is geput uit het rijke IAV-bezit, kunnen beantwoorden aan zijn doelstelling uit 1935: het bevorderen van de kennis en de wetenschappelijke studie van de vrouwenbeweging in de uitgebreidste zin, door het aanleggen van een archief en bibliotheek en het stimuleren en vervolgens publiceren van wetenschappelijk onderzoek?

Bij het samenstellen van deze brievencollectie hebben Mineke Bosch en Annemarie Kloosterman allereerst gebruik gemaakt van het persoonlijk archief van Aletta Jacobs – het archief waarmee het IAV in 1935 begon – en zich vooral gericht op haar uitgebreide interna-

tionale contacten. Daarnaast hebben zij, om redenen van piëteit en om haar betekenis voor de vooroorlogse vrouwenbeweging te belichten, een ruime plaats willen inruimen voor Rosa Manus – één van de oprichtsters van het IAV. De correspondentie aan deze beide Nederlandse feministen, aangevuld met de tegen correspondentie uit de archieven van de Amerikaanse feministen Carrie Chapman Catt en Anna Howard Shaw, en de Hongaarse Rosika Schwimmer, alle vijf actief in de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht, vormde het basismateriaal voor *Lieve Dr. Jacobs*. De geschiedenis van deze organisatie te beschrijven als de geschiedenis van deze individuele vrouwen in hun onderlinge verbondenheid in de internationale vrouwenkiesrechtbeweging, was de opzet van de samenstellers.

Eerdere publikaties van Mineke Bosch indachtig,¹ mocht men verwachten dat de begrippen 'vrouwenvriendschap' en 'vrouwencultuur' in de begeleidende teksten een centrale plaats zouden krijgen. In deze verwachting stelt zij ons niet teleur. In de spannende inleiding 'We lijken wel geliefden' beschrijft zij de verstrengeling van persoonlijk leven en feministische politiek in de Wereldbond, die zij op verschillende levensterreinen (bijvoorbeeld dat van het geld: de sluier die hier even opgelicht wordt, doet verlangen naar een aparte studie naar de rol van het geld in de vrouwenbeweging), maar vooral in de vrouwenvriendschapscultuur zichtbaar maakt. En eerlijk is eerlijk, de manier waarop de vrouwenvriendschap in deze inleiding benaderd wordt, zo geheel voorbij iedere romantische idealisering ('Surpassing the love of Women', zou ik bijna zeggen), met oog voor de liefde en solidariteit evenzogoed als voor de berekening en rivaliteit tussen vrouwen, en behalve voor de onbevanging beleving ook voor de manipulatieve uitbating van de vriendschapscultuur, heeft mijn reserves tegen de 'vrouwencultuurschool' danig ondermijnd. Maar toch, kwijt

ben ik ze niet. Ik zal proberen te formuleren waar dat aan ligt.

Na de uitgebalanceerde start wemelt het al snel van de onafscheidelijke vriendinnen en levensgezellinnen (zij het dat dit vooral een Amerikaanse aangelegenheid lijkt te zijn): zo zou Mary Anthony 'de zuster, huisgenote en levensgezellin' zijn van Susan B. Anthony (p. 298, 11/1), terwijl Susan B. Anthony en Elisabeth C. Stanton 'vrijwel onafscheidelijk' worden genoemd (p. 42) en dezelfde Susan B. Anthony en Anna H. Shaw ook 'onafscheidelijk in elkaars gezelschap' heten te verkeren (p. 47), welke laatste evenwel jarenlang met haar vriendin, secretaresse en huishoudster Lucy E. Anthony (nichte van Mary en Susan) samenwoont (p. 47). Het kan natuurlijk, al moeten de dames elkaar danig op de lip gezeten hebben. Of zou hier sprake zijn van enige 'lesbische' overschatting van een veelheid aan familie-, werk- en vriendschapsverhoudingen? Het elders (waarom niet in dit boek?) uitgesproken program van de inleidster: 'Ik neem de vrijheid de term lesbische geschiedenis af te schaffen en "ermee" door te gaan onder de noemer van vrouwengeschiedenis',² leidt hier licht toe. Althans in tenminste één geval heeft het hiertoe geleid: Theodore (correctie van mij, M.E.) P.B. Haver mag dan 'een goede vriendin van Wilhelmina Drucker' zijn geweest, met haar samengewoond, zoals de samenstellers in één adem en zonder bronvermelding beweren (pp. 298-299, 13/3), heeft zij niet.

Laten we zeggen: een vergeeflijk enthousiasme, waarzonder dit boek met zijn talrijke noten (dat ieder daar toch een voorbeeld aan neme!) en foto's (en wat een mooie foto's!) zo rijk niet zou zijn geweest. En buiten dat, de speciale belangstelling van de samenstellers voor de 'amitiés particulières' (om, in de stijl van *Lieve Dr. Jacobs*, het woord 'lesbisch' niet te noemen zonder het niet toch te suggereren) van de Wereldbondfeministen sluit aan

dacht voor de persoonlijke dramatiek niet uit. Wel blijft ze in het geval van de verwijdering tussen Aletta Jacobs en Rosika Schwimmer (en de daaropvolgende verdrijving van de laatste uit de feministische gelederen), en in dat van de val van Martine Kramers (waarna de feministische rijen zich eveneens zonder pardon sluiten) goeddeels onverklaard.

Neen, ik kan niet zeggen dat ons geen brede blik gegund wordt op het persoonlijke leven en de onderlinge verhoudingen van een groot aantal feministen in de Wereldbond; wat dat betreft is er in de inleiding geen woord te veel gezegd. Maar juist deze concentratie op het persoonlijke maakt het boek naar mijn smaak wat ijl. De Wereldbond komt uit de brieven naar voren als een besloten, naar binnen gekeerde vrouwenwereld, waarin liefde en macht belangrijker lijken dan vrouwenkiesrecht, en waarin emotie en politieke strategie samenvallen. Zo is onduidelijk, wat nu de positie was van de belangrijkste Nederlandse protagonisten in de Wereldbond (of althans in dit boek), Aletta Jacobs en Rosa Manus. Het kan zijn, dat zij te eniger tijd afgevaardigden waren van de Nederlandse Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, of bestuurslid van de Wereldbond. Maar zij wekken de indruk, vooral te varen op het kompas van de persoonlijke Wereldbondbetrekkingen en de congressen te bezoeken om deze te onderhouden. Of hierin de selectie van de samenstelsters een rol speelt, die zich mogelijk meer heeft gericht op de relationele dan op de formele geschiedenis van de Wereldbond, is bij gebrek aan een verantwoording van die selectie niet te beoordelen. Hoewel het gelijktijdig ontbreken van een overzicht van de elementaire feitelijke gegevens over de Wereldbond (organisatiestructuur, bestuurssamenstelling door de jaren heen, aangesloten landen/verenigingen en dergelijke) zulks doet vermoeden.

Laat nu niet de indruk gewekt zijn, dat *Lieve Dr. Jacobs* geen belangwekkend boek

is. Het biedt een eerste geschiedenis van het internationaal georganiseerde feminisme, rijk aan 'petite' en 'grande histoire', met de aantrekkelijkheid van het egodocument. Het biedt bovendien stof tot interessante vragen, zoals naar de opmerkelijke nationale verschillen in vrouwencultuur, en naar de verhouding tussen lesbische en vrouwengeschiedenis. Het mag misschien jammer zijn, dat de samenstelsters deze niet gesteld hebben. Maar zo blijft er nog wat voor ons over.

Noten

1. 'De geschiedenis van een en ander. Naar een discussie tussen lesbische en vrouwengeschiedenis', in: *Lover*, 1983, nr. 3, pp. 115-125, en 'De dominee & haar paard. Afscheid van een discussie over lesbische geschiedenis en de geschiedenis van het lesbische', in: *Vrouwengeschiedeniskrant LOV*, 8, 1 (jan. 1985), pp. 9-22.
2. Mineke Bosch, 'De dominee & haar paard', a.w., p. 16.

Reactie

Geert ten Dam, Gien Tuender-de Haan,

Margreet Wegelin

*Over macht, consensus en
handelingsruimte voor vrouwen*

Allereerst: leuk dat een afweging van verschillende machtstheorieën in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* (winter 1986) aan de orde komt in de bijdrage van Mieke Aerts.¹ Jammer dat het meest boeiende gedeelte zich feitelijk beperkt tot een recensie van de theorie die Aafke Komter gebruikt als basis voor haar dissertatie en dat Aerts er niet toe komt haar eigen theoretische standpunt te verduidelijken. Toch blijft er genoeg over waarop gereageerd kan worden en wij doen dat met graagte.

Aerts begint met Komter te complimenteren omdat zij het probleem van de 'tegenmacht' – kunnen vrouwen iets anders doen dan slachtoffer zijn van mannen of van de maatschappelijke omstandigheden? – elegant oplost door macht als neutraal verschijnsel te definiëren dat niet goed of slecht is, in handen van de ene groep of (van nature) van de andere, maar een instrument waarvan ook vrouwen zich kunnen bedienen. Komter benut voor het uitwerken van deze gedachte de machtstheorie van Lukes, waarin de handelingsperspectieven van individuen/collectieven duidelijk verwoord worden: 'macht is het vermogen en, al dan niet bewust, bepaalde effecten (zowel "events" als "non-events") teweeg te brengen op gevoelens, attituden, cognities of gedrag van een ander'.²

Blijft, volgens Aerts en Komter, het probleem van de 'onzichtbare' macht ofwel de macht die berust op het bestaan van vanzelfsprekende instemming met heersende ideeën. Binnen ons vakgebied – de andragologie – krijgt dat vaak de aanduiding van 'zachte' macht in bijvoorbeeld het welzijnswerk, tegenover de 'harde' macht van bijvoorbeeld medische en juridische kaders.

Komter kiest voor het aanpakken van dit probleem het hegemoniebegrip van Gramsci. Aerts acht dit een ongelukkige keuze. Zij betwijfelt de bruikbaarheid van Gramsci's gedachtengoed, met name waar dat het begrip consensus betreft als uitdrukking van hegemonie. Voorts heeft zij kritiek op het combineren van een handelingstheorie als die van Lukes met een maatschappijtheorie als die van Gramsci.

Op beide kritieken heeft Komter een antwoord,³ maar zowel de kritiek van Aerts als de antwoorden van Komter overtuigen ons maar ten dele. In deze discussiebijdrage willen wij de genoemde punten ten tweede male problematiseren. Biedt het consensusbegrip van Gramsci nu wel of geen aanknopingspunten voor het analyseren van het verschijnsel 'onzichtbare' macht? En, is überhaupt een vruchtbare combinatie denkbaar van handelings-theorie en maatschappijtheorie voor het denken over macht binnen vrouwenstudies?

Consensus

Aerts worstelt met het verschil tussen 'echte' en 'schijnbare' consensus, dat Komter introduceert. Ze kan dit onderscheid niet rijmen met de machtsopvatting van Komter. Aerts stelt: als het bij macht gaat om iets van iemand gedaan te krijgen, is instemming een wezenlijk onderdeel van macht en geldt hoe dan ook: hoe meer instemming hoe meer macht.⁴ Onderscheid maken tussen 'echte' en 'schijnbare' consensus is volgens Aerts helemaal niet no-

dig. Bovendien staat consensus haaks op de opvatting van macht als conflict.

Komter bestrijdt beide punten in haar reactie.⁵ Haar machtsdefinitie sluit de gelijktijdige aanwezigheid in van zowel conflict als consensus. Haar vraag is nu juist hoe dit gelijktijdig optreden te analyseren; Aerts' kritiek brengt haar daarin niet verder. Zoekend naar een kader waarin instemming van vrouwen te begrijpen is, terwijl er tegelijkertijd redenen voor conflict worden geuit, sluit Komter aan bij Gramsci's concept van 'ideologische hegemonie'. In dit denkkader kan de consensus die publiekelijk op grond van dominante tradities wordt geuit, samengaan met fragmentarische ervaringen van conflict op het niveau van het alledaagse denken. Zo geeft Komter Gramsci weer.

Ook wij zijn van mening dat het op één hoop gooien van instemming die echt en schijnbaar is, zoals Aerts doet, niet het probleem oplost waarvoor men zich ook/just in vrouwenstudies geplaagd ziet: hoe de meegaandheid van vrouwen te begrijpen in situaties waarin zij tegelijkertijd zoveel veranderingswensen hebben.

Dit probleem is door Gramsci aan de orde gesteld, maar niet exclusief door hem. Al tien tot vijftien jaar lang verschijnen boeken en artikelen binnen de vrouwenbeweging waarin het probleem van de instemming van vrouwen geanalyseerd wordt. Niet altijd is het van oorsprong marxistische ideologiebegrip daarbij leidraad; sommige schrijfsters bedienen zich van meer traditionele sociologische begrippen als 'normen', 'mythen' en 'vrouwenbeelden': 'De norm is dat ieder meisje gaat trouwen, de mythe is dat je trouwdag de mooiste dag van je leven is.'

Het problematische van deze benaderingen is dat daarin vaak een absoluut onderscheid tussen *echte* ervaringen en *valse* mythen/normen gesuggereerd wordt. Overigens leed ook

de marxistische ideologietheorie in haar eerste vorm hieraan. Wie onderscheid kon maken tussen de heersende ideologie en de individuele beleving, bezat echt bewustzijn; wie individuele beleving en belangen niet kon onderscheiden van de heersende ideologie, had een vals bewustzijn. Uiteindelijk lijkt ook Komters betoog te lijden onder de aloude tweedeling tussen echt en vals. Ditmaal onder de vlag van echte consensus en schijnbare consensus. En dat terwijl Gramsci *zelf* deze tweedeling helemaal niet maakt.

Volgens Gramsci berust de macht van de heersende groepering enerzijds op consensus, dat wil zeggen de spontane instemming van de bevolking met de bestaande gang van zaken, en anderzijds op directe overheersing en disciplinerende door de staat, zodra de instemming te kort schiet.⁶ De basis van consensus is een ideologische eenheid – ideologie hier opgevat als 'een conceptie van de wereld, die impliciet tot uiting komt in de kunst, in wetten, in economische activiteiten en in elke uitingsvorm van het individuele en collectieve leven'. Het probleem waar elke ideologie voor staat is, hoe de eenheid te bewaren binnen de verschillende bevolkingsgroepen die ze dient te verenigen.⁷ Deze eenheid bestaat zelden absoluut, maar wordt meestal tot op zekere hoogte bereikt. Het gaat dan eerder om de mate van consensus, dan om een vraag naar 'echte' of 'schijnbare' consensus. Het lijkt ons daarom niet terecht het begrip 'schijnbare consensus' te presenteren als ontleend aan Gramsci. Waarschijnlijk verwijst de term 'schijnbaar' eerder naar het onderscheid tussen latente macht en werkelijke belangen dat Lukes maakt.

Komters onderzoeksresultaten laten niettemin zien dat de ideologische eenheid op het terrein van machtsverhoudingen tussen vrouwen en mannen duidelijke scheuren vertoont. Misschien is het beeld van een *afbrokkelende* consensus hier beter op zijn plaats. Het con-

sensusbegrip à la Gramsci verdient kortom een zorgvuldiger behandeling dan het door Aerts en ook door Komter gekregen heeft.

Handelingstheorie en maatschappijtheorie

Hoe ongelukkig is de combinatie tussen Lukes en Gramsci, ofwel, tussen een handelingstheorie en een maatschappijtheorie nu eigenlijk? Voor Aerts is het een op elkaar lijmen van twee op zich onverenigbare premissen. Het blijft haar onduidelijk wie er nu verantwoordelijk is voor de handelingsruimte van individuen: het individu of de maatschappelijke sekseverhoudingen? En zij vindt dat de doorwerking van de verhoudingen op individuen net zo mysterieus blijft als die voorheen was.⁸ Liever zou Aerts het probleem tussen beide als zodanig willen onderzoeken als machtseffect.

Komter is over deze combinatie inderdaad niet erg duidelijk in haar dissertatie. Zij zegt slechts: 'Ondanks het feit dat Gramsci's theorie zich met name richt op de verhouding tussen staat, klassen en politieke partijen, lijkt zij mij goed toepasbaar op de machtsverhoudingen tussen vrouwen en mannen.'⁹ Zij wijst erop dat ook vrouwen en mannen zich tot op zekere hoogte conformeren aan heersende stereotypen. Onze vraag is: tot op welke hoogte? Verder stelt Komter dat kiezen wel bestaat in de subjectieve beleving, maar objectief gezien voor een belangrijk deel een noodzakelijkheid is.¹⁰ Onze vraag: voor welk deel dan?

Het is natuurlijk een beetje flauw om van Komter te eisen dat zij ten aanzien hiervan een pasklare theorie heeft. Zeker waar theoretici die zich specifiek met dit terrein bezighouden daar niet veel duidelijker over zijn. Habermas bijvoorbeeld blijft steken in een 'diabolo'-model waarbij de maatschappelijke omstandigheden de bovenkant van de diabolo vormen en de leefwereld de onderkant. Via de spil van de diabolo, waar onder andere de consument de markt ontmoet en de hulpvrager het hulp-

verleningscircuit, wordt vervolgens de leefwereld gekoloniseerd door waarden uit de maatschappij.¹¹

Het probleem van deze denktrant is niet alleen de veronderstelling van een ongeschonden en machtsvrije wereld; ook ontbreekt bij Habermas een nadere specificatie van de wijze waarop de kolonisering plaatsvindt. En: waarom kan niet veeleer sprake zijn van een omgekeerde beweging (leefwereld koloniseert maatschappij)?

Giddens, op wie Komter zich in haar reactie op Aerts beroept,¹² schetst een spiraalvormige beweging, waarbij de handelingen zowel gebonden zijn aan een sociaal systeem, als dat systeem modelleren (Giddens spreekt van recursiviteit). Als voorbeeld noemt hij het dagelijkse taalgebruik. Op veel langere termijn heeft deze spiraalbeweging invloed op de sociale structuur, in het voorbeeld de taalstructuur. De grondkernmerken van een structuur zijn enerzijds nodig om in een sociaal systeem te opereren, maar worden tegelijkertijd langs deze weg opgebouwd. Grammatica is nodig voor taalgebruik en via levend taalgebruik ontstaat grammatica.¹³

Er wordt aldus, zegt Komter, uitgegaan van de wederzijdse afhankelijkheid van handelen en structuur. Aerts' vraag: *Hoe* zijn ze afhankelijk van elkaar?, wordt daarmee niet beantwoord. Bovendien maakt Giddens ons inziens niet duidelijk waar in zijn theorie ruimte is voor verandering. Het maatschappelijke niveau en het subjectieve niveau veronderstellen elkaar weliswaar, maar dit behoeft nog niet te betekenen dat ze zich conflictloos tot elkaar verhouden. Maatschappelijke betekenissen worden in het handelen van individuen zowel gedragen als aangevochten. Giddens' theoretische model biedt voor het laatste weinig ruimte. Een dergelijke ruimte achten wij evenwel noodzakelijk voor het vruchtbaar nadenken over het probleem van de verhouding tussen maatschappelijke verhoudingen en handelen.

Deze verhouding zelf als machtheffend onderzoeken, zoals Aerts voorstelt, lijkt ons niet uitvoerbaar. Het begrip macht wordt dan theoretisch zover opgerekt dat een operationeel maken ervan in onderzoek nauwelijks meer voorstelbaar is.

Hoe dan een brug te slaan tussen handelen en maatschappelijke verhoudingen? Ons inziens biedt het werk van Hall, van Mouffe en Laclau en van Pêcheux aanknopingspunten. Zij hebben gezocht naar modellen om de onderlinge doordringing van het maatschappelijke en het handelingsniveau te begrijpen.

Hall richt daartoe de aandacht op de laagheid van persoonlijke ervaringen als het gaat om het doordringen van ideologieën. Aansluitend bij Gramsci onderscheidt hij allereerst de 'common sense', het alledaagse denken, waarin verschillende tegenstrijdige elementen een fragmentarisch geheel vormen. Een tweede laag vormt de meningsvorming op lokaal niveau, zoals die tot stand komt in gesprekken tussen bureaus, familieleden, kennissen, collega's. Hier is al meer invloed van dominante ideologieën merkbaar. Gemeenschappelijkheid van interpretatie biedt steun en versterkt sociale banden. Vooral op het niveau van de openbare mening, zoals die tot uiting komt in de media of in opinie-onderzoek, worden ideologieën sluitend geformuleerd. Tegenstrijdigheden worden verdoezeld, alternatieve interpretaties worden buiten de orde van de discussie gehouden.

Tegelijkertijd ontleent Hall aan Gramsci de notie dat ideologieën van onderop worden opgebouwd. Betekenissen op het niveau van de 'common sense' worden geleidelijk aan georchestreerd tot een ideologie. 'Betekenisgeving' kan dus niet alleen bezien worden als een proces waarin heersende opvattingen worden overgenomen. Het is tevens een proces van opbouw en orkestratie, waarbij betekenissen die op het niveau van het dagelijks

leven functioneren, onderdeel worden van een groter vertoog. Met deze stellingname is ruimte ontstaan om de invloed die (groepen) subjecten uitoefenen op de totstandkoming van een vertoog te denken.¹⁴

Mouffe en Laclau voegen aan deze zienswijze een belangrijke aanvulling toe vanuit hun vertoogtheorie: hun principe van 'articulatie' impliceert niet alleen een steeds in andere combinaties koppelen van ideologische elementen in een vertoog, maar daarmee ook een verschuiven van de wijze waarop het vertoog mensen aanspreekt als subject.¹⁵ Dit laatste idee is door Pêcheux – maar ook door Foucault – uitgewerkt in het begrip 'subjectvorm'.¹⁶ Deelname aan een bepaald discours legt – tijdelijk – een bijpassende invulling vast van het eigen subject. Pêcheux wijst er echter op dat in de wijze waarop elementen binnen een vertoog aan elkaar worden gekoppeld, óók een element van strijd zit. Dat strijdelement komt daar tot uiting waar getracht wordt 'de "betekenis"' (dat wil zeggen de wijze waarop dit begrip verbonden kan worden met andere) zo vanzelfsprekend te doen lijken dat een ander ("ongewenst") gebruik ervan wordt verhinderd'.¹⁷ De strijd om betekenissen is met andere woorden een maatschappelijk proces dat verloopt via koppelingen en interpretaties van betekenissen.

In de visie van Pêcheux zijn het op deze wijze interpreteren van betekenissen en het uitspreken van woorden in een specifieke context, handelingen die door het *subject* worden verricht. Zo wordt het mogelijk vanuit een vertoog-theorie de stap te denken naar een handelend subject. Subjecten zijn dan niet meer marionetten, gevangen in een eeuwig touwtrekken tegenover maatschappelijke structuren. Nu gaat het om toneelspelers die in woord en gebaar een eigen interpretatie opbouwen: een nieuwe uitvoering verandert het stuk.

Onze eigen strategie met betrekking tot on-

derzoek waarin wij zowel het handelend subject als de maatschappelijke context willen betrekken, is er op gericht optimistisch onderzoek te doen op drie niveau's van ervaring: 1. ervaring als de onmiddellijke beleving en interpretatie van gebeurtenissen; 2. het verwerkingsproces van ervaring, waarin betekenissen worden toegekend en verschuiven op grond van vroegere ervaringen, toekomstverwachtingen en handelingsintenties; 3. het verwerkingskader dat het proces van verwerking kleurt en begrenst: dit omvat de beschikbare ideologische interpretatiekaders en de handelingscontext waarbinnen de verwerking plaatsvindt.¹⁸

In de overgang van één niveau naar een volgend vindt een steeds wisselende articulatie en koppeling van ideologische elementen plaats. Tot nu toe hebben wij ons in ons onderzoek beperkt tot het achtereenvolgens onderzoeken van elk der drie niveau's. Een lange en trage weg. Of er geen elegantere weg is weten wij niet. Wij willen met name degenen die vanuit een constructivistisch standpunt aan de ontwikkeling van vrouwenstudies werken, uitnodigen om duidelijk te maken hoe zij zich onderzoek voorstellen waarin machtsverhoudingen op *handelingsniveau* kunnen worden begrepen. Daarvan hebben we nog weinig gezien en zijn daarom zuinig op pogingen als die van Komter.

Noten

1. M. Aerts, 'De macht van het feminisme', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 28, 1986, jrg. 7, nr. 4, pp. 545-558.
2. A. Komter, *De macht van de vanzelfsprekendheid*. Den Haag (Vuga) 1985, p. 49.
3. A. Komter, 'Bespiegelingen van een ongelovige. Reactie op het artikel van Mieke Aerts', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 28, 1986, jrg. 7, nr. 4, pp. 559-563.
4. M. Aerts, a.w., p. 555.

5. A. Komter, 'Bespiegelingen van een ongevlovi-ge', a.w., p. 561.
6. A. Gramsci, *Selections from the prison notebooks*. New York (Q. Hoare & G. Nowell Smith) 1971, p. 12.
7. Idem, p. 328.
8. M. Aerts, a.w., pp. 556-557.
9. A. Komter, *De macht van de vanzelfsprekendheid*, a.w., p. 45.
10. Idem, p. 47.
11. J. Habermas, *Theorie des Kommunikativen Handelns*. Frankfurt (Suhrkamp) 1981.
12. A. Komter, 'Bespiegelingen van een ongelovige', a.w., p. 561.
13. A. Giddens, *The constitution of society*. Cambridge (Polity Press) 1984.
14. In: S. Hall, C. Critcher, T. Jefferson, J. Clarke & B. Roberts, *Policing the crisis. Mugging, the state and law and order*. Londen/Basingstoke (MacMillan) 1978, pp. 135-136.
15. C. Mouffe & E. Laclau, *Hegemony & socialist strategy. Towards a radical democratic politics*. Londen (Verso) 1985.
16. Zie N. Helsloot, 'Zeggen wat vanzelf spreekt; taal en subjectiviteit in Pêcheux's diskoertheorie', in: *Krisis* 17, 1984.
17. Zie W. Campschreur, T. Hak & B. Top, 'De bijdrage van Michel Pêcheux aan de diskoersanalyse', in: *Krisis* 20, 1985, p. 77.
18. Zie G. Tuender-de Haan, *Ervaringen - in welk kader*. IWA-Voorpublicatie 66, Amsterdam 1986.

Recensies

Suzanne van Norden
Een lidmaatschap voor het leven

*Heden verleden vrouwen. Het
 vrouwelijke georganiseerd.*

Mieke Aerts, Ulla Jansz, Marijke
 Mossink, Jolande Withuis.
 Vakgroep Vrouwenstudies i.o., FSW,
 UvA, 1987, 199 blz., f 13,50.

Tijdens het lezen van de bundel *Het vrouwelijke georganiseerd* dwaalden mijn gedachten af naar de vele organisaties waarvan ik in mijn leven lid ben geweest. Het begon al vroeg, met de minuscule organisatie 'Israëlsche Meisjes' (ledental: 2). Daarna volgden de Elfjesclub, de Jonkvrouwenclub, de Kabouters, de Waterpadvindsters, de meisjes-junioren van hockey-club 'Hurley', de ASVA, het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis, de Soirée Asiatique, de Woongroepen Vereniging Amsterdam. Op dit moment ben ik alleen van de laatste nog (papieren) lid.

Alle clubs hadden hun al dan niet geschreven statuten, hun wervingsbeleid, hun rituelen, hun informele circuits. Soms stond ik aan de wieg van de organisatie, soms sloot ik mij alleen aan bij wat al bedacht was. Nu pas realiseer ik me, dat het op twee na allemaal vrouwenclubs waren – zeker geen onbelangrijk detail. Maar, hoe belangrijk *precies*? Hoe verschilde het expliciete vrouwen-lidmaatschap van het Landelijke Overleg Vrouwengeschiedenis van het nergens vastgelegde, maar voor

iedereen duidelijke jongensverbod dat heerste in de Elfjesclub? Wat hebben al deze lidmaatschappen, en het steeds weer opzeggen ervan, bijgedragen aan de vorming van mijn vrouwelijke identiteit, mijn 'subjectiviteit' misschien zelfs?

Soortgelijke vragen hebben de twaalf schrijfsters van de artikelen in deze bundel zich gesteld – niet zozeer over zichzelf, als wel over de vrouwen die lid waren van de door hen bestudeerde organisaties. Minstens twaalf vrouwenorganisaties, waarvan de vroegste in 1879 begint en de laatste tot in de jaren '80 van deze eeuw doorgaat, werden door hen onder de loep genomen. Op het seminar 'Van grootmoeder op kleindochter' (een volgens de organisatoren 'oubollige' parafrase op de titel van het standaardwerk over de Nederlandse vrouwenbeweging *Van moeder op dochter*) vergeleken ze hun bevindingen met elkaar. Het ging daarbij (ik citeer uit de heldere inleiding van Marijke Mossink) 'niet om het afgeronde onderzoeksproduct, maar om een bespreking, in alle openheid en kwetsbaarheid, van bepaalde inhoudelijke problemen bij het doen van onderzoek naar vrouwenorganisatie(s)'. En dat is ook wat uit de bundel naar voren komt. Door het naast elkaar zetten van deze onderzoeksgeschiedenissen wordt zichtbaar, hoe onvergelijkbaar de vrouwenorganisaties zijn: alle hebben hun eigen perikelen, hun eigen voorgeschiedenis, kortom hun eigen historische uniciteit. Een dienstmeisjesvakbond in 1910, een gereformeerde vrouwenbond in 1938 en een afdeling van Dolle Mina in 1975 opereerden onder zeer verschillende omstandigheden.

Maar tegelijk dringen zich de vergelijkingen op, waar het de lotgevallen van de onderzoekster betreft. Allen moesten zich verdiepen in het fenomeen 'organisatie', en probeerden dat in dit geval nog eens te koppelen aan de begrippen 'vrouwelijkheid' en 'feminisme'.

In het bestek van deze recensie kan ik geen recht doen aan elk afzonderlijk artikel. Ik geef hier dan ook alleen wat algemene indrukken. Daar komt bij, dat voor mij de bundel juist ging 'werken' door deze samenvoeging van ervaringen – alle schrijfsters hebben daar evenveel aan bijgedragen.

De verschillende onderzoeken vallen zonder twijfel onder het kopje 'vrouwenstudies'. Ten eerste wat betreft de onderwerpkeuze: vrouwenorganisaties werden uitgekozen om wat ze zouden kunnen vertellen over de georganiseerde kant van 'de vrouwenbeweging' en tegelijk over de levens van vrouwen in de betreffende perioden. Maar juist die tweedeling werd problematisch, wat haar onderlinge samenhang betreft. Hoe moeten 'beweging' (het politieke, het collectieve, het georganiseerde, het ideologische) en 'leven' (het persoonlijke, individuele, het dagelijks bestaan, 'de werkelijkheid') met elkaar in verband gebracht worden? Zolang vrouwenstudies en vrouwengeschiedenis bestaan, is dit een centrale vraag geweest. Deze vraag kwam ooit voort uit de theorie van de scheiding van de maatschappij in twee 'sferen': een openbare en een privé-sfeer. Er moest onderzoek komen naar ontstaan en gevolgen van die scheiding, vooral waar hij mannen en vrouwen leek vast te zetten in aparte gebieden en rollen. Het onderzoeksobject 'vrouwenorganisaties' biedt in dit opzicht mogelijkheden: hier gaat het om vrouwen die zich in de openbare sfeer begaven, en daar wellicht ook nog iets over te zeggen hadden. Bovendien zouden de onderzoeksters een 'nieuwe, feministische organisatiegeschiedenis kunnen ontwikkelen, waarin zowel aan het collectieve/politieke als aan het individuele/persoonlijke recht wordt gedaan' (citaat inleiding).

Maar zoals gezegd, het onderzoek zelf gaf problemen. De hoofdvraag, naar de relatie tussen 'leven' en 'beweging', bleef voor de meeste onderzoeksters onbeantwoordbaar,

zowel in abstracte termen als in termen van concrete gegevens uit het bronnenmateriaal. Zijn er überhaupt wel begrippen met behulp waarvan die relatie begrepen kan worden?, vroegen de onderzoeksters zich gezamenlijk af. De gebruikte begrippen bleken voortdurend onnauwkeurig: waar houdt 'privé' op en begint 'openbaar'? Wat organiseert een organisatie eigenlijk? Wat betekent in mijn onderzoek eigenlijk het woord 'vrouw'?

Alle onderzoeksters laten op hun eigen manier zien, hoe de begin-termen en -vragen onnauwkeurig bleken, en daardoor onhoudbaar. In de diverse artikelen schrijven ze vaak met veel zelfspot en humor over deze ontwikkeling – een verademing voor iedereen die zelf met onderzoek bezig is en wel eens wanhoopt!

Op het seminar 'Van grootmoeder op kleindochter' werd gezocht naar nieuwe termen en vragen. 'Vrouwencultuur' en 'constructie van vrouwelijkheid' bleken centrale begrippen in de discussies. Beide begrippen zijn een poging om 'in één woord' een verband aan te duiden tussen het collectieve en het individuele. Maar komen we er werkelijke verder mee? Verder dan de steeds terugkerende vaststelling 'dat er twee sferen zijn'? Ik citeer de inleiding: 'Vrouwencultuur kan niet gezien worden als een poging om via een analyse van wat vrouwen met elkaar delen meer inzicht te krijgen in enerzijds hun *ervaring* van het collectieve/politieke en anderzijds in het collectieve/politieke *zelf*.' De voornaamste twijfel bij dit begrip was: hoe reconstrueer je de hier bedoelde authentieke ervaring van vrouwen door middel van je onderzoek? En hoe geeft die vervolgens inzicht in 'het politieke'? Nog steeds de vraag naar 'hoe het werkt'.

Het begrip 'constructie van vrouwelijkheid' leek iets meer op te leveren: het impliceert een onderzoek naar hoe 'vrouwelijkheid' een produkt is van een organisatie, zowel in de vorm van 'politiek' als in de vorm van 'subjec-

tiviteit'. Dit vereist dus juist geen reconstructie van de subjectieve ervaring van vrouwen – het gaat vooral om het in je materiaal registreren van allerlei vrouwelijkheidsdefinities en -tekens, en te zien hoe deze vormend zijn voor personen en hun handelingen. Toch blijft ook hier weer de hoe-vraag: *hoe* precies vormen ze die? 'We kwamen er uiteraard niet uit', wordt in de inleiding nuchter geconcludeerd.

Een ander gemeenschappelijk probleem van de onderzoeksters was de vraag naar aard en gevolgen van 'betrokkenheid' bij je onderzoeksobject (in dit geval de vrouwen van de bewuste organisatie). Binnen vrouwenstudies is betrokkenheid – mits expliciet gemaakt – aanvankelijk gezien als gunstig en zelfs noodzakelijk. Maar in de loop van veel onderzoeken kwamen velen er nogal mee in de knoop: eigen gevoelens waren wel eens gemengd, onderzoeksresultaten waren wel eens anders dan je hoopte, en opdrachtgeefsters waren wel eens boos.

Hopelijk is dit alles niet te impliciet of anderszins te cryptisch voor de argeloze recensie-lezeres. Mijs inziens is er op het seminar over heel abstracte en filosofische kwesties gepraat. De verdienste van de bundel is, dat zichtbaar wordt hoe men van vraag op vraag komt, beginnend bij wat zeer simpel lijkt: een katholieke vrouwenorganisatie of een vrouwenvredebond, eindigend bij de vraag naar hoe een individu zich tot een groep verhoudt, en hoe een individu (of 'subject') eigenlijk gemaakt wordt...? Mieke Aerts formuleert het, na een kritische herbeschouwing van haar eigen onderzoek, als volgt: 'Mijn belangstelling in organisatiegeschiedenis gaat uit naar de manier waarop in het sociale handelen van mensen zij ook zichzelf produceren, ofwel: mij gaat het om de productie van subjectiviteit.'

Uiteindelijk raakt dit aan de grote vraag van het feminisme: wat moeten, kunnen en willen wij met ons levenslange lidmaatschap van de wereldomspannende organisatie, ge-

naamd 'Vrouw'? Als de wereldwijde reusachtigheid van die organisatie ons angst inboezemt, kunnen we onze deelafdelinkjes oprichten, die voor onszelf in elk geval overzichtelijk zijn. 'De vrouw in haar beroep', 'de vrouw en haar tuin', 'de hele jonge vrouw', 'de Chinese vrouw'. Misschien is dit een al te wilde uitbreiding van de term 'organisatie'. Toch geven de vragen, waar de schrijfsters van deze bundel op uitkomen, daar aanleiding toe.

En ik heb ook geen antwoord. Mijn deelafdelingen waren de elfjes, de jonkvrouwen, de kabouters, de Aziatische dames. En alle lidmaatschappen heb ik weer opgezegd... Dames-onderzoeksters, lees vooral deze bundel.

Josine Blok

't Is kwaad gerucht als zij niet binnenblijft.
Vrouwen in oude culturen.

Redactie: Fokkelien van Dijk-Hemmes.
Serie Tekst en maatschappij III. Utrecht
(Hes) 1986, 159 blz., f 19,50

In de serie 'Tekst en maatschappij' is een derde deel uitgebracht, gewijd aan vrouwen in oude culturen. Of het oude Griekenland, Rome, oud IJsland, de Keltische cultuur en Oudtestamentisch Israël in gelijke mate 'van doorslaggevende betekenis zijn geweest voor het ontstaan van de Europese cultuur', zoals op de flaptekst staat, waag ik te betwijfelen. Wel is een aantal gemeenschappelijke kenmerken te noemen dat de bundeling van onderzoek naar deze samenlevingen rechtvaardigt. Al deze culturen hebben een relatief beperkte hoeveelheid bronnen nagelaten, die bovendien veelal literair van karakter zijn. Het merendeel van deze teksten is door en voor mannen geschreven en het ontbreekt in de regel aan directe testimonia van de hand van vrouwen. Toch is het zeker mogelijk het leven van vrouwen in

deze culturen te reconstrueren en zelfs om een interpretatie te bieden van de ervaringswereld van bepaalde groepen vrouwen. Daartoe moet de informatie die deze bronnen bevatten in een ander kader worden geplaatst dan de context zelf aanbiedt.

Deze culturen zijn veelal gekenschetst als patriarchaal, hetgeen zoveel betekent als een min of meer manifest overwicht van mannen op het juridische vlak: mannen staan aan het hoofd van het familie- of stamverband, erfrecht verloopt exclusief of overwegend in mannelijke lijn en ingetogenheid geldt als een belangrijke gedragswaarde voor vrouwen. In Griekenland en Rome werd deze situatie in de klassieke periode bovendien geaccentueerd door een scherpe scheiding tussen openbaar en privé, terwijl de krijgsethiek die in al deze culturen heerste het privé-leven ogenschijnlijk naar de rand van de belangstelling drong. Deze karakteristiek is een van de factoren die de vroegere historiografie ertoe verleidde een concept 'de vrouw' in het leven te roepen en als een eenduidig, a-historisch en marginaal verschijnsel te beschrijven. De interpretatie spitste zich toe op een ethische evaluatie van 'de positie van de vrouw' in deze culturen. In het begin van de vrouwengeschiedenisgolf werd het zoeken naar een dergelijke moraliteit gehandhaafd.

De bijdragen in deze bundel laten zien dat de huidige discussie zich al een heel eind aan dit onhistorisch moralisme heeft weten te onttrekken (Heleen Sancisi-Weerdenburg over Griekenland; Emily Hemelrijk over Rome; Doris Edel over de Keltische cultuur; Paula Vermeyden over Oud IJsland en Fokkelien van Dijk-Hemmes over Israël). Ze trachten niet te bewijzen dat 'de vrouw' onderdrukt werd, noch dat het met de 'onderdrukking' wel meeviel om de eer van deze gerespecteerde oude culturen te herstellen. In plaats daarvan wordt geprobeerd een indruk te geven van de moge-

lijkheden en de beperkingen waarbinnen vrouwen in deze culturen leefden. De auteurs zijn er in meer of mindere mate in geslaagd te illustreren hoe weinig het begrip 'patriarchaal' nog zegt over de historische werkelijkheid.

In het soort onderzoek, dat in deze bundel wordt gepresenteerd, ziet men zich met andere woorden genoodzaakt een benadering te ontwerpen die de mogelijkheden van het bronnenmateriaal optimaal benut, maar tevens een kritische houding aanneemt ten opzichte van de historiografische traditie. Onder historici wordt wel gediscussieerd over de mogelijkheid c.q. de wenselijkheid om achter het tekstmateriaal mentale constructies, in het bijzonder van mannelijkheid en vrouwelijkheid, te positioneren. Van deze vorm van analyse vinden we hier weinig terug. Alleen het slot van Van Dijks bijdrage wijst op inspiratie uit deze hoek. De auteurs in deze bundel hebben gekozen voor een empirisch gerichte benadering, die zich baseert op toepassing van antropologische begrippen, met name uit Angelsaksische richting (Sancisi), op de klassieke bronnenkritiek (Hemelrijk; Vermeijden) en zelfs op tamelijk gedetailleerde problemen van tekstredactionele aard (Edel; Van Dijk). Het is de bedoeling om met deze beproefde methoden een sociale werkelijkheid te reconstrueren, waarvan in de bronnen een specifieke weergave is terug te vinden. Met andere woorden, in de combinatie van 'tekst' en 'maatschappij' – de serietitel – wordt hier de tekst opgevat als een sleutel tot die maatschappij, en wordt de maatschappij niet zelf als een te lezen tekst gezien. Het resultaat is heel bevredigend, zeker wanneer we de – impliciet gebleven – doelstelling van deze bundel in acht nemen. Kennelijk wordt met de uitgave beoogd deze oude culturen, die op buitenstaanders vaak een ontoegankelijke en onbegrijpelijke indruk maken en het doelwit zijn van vooroordelen en andere fantasieën, binnen het gezichtsveld van een breder publiek te brengen.

De manier waarop deze teksten op de maatschappij betrekking hebben is tamelijk ingewikkeld. Behalve dat we met de gebruikelijke afstand tussen literaire tekst en samenleving te maken hebben gaat het in deze culturen bovendien om teksten die het schriftelijk eindresultaat zijn van een mondelinge verteltraditie. In de drie artikelen komt deze karakteristiek van het bronnenmateriaal regelmatig en soms met nadruk (Edel; Van Dijk) aan de orde.

Alleen de thema's van Sancisi en Hemelrijk sluiten niet bij deze kwestie aan, hoewel ook de vroegste Griekse en Romeinse verhalen deel uitmaakten van orale tradities. De mondelinge overlevering verwijst weliswaar naar historische omstandigheden maar het is onmogelijk de tekstinhoud direct te relateren aan een bepaalde historische werkelijkheid. Mondelinge vertellingen werden immers pas veel later schriftelijk vastgelegd. Juist hierdoor blijken ze een eigen licht te kunnen werpen op vragen van vrouwengeschiedenis: zo valt te constateren dat bepaalde voorstellingen van vrouwen in de verschillende redacties zijn gewijzigd onder invloed van nieuwe visies.

Zo werden bevoegdheden van de Keltische koningin-strijder Medb in een variant van de tekst aangepast aan de gedachtenwereld van de kloostergeleerden. Deze interpretatie-gelaagdheid staat centraal in de bijdrage van Van Dijk-Hemmes: de militante titel 'gezegende boven de vrouwen', toegekend aan heldinnen als Debora, Jaël en Judith, werd voor Maria getransformeerd in 'gezegende onder de vrouwen', een wijziging die typerend is voor de christologie en laat zien hoe de oude overlevering actief werd verwerkt. De omslag in waarden wordt door Van Dijk stap voor stap getraceerd. Voor de sociaal-religieuze gevolgen van deze titel hecht Van Dijk bovendien veel belang aan de vraag, of de vrouwen dan wel de mannen van Israël deze toekenden.

De titel van deze bundel is ontleend aan

de vertaling van Euripides' 'Trojaanse Vrouwen'. Hierin merkt de Griekse 'ideale echtgenote' Andromache op: '...of nu 't bezoeken van een plaats voor laakbaar wordt gehouden dan wel niet, 't is kwaad gerucht voor elke vrouw, als zij niet binnen blijft' (Sancisi, p. 20). De bijdragen aan deze bundel laten overtuigend zien hoe ver de dagelijkse werkelijkheid zich vaak verwijderde van deze zo nadrukkelijk overgeleverde en becommentarieerde gedragsvoorschriften.

Naast de opvallende tendens tot theoretiseren over vrouwenstudies en feminisme is deze bundel met concrete onderzoeksresultaten bijzonder welkom. En de duidelijke, vaak aantrekkelijke stijl waarin de meeste artikelen zijn gesteld draagt zeker bij tot de kwaliteit van de bundel.

Pauline Terreehorst

Aangejurkt

Adorned in dreams. Fashion and modernity.

Elisabeth Wilson, Londen (Virago) 1985, 290 blz., f 26,60

Schoonheidsgeheimen. Vrouwen en de politiek van het uiterlijk.

Wendy Chapkis, Amsterdam (Sara) 1986, 218 blz., f 29,50

Ik sta voor de rekken waarin de zomercollectie hangt van Comme des Garçons. Er hangt een rok tussen die op het eerste gezicht een rechte zwarte, wollen kokerrok lijkt, maar eenmaal uit het rek en gepast, blijkt deze vorm uitsluitend de basis te zijn voor een draperie. Aan de achterkant is de rok zo omgezoomd dat hij plooiën 'trekt'; aan de voorkant is ter hoogte van de zak de stof teruggeklapt, zodat een grote schuin naar beneden lopende dwarse

plooi ontstaat. Een klassiek vrouwelijk kledingstuk dat al sinds de jaren twintig in variabele lengtes in iedere garderobe aanwezig is, is hier zo veranderd dat er een kunstige omhulling ontstaat die tegelijk sexy, klassiek en modieus is.

Kleding is meer dan bescherming tegen de kou. Je kunt een rok, broek of trui kopen omdat de oude exemplaren versleten zijn, maar dan word je, of je het wilt of niet, geconfronteerd met mode. Mode is een complex terrein waar kunst, erotiek en commercie door elkaar lopen. Vanwege die combinatie is er door emancipatiebewegingen vaak heftig op mode gereageerd, omdat door mode klasse-, ras- en sekseverschillen worden uitgedrukt. Dat leidde tot een totale afwijzing van aandacht voor kleding. Kleding moest functioneel en onopvallend zijn. Ook in de vrouwenbeweging is lang vastgehouden aan dat idee. De recente publikatie van twee studies waarin de relatie mode/feminisme uitvoerig wordt beschreven, geeft echter aan dat de standpunten aan het veranderen zijn.

Adorned in dreams van Elisabeth Wilson en *Schoonheidsgeheimen* van Wendy Chapkis laten twee houdingen zien die je tegenover mode in kunt nemen. Chapkis wil 'mode' het liefst vervangen door 'kleding' zodat de kunst en de commercie buitengesloten worden. Zij ziet deze kleding als een onderdeel van de erotiek, een heel belangrijk onderdeel zelfs, maar laat via interviews met een groot aantal vrouwen zien hoe pijnlijk het beperkte ideaalbeeld voor vrouwen kan zijn. Daarom pleit ze voor erotische kleding die niet-seksistisch is en toch aantrekkelijk, zelfs mooi gevonden kan worden. De glanzende, glitterende, zachte en soepele kleding die Chapkis hierbij op het oog heeft, is niet alleen ontdaan van iedere verwijzing naar de elkaar afwisselende modes (want die bevestigen juist stereotypen), maar ook van al te sterke sekse-aanduidingen. Kleding moet

brutaal zijn. Alhoewel ik de inzet van Chapkis' boek verrassend en belangrijk vind (en bereid ben over alle bekentenissen van leed door Ans, Annelies, Dolores en al die anderen heen te lezen), is haar conclusie toch wat teleurstellend. Het pleidooi voor 'je kleden zoals je wilt' is zeer idealistisch en lijkt bovendien te veel op de slogans van modemerken en modebladen waar de allerpersoonlijkste kleren door vrouwen ook te pas en te onpas beleden wordt. Dat zo'n waardevrije keuze voorbijgaat aan de essentie van mode, als uitdrukkingsmiddel, is de grootste tekortkoming.

Schoonheidsgeheimen stelt geen echte geheimen aan de orde, maar somt op wat al van kleding bekend is, waarbij de onderdrukkende kant 90% van de ruimte opeist. Ook Elisabeth Wilson ontkomt daar niet helemaal aan in haar *Adorned in dreams*. Het lijkt wel of de nieuwe aandacht voor mode gelegitimeerd moet worden, alsof het al te wuft zou zijn om 'zo maar' over mode te schrijven. Bij haar krijgen niet zozeer de persoonlijke geschiedenissen de aandacht, maar eerder de miserabele omstandigheden waarin arbeidsters in de kledingindustrie vroeger en nu werken en gewerkt hebben. Maar daarna komt ze tot de bijzondere conclusie dat mode een vrouwelijke opvoeringskunst is. Het is volgens de schrijfster een manier van 'met de tijd meegaan', die veel meer is dan een knieval voor de verleidingsstrategieën van de kledingindustrie. Ze hekelt de intolerantie die er ten opzichte van mode bestaat en verzet zich tegen de samenzweringstheorie en de nuttigheidsideologie (van Veblen tot Baudrillard). Ze vindt dat al die – mannelijke – theoretici niet genoeg het belang van irrationaliteit en plezier hebben gezien die met mode verbonden zijn. Ik vind haar pleidooi voor mode, voor het 'van jezelf een kunstwerk maken' zonder een *modejunk* te worden, substantiëler dan dat van Chapkis, vooral omdat ze het verbindt met het (post-)modernisme.

Wilson betoogt dat mode een relatie heeft

met postmoderne esthetiek omdat het het probleem van het 'fragmentarische zelf' aan de orde stelt. Wat voor Roland Barthes (in *Système de la mode*) een reden was om de modetext te kritiseren (omdat daarin een kinderlijke fantasie van de almacht, van de mogelijkheid om van heks in prinses te veranderen als reële mogelijkheid wordt gesuggereerd), ziet Wilson als een onontkoombare en juist waardevolle kwaliteit van mode.

'Het dilemma van mode is het dilemma van alle moderne kunst. Wat is haar doel en hoe moet zij gebruikt worden in de wereld van mechanische produktie,' zegt Wilson en ze geeft daarbij een paar mogelijkheden. Om van jezelf een kunstwerk te maken dus, maar ook om alle verboden fantastische, mogelijke en onmogelijke dromen werkelijkheid te laten worden. En dat gaat veel verder dan Chapkis, die geen afgeronde beelden wil zien, maar wilde samenstellingen van allerlei kledingstukken en accessoires. Wilson pleit voor het creëren van een beeld, niet voor een zoektocht naar het ware zelf, voor een weergave van het moderne, niet van het authentieke, waarbij het bewustzijn van de bescherming door chic, het aura van de glamour die altijd een onvolkomenheid moet verbergen, juist moet worden geaccentueerd.

De schoonheidsdrang speelt een sleutelrol in de vrouwelijke – gespleten – levenservaring, stelt Wilson. In plaats van die te ontkennen, moet de geschiedenis ervan bestudeerd en opnieuw toegankelijk worden. Met *Adorned in dreams* heeft Elisabeth Wilson daarmee een belangrijke stap gezet.

Annemiek Richters

Een barst in het bolwerk. Vrouwen, natuurwetenschappen en techniek.

Onder redactie van Joke 't Hart e.a.

Amsterdam (SUA) 1986, 256 blz., f 25,-

Een leraar op een technische hogeschool viel het op dat meisjes meer problemen hadden met het maken van technische ontwerptekeningen dan jongens. Toen hij hen in plaats van onderdelen van een soort motor, waarvan de meisjes de werking niet begrepen, het voetje van een naaimachine gaf om te tekenen waren de tekenproblemen opgelost.

Met dit voorbeeld wordt in *Een barst in het bolwerk* gewezen op één van de factoren die tot gevolg hebben dat zo weinig vrouwen zich tot de bèta-wetenschappen op school, de universiteit en in het bedrijfsleven aangetrokken voelen en er actief in zijn. De belevingswereld van meisjes is, nog steeds, zeer verschillend van die van jongens en de inhoud van de leerstof op het terrein van natuurwetenschappen en techniek sluit veel meer aan bij ervaringen van jongens dan bij die van meisjes.

Vragen en problemen die voortkomen uit de veronderstelling, dat 'wanneer er meer vrouwen in de bèta-wetenschappen werken, de rol van deze wetenschappen in de samenleving zal veranderen en er zelfs een ander type wetenschap zal ontstaan' (p. 8), worden in dit boek door een aantal feministische vrouwen, in totaal 24, die momenteel in de bèta-wetenschappen studeren of werken, kritisch onder de loep genomen. Dit gebeurt vanuit zeer verschillende invalshoeken in 19 bijdragen, die te zamen het door mannen beheerste natuurwetenschappelijke en technische bolwerk willen doen barsten. Het boek bestaat uit vijf delen waarvan ik kort de inhoud weergeef.

Het eerste deel gaat over vrouwen in natuurwetenschappen en techniek vanaf het midden van de vorige eeuw tot heden. Onderwerpen zijn: weerstanden die vrouwen moeten

overwinnen om tot de bèta-wetenschappen toe te treden en hierin carrière te maken; het lesmateriaal in middelbaar en hoger onderwijs; de rol die sekse-specifieke socialisatie en beeldvorming over de vrouw speelt in houdingen van medeleerlingen, medestudenten, collegae, docenten en werkgevers tegenover meisjes en vrouwen; de geringe betrokkenheid van vrouwen bij technische en natuurwetenschappelijke ontwikkelingen; de ervaringen van bèta-vrouwen in 'het mannenbolwerk'; mogelijkheden om (verdere) masculinisering tegen te gaan en de vraag of en hoe dit tot de ontwikkeling van een humanere technologie zou kunnen leiden.

In het tweede deel worden feministische visies op natuurwetenschappen en techniek weergegeven. Vanuit theoretische benaderingen wordt geprobeerd te verklaren waarom deze terreinen zich tot een mannelijk domein ontwikkeld hebben. Verklaringen worden gezocht in de áárd van de natuurwetenschappen, in de persoonlijkheid van natuurwetenschappers, in de sociaal-economische omstandigheden waaronder de techniek zich heeft ontwikkeld, en in de natuurwetenschappelijke visie op de natuur. Daarbij wordt met name ingegaan op het werk van de Amerikaanse natuurwetenschapster en filosoof Evelyn Fox Keller. Er wordt aangegeven hoe vrouwen hun betrokkenheid bij techniek weer terug kunnen winnen, en er wordt een oproep gedaan bestaande metaforen en normeringen in de natuurwetenschappen ter discussie te stellen.

Het derde deel is toegespitst op de vraag hoe biologische mythen over vrouwen en mannen steeds weer gereproduceerd worden. Tot nu toe is feministische kritiek op de bèta-wetenschappen met name in de biologie inhoudelijk uitgewerkt. De bijdragen in dit deel geven hier voorbeelden van. De bewijsvoering van biologische mythen in evolutietheorieën en sociobiologische theorieën over ouderschap worden bestudeerd en vervolgens ontzenuwd.

Daarnaast worden tradities op het gebied van onderzoek naar hersenlateralisatie, naar invloed van hormonen op de ontwikkeling van de hersenen, en naar agressie kritisch geanalyseerd. Voorstellen worden gedaan voor het analyseren van centraal staande concepten in de biologische theorieën en onderzoek, voor de vervanging van het in biologisch onderzoek dominante dualistische denkmodel en voor bruikbare methoden voor onderzoek naar de wijze waarop beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid doorwerken in de wetenschap.

In het vierde deel wordt kritisch gekeken naar hoe wetenschappelijke, in het bijzonder biologische kennis aan een breed publiek wordt gepresenteerd en naar de patriarchale vooroordelen die hierin meespelen. Gelet wordt op de manier waarop seksueel gedrag, ouderzorg en hiërarchie behandeld worden in een boek en een film over chimpansees en op de manier waarop sekse-stereotypering in biologieboeken aanwezig is.

In het vijfde deel worden enkele toepassingen van de bèta-wetenschappen besproken met het oog op de gevolgen die ze voor vrouwen hebben. Een bijdrage gaat over ervaringen met een onderzoek naar risico's die vrouwen lopen wanneer ze in hun werk blootgesteld zijn aan chemische stoffen. De vooronderstelling van dit onderzoek, waarvan de onderzoekster aangeeft dat de resultaten ervan ten nadele van vrouwen gebruikt kunnen gaan worden, worden kritisch geanalyseerd. Hierop volgt een bijdrage over het debat over 'reproductieve technologieën', met name 'in vitro'-fertilisatie en de bijdragen van feministen hieraan. Benadrukt wordt dat het biomedisch onderzoek waarop de artspraktijk stoelt, nog altijd een braakliggend terrein voor feministische analyse is. Tot nu toe geleverde feministische kritiek zou onder meer aangevuld moeten worden met een analyse van de geschiedenis van het begrip onvruchtbaarheid, hoe ongelijke machtsverhoudingen tussen mannen en

vrouwen hierin hebben doorgewerkt en de vraag waarom onvruchtbaarheid juist nú een medisch probleem is geworden. De laatste bijdrage gaat over de positieve en negatieve gevolgen die de 'ontdekking' van 'het premenstruele syndroom' voor vrouwen kan hebben.

Tot zover mijn weergave van de inhoud van een boek dat 'geenszins pretendeert een volledig overzicht te geven van wat er op het gebied van bèta-vrouwenstudies allemaal speelt. Het behandelt in vogelvlucht een aantal vragen en problemen waar bèta-vrouwen zich mee bezighouden' (p. 10). Slechts tien jaar voor het verschijnen van dit boek kregen de ideeën uit de vrouwenbeweging vaste voet aan de grond onder vrouwen aan bèta-faculteiten en Technische Hogescholen. Twee jaar later (1978) kwam het eerste landelijke overleg tussen Nederlandse bèta-vrouwen tot stand op initiatief van enkele vrouwen uit *Wetenschap & Samenleving*-kringen.¹ Ondanks zijn bescheiden pretenties is dit boek een getuigenis van het feit dat er sinds die tijd veel gebeurd is.

Het stadium waarin het bij bèta-vrouwen nog niet zo duidelijk was hoe vrouwenstudies in de bèta-wetenschappen ingevuld zou kunnen worden (p. 8) is met dit boek, waarin talloze mogelijkheden daartoe aangereikt worden, voorbij. Uit het boek komt naar voren dat het vooral ontwikkelingen van vrouwenstudies in de sociale wetenschappen en het internalisme-externalisme-debat in wetenschapsfilosofie en -geschiedenis met betrekking tot de natuurwetenschappen geweest zijn die bèta-vrouwen geïnspireerd hebben tot een feministische analyse van de natuurwetenschappen en techniek. Het resultaat is dat vrouwenstudies bèta-wetenschappen hooguit van vrouwenstudies sociale wetenschappen of filosofie te onderscheiden zijn door hun onderwerp van studie en het feit dat het vrouwen uit de bèta-wetenschappen zelf zijn die deze studies verricht hebben.

Dit alles doet niets af aan de waarde van

het boek, integendeel. Vrouwenstudies heeft zich altijd willen onttrekken aan een opsplitsing in disciplines. Dat dit mogelijk is bewijst dit boek. Het heeft een aantal kwaliteiten. De vele onderwerpen enerzijds en variatie van invalshoeken en wijzen van benadering anderzijds hebben een goed overzicht opgeleverd van het groeiende terrein van de bèta-vrouwenstudies. Juist de combinatie van bijdragen maakt de urgentie van een verdere ontwikkeling van dit wetenschapsgebied duidelijk. De volgorde van onderwerpen, een algemene inleiding en nog weer een inleiding tot elk van de vijf delen maakt dat er toch een samenhangend geheel ontstaan is. Elke bijdrage is helder geschreven en de schrijfstijlen zijn goed op elkaar afgestemd. Overzichten van in verleden en heden gevoerde debatten, die meestal afgesloten worden met een blik op de toekomst, worden afgewisseld met origineel onderzoek naar facetten van de masculiniteit van de natuurwetenschappen en techniek. De waarde hiervan is onder meer dat de analyses zich vooral richten op de Nederlandse situatie. Belangrijk lijkt mij de één keer gemaakte opmerking dat wij niet klakkeloos kritiek die door buitenlandse, en met name Amerikaanse, zusters ontwikkeld is, overnemen. De geleverde kritiek, waarbij bestaande feministische visies niet gespaard worden, is weloverwogen. De techniek wordt niet, omdat deze masculien is, afgezworen, ook wordt er niet gepleit voor een vrouwelijke techniek. Het doel is een humanere techniek. Tegelijkertijd wordt echter een oproep gedaan tot het reflecteren op de vraag welke inhoud wij aan 'humaan' zouden willen geven.

Het uiteindelijke doel van de medewerkers aan dit boek is een bres te slaan in het bolwerk van de exacte wetenschappen, een bres waardoor vrouwen in groten getale kunnen binnenstromen. Zij vragen een discussie naar aanleiding van de in het boek bijeengebrachte verhandelingen. De aanzet die zij

daartoe geven, is de moeite waard om op in te gaan. Als introductie tot de problematiek van het in dit boek opgelegde terrein is het voorts uitstekend geschikt voor diverse vormen van onderwijs, zoals middelbare scholen, lerarenopleidingen, universiteiten en hogescholen, voor een ieder die betrokken is bij de opvoeding van meisjes en van jongens en voor iedereen die kennis wil maken met bèta-vrouwenstudies.

Noot

1. Zie het themanummer 'Vrouwenstudies in de natuurwetenschappen' van *Wetenschap & Samenleving*, 1982, nr. 4.

Verslagen van bijeenkomsten

Christine Vogelaar

Symposium Vrouwenstudies

Gezondheidswetenschappen

Rijksuniversiteit Limburg,

29 oktober 1986

Op dit in Maastricht gehouden symposium kwamen zo'n 200 mensen – voornamelijk vrouwen – bijeen. Onder hen waren onder andere gezondheidswerkers uit de RIAGG's, GGD's, NVSH's, Vrouwengezondheidscentra en VIDO-beweging; verloskundigen, verpleegkundigen, artsen en apothekers; studenten en medewerkers van de Rijksuniversiteit Limburg en van HBO-instellingen, en mensen afkomstig uit de politiek, onder andere de Emancipatieraad. Door de grote verschillen in achtergrond van de deelnemers varieerden ook de verwachtingen ten aanzien van de thema's van de studiedag sterk. Toch werd het, mede dankzij het enthousiasme van de aanwezigen, een bijzonder geslaagde dag.

Over het onderwerp van het symposium merkte Nelleke Nicolai, een van de sprekers, op dat de koppeling Vrouwenstudies-Gezondheidswetenschappen een nieuw verschijnsel is. Welk voegwoord tussen beide begrippen geplaatst moet worden is volgens haar op dit moment niet duidelijk. Een nevenschikking, door het gebruik van 'en', zou ideaal zijn, maar in overeenstemming met de realiteit is het niet. Nog steeds geeft de stelling 'Vrouwenstudies tegenstrijdig aan Gezondheidswetenschappen' de huidige situatie weer. Terwijl

men in de Gezondheidswetenschappen nog uitgaat van de 'zieke mens' als individu, onderzoekt men bij Vrouwenstudies de samenhang tussen ziek zijn en gender. Gelukkig bleek op het symposium dat een koppeling Vrouwenstudies-Gezondheidswetenschappen toch mogelijk is.

Pauline Tomlow, coördinator Vrouwenstudies van de Rijksuniversiteit Limburg en organisator van dit symposium, gaf de doelstelling van het symposium als volgt weer: het bekendheid geven aan recente onderzoeksresultaten vanuit Vrouwenstudies op het terrein van hulpverlening aan vrouwen. 'Eigenlijk is het idee van een symposium ontstaan', zo stelde zij, 'met de bedoeling studenten Gezondheidswetenschappen rolmodellen (dat wil zeggen mensen die in de praktijk met vrouwenhulpverlening bezig zijn) te tonen. Het idee is een beetje uit de hand gelopen: er zitten nu 200 rolmodellen in de zaal!'

De doelstelling werd nog vóór het plaatsvinden van het symposium uitgebreid. Het ging er om bij (Limburgse) instellingen bekendheid te geven aan de resultaten van vrouwenstudies, zodat deze benut kunnen worden binnen de reguliere vrouwenhulpverlening. Ook was het de bedoeling om de grote behoefte aan de universiteit aan gesubsidieerd vrouwenstudiesonderzoek en -onderwijs te tonen.

Kathy Davis, een Amerikaanse docente en onderzoekster vrouwenstudies aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, opende de ochtend met een betoog over de kritiek op haar onderzoek. Zij reikte antwoorden aan voor onderzoeksters die eveneens het verwijt krijgen zich niet met seksespecifiek onderzoek bezig te houden. Haar conclusie was dat vrouwen er geen belang bij hebben om steeds weer te moeten bewijzen dat er problemen en verschillen bestaan tussen mannen en vrouwen. Het gaat er om vanuit de bestaande kritiek op de gezondheidszorg naar nieuwe methoden en

technieken voor vrouwenhulpverlening te zoeken. Jammer was dat haar betoog af en toe voor niet-ingewijden aan duidelijkheid te wensen overliet.

Nelleke Nicolai, voorzitter van de Projectgroep Vrouwenhulpverlening, Directoraat Coördinatie Emancipatie, schetste in het kort de geschiedenis van de Projectgroep VHV en gaf een inventarisatie van de gehouden onderzoeken. Vooral voor degenen die onbekend zijn met de werkzaamheden van deze Projectgroep was dit een verhelderend overzicht.

Vera van Cruchten, preventiemedewerster en psychotherapeute bij het RIAGG Maastricht, sprak veel vrouwen aan – vooral ouders – met haar persoonlijke verhaal. Zij gaf de sfeer weer van de traditionele katholieke middenklasse in Limburg, waar het gezin als hoeksteen van de samenleving gold. Deze mentaliteit zorgde lange tijd voor veel drempels voor de vrouwenbeweging in Limburg. Initiatieven voor vrouwenhulpverlening komen pas nu op gang.

Na de lunchpauze werden door doctoraalstudentes in twee parallelsessies resultaten belicht van onderzoeken die in het kader van vrouwenstudies waren uitgevoerd. Deze betroffen zowel kwantitatief als kwalitatief onderzoek naar de ervaringen van vrouwen met betrekking tot voorlichting, begeleiding en voorzieningen rondom abortus provocatus, baarmoeder- en/of eierstokverwijdering, de keuze van zwangerschap en bevalling, en naar eerstelijnsvoorzieningen in de gemeente Haarlem. Uit de verschillende onderzoeken kwam duidelijk naar voren dat hulpvraagsters grote behoefte hebben aan een betere – vrouwvriendelijke – gezondheidszorg.

Ter afsluiting van de dag was er vanuit de zaal behoefte aan een geïmproviseerd forum bestaande uit de zeven doctoraalstudentes om vragen te beantwoorden. De studentes vertelden van de problemen die ze hadden ervaren

bij het doen van onderzoek vanuit een feministische visie. Soms hadden zij tegenwerking ondervonden van instellingen of gebrek aan stimulatie vanuit de Rijksuniversiteit Limburg. Gelukkig is er nu een positieve ontwikkeling gaande in de houding tegenover vrouwenstudies, dat wil zeggen: de weerstand vermindert.

Al met al was het een boeiend symposium dat veel mensen aan het denken zette over de noodzaak en het belang van vrouwenstudies in de gezondheidszorg voor vrouwen en mannen.

Alkeline van Lenning
*Presentatiedag Werkgroep Onderzoeks
 Zwaartepunt Vrouwenstudies*
 Universiteit van Amsterdam,
 6 februari 1987

De *Werkgroep Onderzoeks Zwaartepunt Vrouwenstudies* van de Universiteit van Amsterdam organiseerde onlangs voor de tweede maal in haar bestaan een presentatiedag. 's Ochtends kwamen, aan de hand van vier onderzoeksbesprekingen, enkele problemen rond het gebruik van interviews naar voren. Een panel, bestaande uit Aafke Komter, Marjan Schwegman en Kitty Verrips, ging hierop in. Selma Leydesdorff leidde de discussie. De middag werd besteed aan een forumdebat over de mythe als inspiratiebron van vrouwenstudies en de feministische politiek.

De ochtend

Hoewel de middag expliciet in het teken van de mythe stond, was er ook 's ochtends sprake van een mythe, namelijk de mythe van het gebruik van diepte-interviews voor onderzoek in het kader van vrouwenstudies. Weliswaar was het ochtend-thema aangekondigd als 'Interviews en kwantitatieve onderzoeksmethoden', maar we wachtten tevergeefs op het

kwantitatieve gedeelte. De vier onderzoekers die in kort bestek iets over hun onderzoek vertelden, maakten allen gebruik van interviews. Uit de problemen die naar voren kwamen, bleek dat dit niet per definitie de meest geschikte manier is om gegevens te verzamelen.

Helma Lutz vertelde over haar onderzoek naar ervaringen van Turkse vrouwen in Nederland en West-Duitsland. Wat ze vooral moeilijk vond, was het doorvragen op, voor de geïnterviewde, precare onderwerpen. Het panel stelde dat doorvragen weinig zin heeft wanneer de respondent niet verder wil gaan. Je kunt je in zulke gevallen afvragen of de informatie belangrijk genoeg is om een confrontatie aan te gaan. Deze kan vermeden worden door voorzichtig te werk te gaan en meerdere gesprekken te voeren.

Anna Aalten zette de problemen uiteen met betrekking tot haar onderzoek naar vrouwelijke ondernemers in de jaren 1950-1975. Ze gaat er van uit dat constructies van vrouwelijkheid en ondernemerschap in die periode in elk geval gedeeltelijk strijdig met elkaar zijn. De geïnterviewden in haar onderzoek wilden daar echter vaak niet aan. Zij konden, naar hun zeggen, bijvoorbeeld werk en privé-leven uitstekend met elkaar combineren en zouden nooit zijn tegengewerkt. Aalten is er van overtuigd dat ze met afweer te maken heeft, toch twijfelt ze: 'Prop ik een tegenstribbelende werkelijkheid in mijn vooronderstelling?' Het panel was van mening dat in de interviewvragen van Aalten haar vooronderstelling te expliciet verwerkt is. Er werd voorgesteld om meer op de individuele levensloop van de ondernemsters in te gaan en minder op collectieve ideeën over vrouwen en ondernemerschap. De tegenstrijdigheden en dilemma's komen dan wellicht vanzelf naar voren.

Inez Vereyken gaat er bij haar onderzoek naar het premenstrueel syndroom van uit dat

biologische factoren geen rol spelen. De geïnterviewde vrouwen zijn er echter van overtuigd dat er een lichamelijke oorzaak voor hun klachten is, zodat ook van de onderzoekster de vooronderstelling wankelde. Het panel betwijfelde of interviews hier wel de geëigende methode zijn, en meende dat een groot survey-onderzoek naar de relatie tussen het syndroom en lichamelijke factoren wellicht uitkomst zou kunnen bieden.

Anke Burger interviewde vrouwen die een cursus op de Open School gevolgd hebben. Ze vroeg zich af hoe ze bij een tweede gespreksronde de interviews in zou moeten kleden om bijvoorbeeld achter attitudes van vrouwen in gespreksituaties te komen. Misschien is ook hier het interview niet de aangewezen methode, zo vond het panel. De vragen die Anke zich stelt kunnen waarschijnlijk beter door middel van observatie beantwoord worden.

De middag

Mieke Aerts presenteerde het forum als een mythische manier van omgaan met vrouwenstudies. Daarmee gaf ze een voorzetje voor de verbastering van het begrip mythe. De forumleden hielden zich, in eerste instantie, keurig aan de gangbare betekenis; in de discussie ging het begrip echter functioneren als synoniem voor 'ideologisch voorschrift'.

Grietje Dresen beet de spits af met een korte uiteenzetting over de mythen binnen de feministische theologie. Figuren die binnen patriarchale mythen functioneren, worden uit hun oorspronkelijke context gehaald om een nieuwe functie te vervullen. Zo leven Eva en Maria voort als autonome, zelfstandige en krachtige vrouwen. Ze zijn een bewuste projectie van mensen die zich realiseren dat zij niet volledig baas in eigen huis zijn en, die zich om hun emancipatieproces te versnellen, sterke vrouwen ten voorbeeld stellen.

Jet Bussemaker zei in de vele mythen die

er over vrouwen bestaan, de angst van mannen te herkennen. In Bussemakers verhaal werd het begrip mythe gelijkgeschakeld met het begrip 'vrouwbeeld'. Ze ging met name in op het beeld van de heks dat binnen het feminisme een positieve inhoud kreeg.

Margret Brüggmann vertelde dat de vraag naar het waarom van het volhardende gebruik van historische en mythische figuren haar fascineerde. Opvallend vond zij dat personages als Medea en Medusa een overwegend positieve inhoud hebben, terwijl dit niet het geval is voor figuren uit de Noorse en Germaanse mythologie, zoals 'Brunhilde'. Deze zijn in een relatief nabij verleden – namelijk tussen 400 en 800 – geconstrueerd en lenen zich daardoor minder goed voor idealisering. Margret besloot met haar keus voor deconstructie boven destructie: 'We kunnen beter laten zien hoe een en ander in elkaar steekt dan het kapot maken.'

Josine Blok kreeg als laatste het woord. Zij zag mythe in de eerste plaats als een culturele uitdrukkingsvorm die heel boeiend kan zijn, maar zij had bezwaren tegen het romantiserende aspect van de mythe. Binnen het feminisme worden mythen gebruikt om de matriarchale gedachte tot leven te wekken. Daarnaast bestaat de idee dat mythen iets zouden kunnen zeggen over het wezen van vrouwen. Volgens Blok moet men beseffen dat de mythe zich verhoudt tot het literaire en het politieke maar met het historische weinig van doen heeft, hetgeen binnen het feminisme te vaak wordt vergeten.

In de discussie die volgde, werden de meest uiteenlopende zaken binnen vrouwenstudies, de wetenschap in het algemeen en binnen het feminisme als politieke beweging voor mythe uitgemakt. Het werd daarin tot een verwerpelijk begrip. Het voorstel uit de zaal om de termen 'tegenstrijdig en meerduidig' tot nieuwe mythe uit te roepen werd door het forum overgenomen. Deze termen zouden

binnen vrouwenstudies te pas en te onpas gebruikt worden. Door deze termen nu de nieuwe mythe te noemen werd het begrip echter versmald, zodat het niet meer betekende dan een serie uitspraken waarvan de juistheid oncontroleerbaar of twijfelachtig is.

Ondanks het ontbreken van aandacht voor kwantitatieve methoden was de ochtend leerzaam. Er werden geen prachtige onderzoeksresultaten gepresenteerd, maar er werd juist gesproken over de problemen waar onderzoeksters mee worstelen. 's Middags werd duidelijk dat discussiëren over een begrip waar ieder haar eigen interpretatie aan geeft, al snel tot spraakverwarring leidt.

Geerte Binnema, Anja van Oostrom
Emancipatie of disciplineren?

Studiedag 'Vrouwen en verzorgingsstaat', Groningen,
6 februari 1987.

Aan het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen vond op 6 februari 1987 een conferentie plaats over de betekenis van de verzorgingsstaat voor vrouwen in de periode vlak na de Tweede Wereldoorlog, dat door zo'n 80 vrouwen werd bezocht. 's Morgens werden vier lezingen gehouden, afgesloten met een forumdiscussie. In een drietal workshops werd 's middags vervolgens aandacht besteed aan de verschillende gebruiksmogelijkheden van bronnenmateriaal. Dit waren respectievelijk 'film als bron van vrouwen-geschiedenis', 'vrouwengeschiedenis in het beroepsonderwijs' en 'de mogelijkheden van interviews'. De studiedag kreeg een bijzonder karakter door de aanwezigheid van zoveel vrouwen die met hun eigen geschiedenis werden geconfronteerd.

Ter gelegenheid van de conferentie was een aflevering van het Gronings Historisch Tijdschrift *Groniek* gewijd aan het thema 'Vrouwen en verzorgingsstaat' met daarin een keur van vrouwenhistorische invalshoeken voor onderzoek naar de jaren vijftig.¹

De studiedag werd geopend door Marie Kamphuis, een der leidende figuren in het maatschappelijk werk in de jaren '50. Zij was weliswaar enthousiast over de huidige belangstelling van historicae voor deze periode, maar ze gaf ook pittige kritiek. Zo constateerde ze, dat in vrouwenhistorisch onderzoek vaak al aan enkele voorbeelden paradigmatische waarde wordt toegekend. Ze pleitte om die reden voor het aanleggen van wetenschappelijker maatstaven, juist bij nieuwe benaderingen. Kamphuis was van mening dat theoretische vooronderstellingen en selectief gebruik van de feiten het beeld vertekenen. Disciplineringstheorieën bijvoorbeeld persen het feitenmateriaal te veel in een keurslijf. De levende geschiedenissen van vrouwen zelf kunnen de werkelijkheid beter weergeven.

De tweede valkuil is volgens haar het taalgebruik. Wanneer gesproken wordt over het idee dat het gezinsleven na de Tweede Wereldoorlog was ontwricht, dan lijkt het alsof die gezinsontwrichting geen reëel probleem was. Kamphuis stelde daartegenover dat er na de oorlog wel degelijk sprake was van een ontwrichting van de samenleving en van het gezinsleven.

Kamphuis riep historicae ten slotte op met de beschikbare historische gegevens eigen theorieën te ontwikkelen en zich niet uitsluitend te baseren op door mannen ontwikkelde theorieën.

Vervolgens kwamen drie spreeksters aan bod die hun wederwaardigheden over hun onderzoek naar de jaren vijftig vertelden.

Marianne Grunell (sociologie) deed onder-

zoek naar de na-oorlogse huwelijksmoraal en is nu bezig met een (vervolg)onderzoek naar de 'dochtergeneratie'. In haar – nogal theoretische uiteenzetting – stak ze haar kritiek op de 'vertoogdenksters' en de 'machtsperspectiefdenksters' niet onder stoelen of banken. Daarentegen pleitte ze voor een zogenaamde derde weg, die meer tegemoet zou komen aan de 'intrigerende verhouding tussen individu en maatschappij'. Zij meende die weg gevonden te hebben in de structuratietheorie van Giddens, waarin de 'dualiteit van structuren' en de 'dualiteit van handelen' centraal staat. Structuren zijn volgens Giddens zowel uitkomst van, als middel voor menselijk handelen, aldus Grunell. Met name Giddens' concept van het 'praktisch bewustzijn' als intermediair tussen individu en maatschappij zou volgens Grunell bruikbaar zijn bij onderzoek naar de diffuse verhouding tussen vrouwen en de verzorgingsstaat.²

Onder andere door middel van uitgebreide biografische interviews met vrouwen heeft zij geprobeerd de 'subjectief ervaren mogelijkheden tot zelfbepaling' van hen te achterhalen (wat bij Giddens dus het praktisch bewustzijn heet). Vrouwen zijn volgens haar bewust handelende actoren binnen gegeven structuren, waarbij het begrip 'vanzelfsprekendheid' de scharnier is tussen zelfbepaling en lot.

Helaas bleef de wisselwerking tussen die vanzelfsprekendheid en het bewust handelen van vrouwen in het vage. Bovendien was het zonder voorkennis van de samenhang tussen Giddens' theorie en haar concept van de macht van de vanzelfsprekendheid, moeilijk te volgen.

Grunell leverde op vele historicae kritiek, zonder deze kritiek inhoud te geven. Veel onduidelijkheden werden veroorzaakt door een rommelig opgezet betoog. Gebruik makend van Giddens' structuratie-theorie zou Grunell er goed aan doen haar eigen betoog beter te structureren.

Bij de lezing van Marjolein Morée werd de verbinding tussen theorie en praktijk wel veel duidelijker. Als historica deed en doet zij onderzoek naar de combinatie betaalde arbeid en moederschap in Nederland na 1945.³ Naast biografische interviews – naar haar zeggen het 'hart' van het onderzoek – deed ze via een huis-aan-huisblad een zeer geslaagde oproep aan vrouwen om hun ervaringen hierover op papier te zetten. Haar oorspronkelijke theoretische benadering, Elias' civilisatietheorie, bleek in de loop van het onderzoek allengs minder bruikbaar. Aanhangers van deze theorie veronderstellen een ontwikkeling in de machtsverhoudingen tussen vrouwen en mannen in de richting van meer gelijkheid. Zij vond daarentegen geen opgaande lijn, wel veel (onderhuidse) onvrede.

Met Aafke Komters toepassing van Schuyts machtstheorie kon ze echter wat meer uit de voeten.⁴ Komter benadrukt meer de blijvende, niet veranderende ideeën van twee generaties vrouwen, dit naar aanleiding van een onderzoek naar het verschil in rechten en plichten tussen minder en meer machtigen, respectievelijk vrouwen en mannen. Maar ook deze zienswijze bleek een te strak keurslijf voor haar onderzoek.

Hoewel Giddens' 'praktisch bewustzijn' haar uiteindelijk meer aanknopingspunten bood – hierin krijgt het schemergebied tussen het bewuste en het onbewuste (onder meer in humor, gedrag, (dag)dromen) meer plaats – constateert ze dat met elke theorie relativerend omgegaan dient te worden. 'Het doen van onderzoek heeft met bijvoorbeeld het maken van een film gemeen, dat het pas bij de *montage* uiteindelijk duidelijk wordt.'

Dymphie van Berkel deelde mee uitgenodigd te zijn om enthousiast te vertellen over de toepassing van disciplinerings-theorieën in haar onderzoek naar de psychologisering van het moederschap en de betekenis die dit voor

vrouwen heeft. Ze hield echter een verhaal over de wijze waarop ze met deze theorieën 'de mist in is gegaan'.

In haar onderzoek koos ze voor een analyse van de houding van de katholieke zuil na 1945 ten opzichte van twee velden, de voortplanting enerzijds en de opvoeding van en ideeën over kinderen anderzijds. Zij maakte hierbij gebruik van onderzoek naar twee katholieke tijdschriften en van interviews. 'Geen diepteinterviews', zo verzekerde ze haar toehoorders. De theoretische kaders van respectievelijk Donzelot (het psy-complex) en Castel (psychologisering in de 20ste eeuw) bleken uiteindelijk voor haar onderzoek niet bruikbaar, omdat er geen sprake bleek van een toenemende psychologische benadering van het moederschap in die periode.

Het werd niet geheel duidelijk van welke theoretische kaders ze die hulp wel zou kunnen verwachten. Verwerpt zij hiermee het nut van disciplineringstheorieën in het algemeen? Haar conclusie is dat de vorm waarin de disciplining wordt gegoten, bepalend is voor de acceptatie ervan. Priesters en artsen bijvoorbeeld wisten hun denkbeelden niet geloofwaardig over te dragen. Met die constatering neemt Van Berkel niet daadwerkelijk afstand van disciplineringstheorieën, maar brengt er een nuance in aan.

De forumdiscussie die daarop volgde, was ons inziens nogal vlak. Wellicht omdat de onderzoeksaanpak van de drie sprekers op het praktische vlak niet zoveel verschillen vertoonde. Duidelijk werd wel, dat met name het gebruik van 'levende beelden' (vrouwen) de keuze van hetzij disciplineringstheorieën hetzij machtsperspectieftheorieën aan het wankelen bracht. Mevrouw Kamphuis fungeerde hiervoor als levend voorbeeld.

De titel van deze studiedag was juist gekozen. Vrouwenhistorici hebben de jaren '50 lange

tijd vooral beschouwd als een periode van vrouwenonderdrukking. De voordrachten maakten duidelijk, dat dat beeld eenzijdig is; de groeiende verzorgingsstaat bood vrouwen ook mogelijkheden voor verdere ontplooiing.

Noten

1. *Groniek*. Themanummer 'Vrouw en verzorgingsstaat', nr. 69, 1987.
2. Zie ook haar artikel in: *Lover*, 1986, nr. 3, pp. 162-169.
3. Marjolein Morée, 'Vrouwenarbeid en overheidsbeleid, 1950-1985', in: C. Schuyt en R. van der Veen. *De verdeelde samenleving*. Leiden 1986.
4. Aafke Komter, *De macht van de vanzelfsprekendheid in relaties tussen vrouwen en mannen*. Leiden 1985.

Juliette Zipper

Vrouwen, reproductie en technologie.

Conferentie over vrouwen,
voortplanting en technologische
interventie, Oxford, 14 en
15 februari 1987

De conferentie over vrouwen, voortplanting en de gevolgen van technologische interventies in het reproductieproces was georganiseerd door Robert King van het History Workshop Centre, in samenwerking met The Wellcome Unit for the History of Medicine van de Universiteit van Oxford. De conferentie had als doel de mogelijke effecten van technologische interventie in het reproductieproces voor vrouwen te onderzoeken, door in te gaan op persoonlijke, juridische, ethische en politieke aspecten. Naast de plenaire lezingen waren er een aantal parallele workshops. Er was veel belangstelling voor de conferentie: vanuit medische hoek, vanuit de vrouwenbeweging en van de pers. De meeste sprekers en deel-

neemsters waren afkomstig uit Engeland. Op de sprekerslijst prijkte een gemêleerd gezelschap, onder wie bijvoorbeeld Sheila Kitzinger, Hilary Rose, Janet Sayers en ook Patrick Steptoe.

Hoewel de nieuwste technologieën zoals 'in vitro'-fertilisatie (IVF ofwel 'reageerbuisbevruchting') en pre-natale onderzoeken wel degelijk aan bod kwamen, waren deze vormen van interventie niet de enige. Andere thema's waren: onvruchtbaarheid in West Afrika, het beleid rond voorbehoedsmiddelen in de Derde Wereld, de nadelige gevolgen voor de gezondheid van het gebruik van de anticonceptiepill, de 'natuurlijke' bevalling, seksistische vooronderstellingen in onderzoek naar baarmoederhalskanker, de rol van vroedvrouwen en de geschiedenis van borstvoeding.

De antropologe Sheila Kitzinger, auteur van menig boek over de bevalling, sprak over rituelen. Zij noemde de bevalling een *rite de passage* voor vrouwen; de ervaring van de bevalling verzekert een vrouw van een plaats in de wereld der volwassen vrouwen. Zij vergeleek de rituelen tijdens een bevalling in Engelse ziekenhuizen met die in dorpjes in de Derde Wereld. De rituelen van de ziekenhuisbevalling analyseerde zij als het de vrouw tot onmondig kind maken: bij de administratie raakt zij haar identiteit kwijt en wordt nummer zoveel; bij het (overbodige) scheren worden haar genitaliën tot die van een klein kind gemaakt, tijdens de bevalling zelf ligt de vrouw vastgebonden, mag niet te veel geluid maken en wordt toegesproken als een klein kind. Niets dan narigheid dus. In de Derde Wereld (waar precies, bleef onduidelijk) is de bevalling een warme en mooie gebeurtenis, in een hut met alle dorpsvrouwen erbij, die allemaal meekreunen. Kitzingers terechte kritiek op de verregaande en soms overbodige medicalisering in westerse ziekenhuizen werd teniet gedaan door een idealisering van de dorpsbevalling in, zoals zij dat noemde, 'primitive cultu-

res'. In de wandelgangen werd later de opmerking gemaakt dat ongewenst kinderloze vrouwen zich na het aanhoren van Sheila Kitzingers verhaal waarschijnlijk niet al te vrolijk zullen hebben gevoeld: zij zullen immers nooit behoren tot de wereld van echte volwassen vrouwen.

Hilary Rose, hoogleraar aan de Universiteit van Bradford, hield een lezing over 'Victoriaanse waarden in de reageerbuis'. Zij sprak over criteria die door medici gehanteerd worden voor behandeling wegens ongewenste kinderloosheid. Tevens signaleerde zij een morele paniek onder feministen. Zij laakte het gebruik van termen als *femicide* en *gynocide*. Deze termen worden met name gebruikt door auteurs van Finrrage (Feminist International Network of Resistance to Reproductive and Genetic Engineering) om praktijken als systematische abortus van vrouwelijke foetussen aan de kaak te stellen. Hilary Rose stelde dat het gebruik van dergelijke termen om twee redenen niet deugt. Ten eerste roepen ze associaties op met de term *genocide*, die voor iets anders staat, namelijk de moord op zes miljoen joden. Sommige begrippen moeten gereserveerd blijven voor zeer bepaalde gebeurtenissen. (Een auteur als Andrea Dworkin lijkt die mening niet te delen, zij gebruikt herhaaldelijk de historisch beladen term *holocaust* als zij het heeft over toekomstige ontwikkelingen en toepassingen van reproductieve technologie – J.Z.) Ten tweede geven termen als *femicide* of *gynocide* de foetus een persoonlijkheid (iets wat anti-abortusgroepen ook voortdurend stellen). Op die manier kan een 'belangtengestelling' tussen vrouw en foetus worden geponeerd, hetgeen in de Verenigde Staten reeds tot bizarre rechtszaken aanleiding heeft gegeven. De consequentie van het poneren van de individuele persoonlijke identiteit van de foetus is, dat abortus afgewezen zou moeten worden, evenals het principe 'de vrouw beslist'.

Dr. Wendy Farrant van St. Mary's Hospital

Medical School sprak over het beleid rond pre-nataal onderzoek in verband met afwijkingen van de foetus. Pre-nataal onderzoek zoals echoscopie en de vlokentest zijn niet zonder risico's, niet voor de vrouw en niet voor de foetus. Farrant signaleerde een tendens tot koppelverkoop: als de uitslag van een pre-nataal onderzoek is dat de foetus afwijkingen vertoont, wordt abortus als vanzelfsprekend aanbevolen. Zij waarschuwde voor een dergelijke tendens, die kan leiden tot stigmatisering en discriminatie van mensen met een handicap. Sommige vrouwen zullen niet tot abortus besluiten, maar wél van te voren willen weten wat hen te wachten staat.

Naomi Pfeffer, die samen met Ann Wollett het boek *The Experience of Infertility* (Nederlandse vertaling: *Misschien volgende maand*) schreef, hield een lezing over technologie en het stigma van onvruchtbaarheid. Er wordt in de media een beeld gecreëerd van wanhopige vrouwen; de vraag is wie daar belang bij heeft. Sinds de 'uitvinding' van IVF lijkt het alsof dát de enige behandelingsmogelijkheid zou zijn. Zo is het dus niet. Er bestaat een lange reeks van andere behandelingen die mensen en met name vrouwen ondergaan vanwege ongewenste kinderloosheid. De meeste daarvan hebben, in tegenstelling tot IVF, te maken met seksualiteit. De hernieuwde belangstelling voor problemen rond ongewenste onvruchtbaarheid ziet Pfeffer als resultaat van de enorme publiciteit die aan IVF wordt gegeven. Zij meende dat de eisen waaraan vrouwen zich moeten conformeren tijdens behandelingen tegen onvruchtbaarheid, bijna onverenigbaar zijn met het leiden van een eigen leven, waarin werk en studie een plaats innemen: de behandeling kan het hele dagelijks leven gaan overheersen. Veel vrouwen haken dan ook af en verwerken hun ongewenste kinderloosheid op een of andere manier. En lang niet iedere vrouw wil tot het uiterste gaan en alle mogelijke behandelingen ondergaan. Patrick Step-

toe, een van de pioniers van de IVF-techniek en aanwezig op de conferentie, reageerde buitengewoon heftig op de lezing van Naomi Pfeffer. Hij meende dat de pers en het publiek op de hoogte dienden te worden gebracht van het gebrek aan kennis van de aanwezigen, die volgens hem werkelijk niet wisten waar ze het over hadden. Mensen hebben een biologische drang tot voortplanting, die tot ernstige frustratie leidt als de drang niet bevredigd wordt. En daarom, zo klonk zijn bekende refrein, daarom moeten er meer IVF-klinieken komen. Zijn interventie ontlokte een hoongelach aan de zaal.

Tijdens een van de plenaire bijeenkomsten vertelde Wendy Savage over haar wederwaardigheden. Deze gynaecologe is door haar mannelijke collega's aangeklaagd wegens incompetentie, maar in feite omdat ze de code's doorbrak: ze behandelde haar patiënten op een andere manier en greep tijdens bevallingen niet meteen in. Daarop volgde een Kafkaëske gang naar de rechter, hetgeen jaren sleepte. Uiteindelijk won ze, maar nu wordt haar in het ziekenhuis waar ze werkt, het leven zuur gemaakt.

De volgende ochtend hield Patrick Steptoe zijn lezing. Die zou gaan over ethische en juridische problemen rond IVF. Steptoe gaf eerst een college medicijnen voor eerstejaars, compleet met dia's over het zaadje en het ei. Verder stelde hij als doel van onderzoek dat het vertrouwen van het publiek gewonnen moest worden. Draagmoeders zouden alleen op geld uit zijn. En alleen echtparen met een stabiele relatie komen in aanmerking voor behandeling. Kortom, een paternalistisch verhaal, waar een nogal oudbakken huwelijksmoraal vanaf droop.

Christine Crowe van het Finrrage co-referreerde bij Steptoe. Zij deed verslag van haar onderzoek naar vrouwen die een IVF doorstaan/ondergaan. In Women's Studies International Forum 1985 heeft zij al verslag van dit

onderzoek gedaan. Ze hamerde op de haars inziens lage succespercentages van de behandeling. Zij betwijfelde of vrouwen 'kiezen' door IVF en meende dat dit niet het geval was. Haar argumentatie kwam neer op het aloude poneren van een 'vals bewustzijn' bij vrouwen die voor IVF kiezen; een dergelijke keuze is immers niet in hun belang. Debatten over 'keuze' noemde zij een 'luxeprobleem' en het 'recht om te kiezen' deed zij af als een begrip dat afkomstig is uit de liberale filosofie, die verwerpelijk zou zijn omdat machtsrelaties uit het zicht verdwijnen. Haar lezing riep zo mogelijk nog meer kritiek op bij het publiek dan die van Steptoe.

Zondagmiddag hield de sociologe Carol Smart van de Universiteit van Warwick een lezing over de ontwikkeling van het juridisch vaderschap en de ommekeer die daar de afgelopen honderd jaar in heeft plaatsgevonden. Selma Sevenhuijsen en ik, beiden politicoloog aan de Universiteit van Amsterdam, hielden een lezing over draagmoederschap. Ik vertelde over de veranderende betekenis van het moederschap. Selma Sevenhuijsen sprak aansluitend over de juridische problemen rond draagmoederschap. Tijdens deze sessie was ook Kim Cotton aanwezig, die wereldberoemd werd als de eerste commerciële draagmoeder in Engeland. Naar aanleiding van de zaak 'Baby Cotton' werd er in hoog tempo een wet door het Engelse Parlement gejaagd om commercieel draagmoederschap te verbieden. (Overigens is die wet inmiddels al weer via eenvoudige trucs ontdoken: de draagmoeder krijgt geen geld om een kind te krijgen; zij sluit een contract om tijdens haar zwangerschap een dagboek bij te houden. Zij wordt dan dus betaald voor het boek, niet voor het baren.) De aanwezigheid van Kim Cotton was enigszins dubieus, enerzijds nam zij deel aan de discussie, anderzijds viel niet aan de indruk te ontkomen dat zij er als curiositeit was bijgehaald. Patrick Steptoe, fervent tegenstander van draagmoe-

derschap, zat in ieder geval zo ver mogelijk uit haar buurt.

Tijdens eerdere congressen over reproductieve technologie zoals in Bonn (april 1985, 'Frauen gegen Gentechnik und Reproduktionstechnik') en Brussel (maart 1986, hoorzitting Groenen in het Europese Parlement) werd de bezorgdheid van een aantal feministen verwoord. Daar voerde Finrrage de bovenaan en werden vrouwen voornamelijk beschouwd als onschuldige slachtoffers van een mannelijke samenzwering om vrouwen overbodig te maken. In Nederland werd in april 1986 onder de titel 'Sjaan baart zich zorgen' een Studium Generale gehouden aan de Erasmusuniversiteit te Rotterdam. Deze laatste bijeenkomst had meer een informatief en opiniërend karakter. Uit de bijdragen en uit de discussies tijdens de conferentie in Oxford werd duidelijk dat zich een kentering voltrekt in het klimaat van opinievorming. De discussie en de termen waarin deze plaatsvindt worden niet meer eenzijdig door Finrrage bepaald. Dat geeft hoop voor de ontwikkeling van meer en andere feministische standpunten op dit zich ontwikkelende strijdterrein. Ook de zogenaamde 'schone handen'-politiek werd verlaten: Hilary Rose stelde dat er rond biologische reproductie een nieuwe wetenschap en ethiek wordt geconstrueerd, een wetenschap die te belangrijk is om alleen aan mannen over te laten. Een deel van de lezingen verschijnt in de loop van 1987 in een bundel onder redactie van Michelle Stanworth.

Literatuur

- Brockscothen, Michalea e.a., *Frauen gegen Gentechnik und Reproduktionstechnik*. Dokumentatie bij het congres, 19-21 april 1985 in Bonn. Keulen (Die Grünen im Bundestag) 1986.
- Crowe, Christine, 'Women want it': In-vitro fertilization and women's motivations for participa-

tion', in: *Women's Studies International Forum*, 1985, jrg. 8, nr. 6, pp. 547-552.

Dworkin, Andrea, *Right-wing women. The politics of domesticated females*, Londen (The Women's Press) 1983.

Pfeffer, Naomi, & Ann Woollett, *The experience of infertility*. Londen (Virago) 1985.

Stanworth, Michelle, *Reproductive technologies. A feminist answer to the Warnock Report*. Oxford (Polity Press) 1987.

Mededeling

Tijdschrift voor Vrouwenstudies en de ZUV

In het kader van de Zomeruniversiteit Vrouwenstudies 1987 organiseert het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* een forumdiscussie over 'Promoveren en vrouwenstudies'.

De specifieke situatie van vrouwenstudies aan de universiteiten brengt voor promovendi zo zijn eigen inhoudelijke en praktische problemen met zich mee. Binnen het eigen vakgebied kunnen bijvoorbeeld geheel andere kennis en inzichten aanwezig zijn dan binnen vrouwenstudies. Dit kan er toe leiden, dat men aan een van de partijen inhoudelijke concessies moet doen. Krijgen promovendi die zich met vrouwenstudies bezighouden te maken met specifieke praktische problemen, bijvoorbeeld als het gaat om het vinden van een geschikte promotor, en welke stimulansen of voordelen staan daar tegenover? Er heerst rond promoveren een cultus die voor vele promovendi niet erg opwekkend is. Is promoveren een eenzame lijdensweg en valt daar iets tegen te doen?

Omgekeerd kunnen we ons ook afvragen wat vrouwenstudies heeft aan doctorstitels binnen haar gelederen. Is vrouwenstudies gebaat bij zoveel mogelijk gepromoveerde medewerksters en onderzoeksters? Hoe zijn de ontwikkelingen rond de institutionalisering van het promoveren en de 'nieuwe stijl' promoties (aio's) te beoordelen?

Tijdens een forumdiscussie zullen een aantal gepromoveerde vrouwen hun ervaringen

hiermee uit de doeken doen en over de te volgen strategieën met elkaar en met de zaal van gedachten wisselen. Aan dit forum zullen deelnemen: Joyce Outshoorn, Margret Brüggemann, Mineke van Essen, Joke Schrijvers, Carolien Quispel en de voorzitter Marjan Schwegman. De bijeenkomst vindt plaats op donderdag 2 juli van 10.00-12.00 uur.

Summaries

Fia Dieteren, *The letter as a source for women's history. Reflections with reference to the letters of Mina Krüseman*

The letter is different from other kinds of egodocuments because of the aspect of communication that is inherent in it. In general, researchers and editors of correspondences of (famous) men and women are especially interested in the contacts of the principal person with other important contemporaries. However, under the influence of new developments within history and women's history, women's historians who are studying correspondences of famous women are paying more attention to contacts of those women with other women.

In a recent anthology from the correspondence of the Dutch feminist Mina Krüseman (1839-1922) the editor sticks to the more traditional approach: Krüseman's contacts with a famous writer take a central place. My comparison of this anthology with the original source – the collection of letters that Krüseman edited herself in 1877 – shows that Krüseman offered the same amount of pages to her correspondence with family-members and women-friends. In my opinion more attention for these contacts gives a more complete picture of Mina Krüseman's career.

Bettina Brandt, *Reflections on Rahel Varnhagen*

The correspondence between Rahel Varnhagen (1773-1833) and Alexander von der Marwitz is analyzed in the light of a hypothesis by the sociologist Wolf Lepenies, who states that letter writers in romanticism considered each other as mirrors and that one didn't accept the partner as a 'generalized other'. In order to test Lepenies hypothesis I first had to find out what was meant by the metaphor of the mirror. Only then did it become possible to connect the most 'intimate' in 18th century Germany with the idea of publicity in the correspondences of those days.

Miriam van Rijsingen, *Putting in scene the absence. On self-portraits of women*

Taking each self-portrait as a self-confession W. Waetzoldt proposed in 1908 a categorical system for analyses in which women are set apart in a category beyond the system. From his point of view women-painters could not be painting subjects and he 'analysed' their self-portraits only on their objectivity. The only 'content' he found was the more or less visible 'femininity'. E. Billeter in 1985 shows women-artists in all categories but she proposes also a 'typical' female category: the self-portrait as self-defence, as Waetzoldt did, without real reflexion on the term female as a category.

Self-confession and search for the relation between Self and being in the World (or Symbolic Order) underlines the problematic position of women-artists. Can women present themselves in a Symbolic Order which denies them as subjects? The position and identity of women is a paradox: present in their absence, absent in their presence. The examples show the struggles and possibilities of being absent/present without new definitions. The circulating active gaze round the empty centre (I. Bing), the extreme object position which doesn't quite fit the separation of passive object/active gaze (R. Bellusci), the moving away from set contours (I. Gustowska) and presenting the unrepresentable inner images and movements (H. Almeida). The last consequence of showing the absence of women in the Symbolic Order would be the abstract image.

Marianne Beelaerts, *The problems of a young intelligent woman*

The 'Memoires of an independent woman', a novel written by Ada Gerlo in 1915, caused a lot of discussion, because of the actuality of the question they posed: how to combine the independence of a life as an intellectual woman with a love relationship and a marriage. Some critics condemned the book because of its alleged one-sidedness in glorifying marriage and representing the considerations of one class. They also felt that by being self-pitying and self-glorifying the book missed literary quality. As is shown these 'realistic' approaches fail to recognize the complex structure of the novel, seeing only the aspects of a woman's independence, which was already expected of a female novel and an autobiography.

At the age of thirty the main character, Ada Gerlo, looks back on her life. As a literate woman Ada has tried to reconcile her independence as a scholar and writer with her longing to be submissive to a man as a lover and future mother. The men in her life can only cope with one side of her character.

As a young student Ada was optimistic and romantic: ready to give everything for her study and her new friend. The older Ada, the writer, knows that in real life there will be no solution for her dilemma as an independent woman. She can only find comfort in her romantic memories.

Jeannette Bos, *Facts, fiction and narration*

This article discusses the usefulness of autobiographies as a source of material for investigations on the history of childhood and education. The argumentation is based on autobiographies and interviews concerning women who have lived untraditional, emancipated lives and who were in their youth during the years 1859 to 1930.

The first objection against the use of autobiographies is based on the argument that these books originate from the highest class in society and that data thus obtained cannot be generalized. However, enough material from all classes could be found (although material from the lower classes was far more difficult to find) to make the study representative for the whole of society.

Secondly, many theories (Spigt, Hoffmann) pose the problem of the authors' representation of the self, which is supposed to be idealized. In my study there appeared no evidence that success or failure in adult life had given rise to a too radiant or too gloomy picture of the early years. But there was some obvious teleology: childhood preferences in play, toys and books often strongly corresponded with the later profession of the author.

The third problem concerns the image of the parents who are also said to be idealized. Indeed, gaps, obscurity and crying dissonances (Pascal) in two books helped me trace such idealizations and the real familyships behind them. In contrast to Hoffmann's opinion, criticism of the parents is overtly expressed by a variety of techniques.

The conclusion is, that autobiographies offer much more factual truth than is often suggested, and for studies that are guided by the narrative model of development and that are looking for inner truth they are especially rich material.

Mineke Bosch, *Personal documents: sources of knowledge and pleasure*

The meaning of egodocuments (diaries, memoirs, letters etc.) for women's history is related to questions concerning the nature of historical knowledge. In an earlier article the author stressed the authenticity of egodocuments and their possibility of revealing 'truth' or 'new truths' about women in history. In this respect it expressed similar ideas to those of Andrea Hinding in *Women's History Sources* of which she was editor. Take for example her summarizing remark: 'This reference tool alone can refute the belief that biology is destiny.' The terminology reveals adherence to a (19th century) concept of history as an empirical science, the aim of which is to uncover a past historical reality. The author now challenges the validity of this concept that, as she shows, underlies many of the basic assumptions in research and discussions within women's history. Inspired by Bonnie Smith's new interpretation of historical texts by Mary Beard, as well as by Smith's own historiographical experiment *Confessions of a concierge*, the author pleads for a

concept of history in which historical realism is exchanged for a narrative approach to history. In this concept historical knowledge is not passed on by language, it is *in* language, in the historical text as a whole. In this concept egodocuments are not valued for their content alone, but also for the textual possibilities they create in the production of new historical texts that can instruct and please the reader.

Gegevens over de auteurs

Marianne Beelaerts (1955) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit Utrecht en is momenteel werkzaam als hoofd Studium Generale aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Jeanette Bos (1947) studeerde wijsgerige en historische pedagogiek aan de Rijksuniversiteit Utrecht; zij is aldaar werkzaam bij de Faculteit Sociale Wetenschappen, vakgroep ontwikkeling en socialisatie, sectie jeugdstudies.

Mineke Bosch (1954) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en is werkzaam bij het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging.

Bettina Brandt (1962) studeerde Duitse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit Utrecht; momenteel studeert ze daar Franse taal- en letterkunde.

Fia Dieteren (1953) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht; zij is daar momenteel werkzaam als universitair docent vrouwen-geschiedenis. Haar onderzoeksterrein is de eerste feministische golf in Nederland.

Riet Paasman (1950) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam en is momenteel coördinatrice vrouwenstudies aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Miriam van Rijsingen (1956) studeerde kunstgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Aldaar is zij werkzaam op de afdeling vrouwenstudies letteren en aan de Universiteit van Amsterdam op het Kunst-historisch Instituut.

